

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 10 (1997)

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

10

Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ: Για τον Νίκο Που-
λαντζά. ●
Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ: Καπιταλισμός
και Δημοκρατία. ●
Σ. Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ: Ορθολογική επι-
λογή και συγκριτική πολιτική. ●
Δ. Ν. ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ: Σύγχρονες ιδι-
ότητες της Ευρωπαϊκής ενοποίη-
σης. ●
Ζ. Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: Ρατσι-
σμός και ευρωπαϊκός πολιτι-
σμός. ●

1997 **ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

Κ. ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ: Για τον Νίκο Που-
λαντζά. ●

Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ: Καπιταλισμός
και Δημοκρατία. ●

Σ. Ν. ΚΑΛΥΒΑΣ: Ορθολογική επι-
λογή και συγκριτική πολιτική. ●

Δ. Ν. ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ: Σύγχρονες ιδι-
ότητες της Ευρωπαϊκής ενοποίη-
σης. ●

Ζ. Δ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ: Ρασι-
σμός και ευρωπαϊκός πολιτι-
σμός. ●

10

1997

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Άλκης Ρήγος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούβλας, Κώστας Σταμάτης, Λουκάς Τσουκάλης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαράλαμπος, Θόδωρος Χατζηπαντελής, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1.800 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 3.500 δρχ. - Εξωτερικού 5.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κτλ. 7.000 δρχ. - Φοιτητές 3.000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (6.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Αθηνά Χριστοδούλου, τηλ. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Κ. Τσουκαλάς	Σκέψεις πάνω στην επικαιρότητα της συζήτησης Μίλμπαντ-Πουλαντζά	5
Γ. Βούλγαρης	Καπιταλισμός και Δημοκρατία. <i>Η επάνοδος ενός παλιού προβλήματος</i>	40
Σ. Καλύβας	Ορθολογική επιλογή και συγκριτική πολιτική	84
Δ. Χρυσόχοου	Σύγχρονες ιδιότητες της Ευρωπαϊκής ενοποίησης	122
Ζ. Παπαδημητρίου	Ρατσισμός και ευρωπαϊκός πολιτισμός	143

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:

Μ. Ηλιού	«Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας»	159
Σ. Μπάλιας	Πανταζή Τερεξή, <i>Διευθυντικές ολιγαρχίες: γραφειοκρατία, κράτος, κοινωνική οργάνωση</i>	163
Ν. Δεμερτζής	Bertrand Badie, <i>Κουλτούρα και Πολιτική</i>	171

ΣΧΟΛΙΑ-ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ-ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΕΠΕ:

ΕΕΠΕ - Friedrich Ebert Stiftung	Συνέδριο «Όψεις της Ευρωπαϊκής ταυτότητας <i>Προβλήματα και προοπτικές στη διαμόρφωση των πολιτικών ταυτοτήτων</i> »	179
ΕΕΠΕ - Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα	Συνέδριο «Η Δικτατορία. Καθεστώς-Καταβολές-Επιπτώσεις. 30 χρόνια μετά»	184

ΣΚΕΨΕΙΣ ΠΑΝΩ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ
ΤΗΣ ΣΥΖΗΤΗΣΗΣ ΜΙΛΙΜΠΑΝΤ-ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ**

I.

Έχουν περάσει ακριβώς τριάντα χρόνια από το στρατιωτικό πραξικόπημα στην Ελλάδα, ένα γεγονός που επέδρασε σημαντικά στην εξέλιξη και την αποκρυστάλλωση της πολιτικής σκέψης του Νίκου Πουλαντζά. Και έχει περάσει ήδη σχεδόν ένα τέταρτο του αιώνα από τότε που η «κρίση των δικτατοριών» σήμανε την «οριστική» παγίωση των δημοκρατιών στη Δυτική και Νότια Ευρώπη, εξέλιξη που γενικά, στην Αριστερά, ερμηνεύτηκε ως ο προάγγελος μιας νέας περιόδου ταξικών αγώνων.

Δικαιούμαστε, ωστόσο, να αμφιβάλουμε όλο και πιο πολύ για τη «φύση» αυτών των δημοκρατικών θριάμβων. Παρά την επέκταση και την τυπική παγίωση των δημοκρατιών, το καπιταλιστικό Κράτος γίνεται όλο και πιο αλαζονικό, φαρισαϊκό και αυταρχικό. Το παλιό μαρξικό ερώτημα δεν έχει ακόμη απαντηθεί: πώς γίνεται μια όλο και πιο μεγάλη πλειοψηφία μη ιδιοκτητών να εξακολουθεί να βρίσκεται κάτω από τη δημοκρατική κυριαρχία ολοένα και ισχνότερων μειοψηφιών ιδιοκτητών; Γιατί οι πολλοί να συνεχίζουν να αποδέχονται την εξουσία των λίγων; Ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, πώς είναι δυνατή μια δημοκρατία αυξανόμενης ανισότητας; Οι μηχανισμοί που εξασφαλίζουν τη διατήρηση του συστήματος εμφανίζονται λοιπόν ως το πιο κρίσιμο από όλα τα πολιτικά ζητήματα. Ο θεμελιώδης ρόλος του Κράτους στην εξασφάλιση της αναπαραγωγής και της πολιτικής συνοχής των καπιταλιστικών ταξικών κοινωνιών δείχνει να είναι αναπόφευκτος. Το ζήτημα του

* Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών.

** Το άρθρο αυτό παρουσιάστηκε στο συνέδριο «Η επικαιρότητα του διαλόγου Πουλαντζά-Μίλιμπαντ» που έγινε στο City University of New York τον Απρίλιο του 1997.

Κράτους οφείλει να παραμείνει το σημαντικότερο ζήτημα της πολιτικής θεωρίας.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, θα μπορούσαμε να δούμε την περιφημη αντιπαράθεση ανάμεσα στον Πουλαντζά και στον Μίλιμπαντ να αποκτά μια ανανεωμένη σημασία. Πράγματι, η διαμάχη αυτή εγκαινίασε στην εποχή της ένα εντελώς νέο, τουλάχιστον για τη μαρξιστική θεωρία, πεδίο έρευνας: το χρόνιο, παραμελημένο ζήτημα της δομής και των λειτουργιών της (δημοκρατικά θεσπισμένης) πολιτικής εξουσίας κάτω από καπιταλιστικές συνθήκες ετέθη ως κεντρικό για κάθε στρατηγική της εργατικής τάξης. Κατόπιν όμως, αυτή η κεντρική ενασχόληση με το «πολιτικό» υποχώρησε και πάλι από το προσκήνιο. Όπως το «σύστημα», έτσι και οι λειτουργίες του Κράτους τείνουν να θεωρούνται δεδομένες, και οι περισσότερες συζητήσεις περιορίζονται σε τακτικά ή επιχειρησιακά ζητήματα. Ίσως, από μια άποψη, το δυσπρόσιτο και συχνά σκοτεινό ιδίωμα που καλύπτει την ίδια τη συζήτηση, να φαίνεται σήμερα ξεπερασμένο και άνευ αντικείμενου, ενώ τεράστιες είναι οι θεωρητικές δυσκολίες που συνοδεύουν μια συνεκτική αντίληψη της συνάθροισης μεταξύ των επιπέδων της οικονομίας και της πολιτικής· ωστόσο είμαστε, παρ' όλα αυτά, κυριολεκτικά υποχρεωμένοι να αντιμετωπίσουμε εκ νέου το πρόβλημα.

Μέσα στο πλαίσιο αυτό, το ζήτημα της *σχετικής αυτονομίας* του Κράτους παραμένει ουσιώδες. Τον όρο δημιούργησε και επεξεργάστηκε συστηματικά ο Πουλαντζάς, αλλά τόσο ο Μίλιμπαντ όσο και πολλοί άλλοι στοχαστές επιβεβαίωσαν, έστω και κριτικά, την αποφασιστική σημασία αυτής της προβληματικής. Η κεντρική πολιτική σημασία μια συνεπούς αντίληψης για το Κράτος είναι αναμφισβήτητη, τουλάχιστον στο βαθμό που αυτό δε θεωρείται ούτε ως ένα απλό «εργαλειακό αντικείμενο», καθοριζόμενο από τις οικονομικές σχέσεις, ούτε ως ένα, ακόμα πιο απλουστευτικό, αυτόνομο «υποκείμενο», προικισμένο με μια «αφ' εαυτού» βούληση και ισχύ. Βέβαια, οι διαφωνίες γύρω από τον ορισμό της «σχετικής αυτονομίας» δεν έχουν λυθεί, και ούτε μπορεί να λυθούν οριστικά, παρότι ο όρος είχε αρχικά συλληφθεί, και θα μπορούσαμε ακόμα να τον θεωρήσουμε περισσότερο σαν μια γενική και εύκαμπτη έννοια, παρά σαν μια μετρήσιμη ποσότητα. Έτσι, το ερώτημα του Μίλιμπαντ «πόσο σχετική είναι η σχετική αυτονομία» είναι πολύ λιγότερο σημαντικό από γενικότερα ερωτήματα, σχετικά με τα «όρια» της δομικής συνάθροισης μεταξύ οικονομικών σχέσεων

και πολιτικού συστήματος. Διότι, για να παραθέσουμε και πάλι τον Μίλιμπαντ, «η έννοια της αυτονομίας εμπεριέχεται στον ίδιο τον ορισμό (του Κράτους), αποτελεί εγγενές συστατικό του». Για να το θέσουμε αντιστρόφως, αν το Κράτος δεν μπορεί ασφαλώς να επιδιώκει τους δικούς του ανεξάρτητους στόχους, από την άλλη, δεν μπορεί και να θεωρηθεί μια εκτελεστική «επιτροπή» των άμεσων εντολών των καπιταλιστών: στο κάτω κάτω, οι «τάξεις» δε βγάζουν διαταγές. Αν έτσι έχουν τα πράγματα, είναι πολύ σημαντικότερο να φωτίσουμε τις διαρκείς λειτουργίες και τα δομικά όρια της παρέμβασης του καπιταλιστικού Κράτους από το να φτάσουμε σε μια αμφίβολη ποσοτική «μέτρηση» της αυτονομίας του Κράτους, απέναντι στα συμφέροντα που υποτίθεται πως αναπαράγει και υπηρετεί. Τα βασικά ερωτήματα που πρέπει να απαντηθούν δεν επικεντρώνονται λοιπόν γύρω από κάποια φευγαλέα, απρόσιτη και ακαθόριστη «ουσία» της «σχετικής αυτονομίας», αλλά γύρω από τις συγκεκριμένες ιστορικές μεταπλάσεις μιας «σχετικής αυτονομίας», που πρέπει να θεωρείται ως, εξασοχής, δεδομένη.

Στην ανακοίνωσή μου, δεν έχω σκοπό να υπεισέλθω στα τεράστια και σύνθετα θεωρητικά προβλήματα που ανακίνησε ο Πουλαντζάς, όσον αφορά στον ορισμό και στη διάκριση μεταξύ οικονομικού και πολιτικού. Επίσης, θα αποφύγω τη συζήτηση γύρω από την έννοια και την ειδική σημασία της (ταξικής) εξουσίας, σε σχέση με τη γενικότερη αντίληψη για το καπιταλιστικό κράτος. Ακόμα, θα πάρω ως δεδομένο πως το Κράτος δεν είναι ούτε ένα «πράγμα», ένα απλό «εργαλείο», αλλά ούτε και ένα «υποκείμενο» από μόνο του. Θα θεωρήσω λοιπόν, αξιωματικά, ότι το καπιταλιστικό Κράτος είναι μια δομή που έχει καθήκον να εκπληρώνει τη θεμελιώδη λειτουργία της αναπαραγωγής των καπιταλιστικών σχέσεων. Δίπλα σε όλα τα άλλα που επιδρούν στην εν λόγω κοινωνία, το Κράτος συνιστά τον κύριο παράγοντα που εξασφαλίζει τη *συννοχή του (εθνικού-επικρατειακού) κοινωνικού σχηματισμού σε όλα τα επίπεδα*. Και, επομένως, θα θεωρήσω δεδομένο πως αυτή η θεμελιώδης λειτουργία πρέπει να εξασφαλίζεται μέσω μιας *αδιάλειπτης* παρέμβασης του Κράτους: έχει το καθήκον να διευκολύνει και να εγγυάται τη διαδικασία συσσώρευσης και να κατανέμει και να εξατομικεύει τους πολίτες-εργαζόμενους στο εσωτερικό μιας, νομικά, θεσμικά και ιδεολογικά, ομοιογενούς «κοινωνίας». Το Κράτος αποτελεί, σύμφωνα με τους όρους τού Πουλαντζά, τη «συμπύκνωση» όλων των επιπέδων των ταξικών αντιθέσεων. Πράγ-

ματι, αυτή η εγγενής «πυκνότητα» του Κράτους είναι που ευθύνεται, βασικά, για τον υψηλό βαθμό αδιαφάνειάς του.

Έτσι λοιπόν, οι στόχοι μου είναι πολύ πιο περιορισμένοι από αυτούς της αρχικής συζήτησης. Θα αρκετώ σε μερικές γενικές παρατηρήσεις που αφορούν σε σύγχρονες εξελίξεις. Γιατί πρέπει να έχουμε υπόψη μας πως, σύμφωνα πάλι με τον Πουλαντζά, οι μορφές της σχετικής αυτονομίας οφείλουν να μεταλλάσσονται διαρκώς, ανταποκρινόμενες σε γενικότερες μετατροπές στη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου. Αυτές οι μεταλλασσόμενες μορφές και λειτουργίες είναι που χρειάζονται περισσότερη διαλεύκανση. Είναι, πράγματι, γενικά παραδεκτό πως τα τελευταία είκοσι πέντε χρόνια σηματοδεύτηκαν από την έκλειψη ή, τουλάχιστον, την ταχεία συρρίκνωση του φορντισμού στην παραγωγή, από την εγκατάλειψη των κέϊνσιανών οικονομικών πολιτικών και από την παρακμή των προνοιακών σοσιαλδημοκρατικών ισορροπιών· αλλά και όλων αυτών ταυτοχρόνως. Μπαίνουμε σε μια εποχή που είναι ευρέως γνωστή ως «μεταφορντική» ή «μετανεοτερική», η οποία χαρακτηρίζεται από την αυξανόμενη παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, από αξιοσημείωτη απο-εδαφικοποίηση των καπιταλιστικών δραστηριοτήτων, από την αλλαγή της μορφής των ταξικών αγώνων, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο, και από την κυριαρχία νεοφιλελεύθερων ιδεολογιών. Έτσι λοιπόν, το βασικό ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί αφορά στις νέες μορφές της σχετικής αυτονομίας του Κράτους, που αντιστοιχούν στη σημερινή κατάσταση.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, οι ρόλοι των εθνικών κρατών, οι λειτουργίες τους, ο «βαθμός» και οι μορφές της σχετικής τους αυτονομίας, οι τρόποι παρέμβασης που ακολουθούν για να εξασφαλίσουν την αναπαραγωγή των εσωτερικών κοινωνικών σχέσεων οφείλουν να είναι διακριτά διαφορετικοί από αυτούς του παρελθόντος. Αν πρέπει να δούμε τη σχετική αυτονομία, όπως σημειώσαμε πιο πάνω, ως δομικό χαρακτηριστικό του καπιταλιστικού Κράτους, τότε οι θεσμικές και ιδεολογικές της μεταμορφώσεις μπορούν να ερμηνευθούν μόνο στο φως των ιστορικών εξελίξεων. Ανεξάρτητα από το αν μπαίνουμε ή όχι σε μια νέα εποχή συνολικής αναδιάταξης της πολιτικής και οικονομικής ηγεμονίας σε παγκόσμια κλίμακα –μα που η συζήτηση για τις προοπτικές του αμερικανικού, του ιαπωνικού και του ευρωπαϊκού αντίστοιχα καπιταλισμού και τη σημασία της «απειλής» που αντιπροσωπεύει η κι-

νεζική οικονομική εξάπλωση δεν είναι δυνατόν να καταλήξει— δε χωράει αμφιβολία πως, σήμερα, οι «ανεξάρτητες» οργανωτικές λειτουργίες των παραδοσιακών επικρατειακών κρατών για την αναπαραγωγή των εσωτερικών κοινωνικών τους σχέσεων φαίνονται περιορισμένες σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν. Η εγκατάλειψη, σε όλον τον κόσμο, των κεννσιανών πολιτικών δεν αποτελεί απλώς εκδήλωση μιας νέας μορφής «αρνητικής» παρέμβασης, αλλά πρέπει να ιδωθεί και σαν ένας νέος δομικός περιορισμός των παρεμβατικών δυνατοτήτων του μεμονωμένου κράτους. Με αυτή την έννοια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η σχετική αυτονομία του Κράτους επαναπροσδιορίζεται σε νέα *δομικά όρια*.

II.

Κάτω από αυτό το πρίσμα θα πρέπει να απαντηθεί το ερώτημα «ποια είναι η επικαιρότητα της συζήτησης Πουλαντζά-Μίλιμπαντ». Με τα σημερινά δεδομένα, οι πολιτικές και ιδεολογικές διαφορές των δύο συγγραφέων φαντάζουν πολύ λιγότερο έντονες απ' όσο φαινόταν τότε. Μπορεί οι αντίστοιχες επιστημολογικές τους βάσεις να ήταν ευδιάκριτες ή και εντελώς αντίθετες, όμως οι πολιτικές τους αναλύσεις και προβλέψεις συνέκλιναν. Και οι δυο τους ασκούσαν οξεία κριτική στις επικρατούσες σοσιαλδημοκρατικές πρακτικές. Και οι δύο είχαν, καθώς φαίνεται, δίκιο στην αξιολόγηση της σημασίας των δομικών παραγόντων που ωθούσαν προς έναν «*συντηρητικό αυταρχισμό*», ως νέας επικρατούσας μορφής του Κράτους. Και οι δύο ήταν δικαιολογημένα σκεπτικιστές ως προς τις μακροπρόθεσμες συνέπειες της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατίας και του Κράτους Πρόνοιας. Ο Μίλιμπαντ είδε καθαρά ότι οι σοσιαλδημοκρατικές δυνάμεις είχαν σκοπό να «υποσκάψουν την ισχύ των οργανώσεων προάσπισης της εργατικής τάξης», ενώ ο Πουλαντζάς επέμενε στην πρωταρχική ανάγκη να ξεπεραστούν οι παραδοσιακές μορφές της σοσιαλδημοκρατικής «κρατολατρείας». Τέλος, και οι δύο επέμεναν στην ανάγκη να διατηρηθούν, να εμπλουτισθούν και να «βαθύνουν» οι αντιπροσωπευτικές κοινοβουλευτικές μορφές. Μπορεί να μην κατάφεραν να προσδιορίσουν και να περιγράψουν συγκεκριμένους δρόμους εξόδου από το αδιέξοδο του ρεφορμισμού, είχαν όμως και οι δυο τους, τουλάχιστον, συνείδηση αυτού του γεγονότος. Γιατί, όπως και να την ορίσουμε, η στρατηγική για έναν «δημοκρατικό σοσιαλισμό» παρέμενε, και

παραμένει ακόμα, κάτω από τη σκιά ενός πελώριου ερωτηματικού.

Με αυτήν την έννοια, σημαντικότερα, πιθανώς, και από τους συγκεκριμένους όρους της αντιπαράθεσής τους να είναι τα πολιτικά προβλήματα που ανακινούνται και τίθενται υπό συζήτηση. Ο πλαδαρός «δημοκρατικός πλουραλισμός» στον οποίο επιτέθηκαν οι Μίλιμπαντ και Πουλαντζάς έχει πλέον αναδειχθεί στο κατ' ουσίαν μη αμφισβητήσιμο παγκόσμιο παράδειγμα. Είναι παραπάνω από προφανές ότι η διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης υπήρξε ταυτόχρονα αιτία και αποτέλεσμα της καθολικής αναδιάρθρωσης των κοινωνικοπολιτικών και ιδεολογικών μετώπων. Με αποτέλεσμα, οι στοχαστές του κυρίαρχου ρεύματος, μη αρκούμενοι πλέον στο «τέλος της ιδεολογίας», να χειροκροτούν τώρα και το «τέλος της Ιστορίας». Αν και ακόμα δεν έχει τελειώσει η εποχή των ταξικών αγώνων, ο πολιτικός κόσμος έχει όλο και περισσότερο την τάση να τους αγνοεί. Το φάσμα της επανάστασης έχει πάρει τα ασαφή χαρακτηριστικά του ανίσχυρου και καλοκάγαθου φαντάσματος του Κάντερβιλ.

Τα μεγάλα προβλήματα όμως εξακολουθούν να είναι, όπως πάντοτε, παρόντα. Και τα κρίσιμότερα πολιτικά ζητήματα συνδέονται με το ζήτημα της ειδικής συνάρθρωσης ανάμεσα στην ταξική κυριαρχία και την πολιτική εξουσία. Οφείλουμε, επομένως, να συνεχίσουμε να θέτουμε τα ίδια παλιά ερωτήματα: Υπό ποίαν έννοια το πρόβλημα των σχέσεων κρατικού μηχανισμού και κεφαλαίου διαφέρει από εκείνο που ήταν στη δεκαετία του '70; Και σε ποιο βαθμό έχει έτσι μεταβληθεί η σχετική αυτονομία του Κράτους στις δομικές της μορφές; Μπορεί κανείς να παρατηρήσει νέες ειδικές μορφές αναπαραγωγής των κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών, τόσο των εξαρτημένων όσο και εκείνων της «καρδιάς» του καπιταλισμού; Και πώς αντανακλάται η νέα κατάσταση στο επίπεδο των κοινωνικών πρακτικών και της ταξικής πάλης;

Πιστεύω πως αυτά τα ερωτήματα είναι κεντρικής σημασίας. Και ισχυρίζομαι ότι μερικές προσεγγίσεις τους μπορεί να γίνουν με τη βοήθεια της βασικής θέσης του Πουλαντζά πως, σε αυτό που θα ονόμαζε νέα φάση του ιμπεριαλισμού, «οι ενδοϊμπεριαλιστικοί ανταγωνισμοί» είναι παρόντες όχι μόνο στις «διακρατικές» πολιτικές αντιπαράθεσεις αλλά επίσης, και θα έλεγα κυρίως, στο εσωτερικό όλων των εμπλεκόμενων χωρών, εξαρτημένων ή μη. Το φαινόμενο της «προσδιορισμένης αναπαραγωγής» των ιμπεριαλιστι-

κών ανταγωνισμών είναι, υπό αυτήν την έννοια, κρίσιμο. Δεν μπορεί κανείς να μιλάει πλέον, με τους όρους του Λένιν, για ένα γεωγραφικό μοίρασμα του πλανήτη σε λίγο-πολύ καθορισμένες «ζώνες» ιμπεριαλιστικής επιρροής και κυριαρχίας. Η αυξανόμενη κινητικότητα του κεφαλαίου και οι νέες παραγωγικές και πληροφοριακές τεχνολογίες οδήγησαν και σε μια παράλληλη κινητικότητα και ρευστότητα των βάσεων της συσσώρευσης και της εκμετάλλευσης. Το κεφάλαιο μπορεί δυνητικά να επιδιώκει την άμεση εκμετάλλευση της εργασίας στις περισσότερες ή και σε όλες τις χώρες, ταυτόχρονα, εναλλακτικά και μερικές φορές αδιακρίτως, αλλά κάτω από τελείως διαφορετικές συνθήκες.

Αυτή η τάση «απο-επικρατειοποίησης» και «αποσταθεροποίησης» των μορφών εκμετάλλευσης, που ανάγεται ήδη στη δεκαετία του '70, αλλά που από τότε έχει ενταθεί σημαντικά, συνοδεύτηκε από μια γενική άνοδο του βαθμού εκμετάλλευσης που αντιστάθμιζε την πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους. Και την ίδια στιγμή, κλείνοντας μια περίοδο κείνσιανης σοσιαλδημοκρατικής αναδιανομής, περιορισμένης στο εσωτερικό των πιο ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνικών σχηματισμών, και της συνακόλουθης αυξανόμενης εθνικής διαφοροποίησης των κανόνων αναδιανομής, η νέα ορθοδοξία καταστέλλει συστηματικά, και σε *οικουμενική κλίμακα*, κάθε τάση για Κράτος Πρόνοιας. Σε όλες τις αναπτυγμένες χώρες, συμπεριλαμβανομένης της μητρόπολης, και ακόμα περισσότερο σε εξαρτημένους σχηματισμούς, οι οικονομικές ανισότητες οξύνονται ραγδαία. Για να πούμε μια κοινοτοπία, σε ολόκληρο τον κόσμο ο πλούσιος γίνεται πλουσιότερος και ο φτωχός φτωχότερος. Και την ίδια στιγμή, τα «επίπεδα ανοχής» απέναντι στην ανεργία, στη φτώχεια και στη μιζέρια εκτοξεύονται παντού στα ύψη. Όταν σε χώρες σαν την Ισπανία το ένα τέταρτο του ενεργού πληθυσμού *καταγράφεται* ως άνεργο, αναρωτιέται κανείς που αρχίζει και που τελειώνει το «ανεκτό» ή το αναπόφευκτο, ή αν υπάρχουν «κανονιστικώς προορισμένα» όρια της εκμετάλλευσης και της μιζέριας. Αυτό που μερικά χρόνια πριν φαινόταν αδιανόητο, σήμερα γίνεται αποδεκτό σαν κάτι το αυτονόητο. Στο επίπεδο της αντιπροσώπευσης, οι εσωτερικευμένες «κοινωνικές ισορροπίες» υποκαθίστανται γοργά από τις λεγόμενες «κοινωνικο-τεχνολογικές ισορροπίες». Τη θέση κοινωνικο-ηθικών θεωρήσεων και επιχειρημάτων πήραν θεωρήσεις καθαρής λειτουργικότητας και αποδοτικότητας. Δεν είναι υπερβολή να πούμε πως, ενάντια σε κάθε

προσδοκία, η οικονομική ανισότητα και η μαζική ανεργία αυτές καθεαυτές δε φαίνεται να αποτελούν πλέον σημαντικά κοινωνικο-πολιτικά ζητήματα.

Παρακάτω, θα θίξω, πολύ σύντομα, τέσσερα ειδικότερα σημεία τα οποία, αν και αναλύθηκαν με μεγαλύτερη λεπτομέρεια από τον Πουλαντζά, κάθε άλλο παρά απουσιάζουν και από την προβληματική του Μίλιμπαντ. Έτσι λοιπόν θα αναφερθώ:

Πρώτον, στο ζήτημα της εντεινόμενης παρακμής, ή ακόμα και δομικής αδυναμίας, μιας «εθνικής αστικής τάξης» που διατηρεί μια σχετικά αυτόνομη βάση κεφαλαιικής συσσώρευσης, καθώς και στις νέες εσωτερικές ισορροπίες που προκύπτουν στα κυρίαρχα μπλοκ εξουσίας.

Δεύτερον, στον αυξανόμενο *κατακερματισμό* του εργαζόμενου πληθυσμού σε πολλές, ευμετάβλητες, διαφοροποιημένες και πολύ ανταγωνιστικές μερίδες, με όλα όσα αυτό συνεπάγεται για τη διαδικασία της εξάρθρωσης και της αποδιοργάνωσης των παραδοσιακών μορφών ταξικής πάλης, τόσο σε οικονομικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο.

Τρίτον, στις νέες λειτουργίες του καπιταλιστικού Κράτους το οποίο, με την όλο και πιο αυταρχική του μορφή, διεκπεραιώνει ολόκληρη την αναπαραγωγική του αρμοδιότητα μέσω μιας εντεινόμενης *ρύθμισης* της διαδικασίας *απορύθμισης*. Αυτό επιφέρει μια αυξανόμενη και άνευ προηγουμένου συγχώνευση –ή σύγχυση– μεταξύ της οικονομικής και της ιδεολογικής του λειτουργίας.

Και τέλος, *τέταρτον*, στην εξέλιξη νέων μορφών συνάρθρωσης ανάμεσα, από τη μια, στους διάφορους κρατικούς μηχανισμούς και το δημοκρατικά αναδεικνυόμενο «επαγγελματικό» πολιτικό προσωπικό που καταλαμβάνει τις κορυφές τους και, από την άλλη, στους αντιπροσώπους του μεγάλου κεφαλαίου.

Προφανώς, δεν είναι δυνατόν να διαπραγματευθώ λεπτομερώς αυτά τα μεγάλα ζητήματα. Θα περιοριστώ σε μερικές σχηματικές επισημάνσεις εκείνων που θεωρώ ότι αποτελούν, σήμερα, τον βασικό άξονα μιας συζήτησης που πρέπει επειγόντως να ξανανοιξεί.

III.

Θα ξεκινήσω με το ζήτημα της λεγόμενης «εθνικής αστικής τάξης». Το ζήτημα αυτό συνδέεται, προφανώς, με τον παραδοσιακό επικρατειακό κατακερματισμό του κόσμου σε σχετικά συνεκτικούς

«εθνικούς» κοινωνικούς σχηματισμούς, μέσα στο ειδικό πλαίσιο των οποίων υλοποιούνται και αναπαράγονται οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις. Είναι σαφές ότι αυτή καθεαυτή η «επικρατική» δεν έχει εξαιρεθεί. Η διεθνοποίηση των σχέσεων παραγωγής καθόλου δε συνεπάγεται ότι οι οικονομικές δραστηριότητες μπορεί να διεξάγονται σε ένα δι-επικρατικό ταξικό κενό. Η εκμετάλλευση πρέπει πάντοτε να λαμβάνει χώρα «κάπου», δηλαδή εντός οριοθετημένων περιοχών, συγκεκριμένων κοινωνιών, οργανωμένων σε κυρίαρχα κράτη. Και όποιες κι αν είναι οι οργανωτικές μορφές της συσσώρευσης, η συγκεκριμένη τους εφαρμογή στην πράξη οφείλει, εξ ορισμού, να παραμένει «εγχώρια».

Έτσι, όποιες κι αν είναι οι διαδικασίες και οι μηχανισμοί που διαθέτουν οι κεφαλαιούχοι στην αναζήτηση κέρδους, το βασικό ερώτημα που πρέπει να τεθεί αφορά στις διάφορες μορφές της κοινωνικής παρουσίας και των δραστηριοτήτων της αστικής τάξης ή μερίδων της αστικής τάξης, όπως αυτές εμφανίζονται μέσα στα δεδομένα εγχώρια κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα. Μολονότι η δόμηση των εσωτερικών μπλοκ εξουσίας και των εσωτερικών αντινομιών και πολιτικών ανταγωνισμών τους μπορεί να κατανοηθεί σωστά μόνο σε σχέση με τις δι-επικρατικές επιχειρηματικές τους ικανότητες, αυτές οφείλουν πάντα να λειτουργούν εντός καθορισμένων συνόρων, όσο χαλαρή και να είναι η εξάρτησή τους από τις εσωτερικές αγορές. Το κεφάλαιο, ακόμα κι αν ελέγχεται στους αιθέρες, πρέπει να συσσωρεύεται στη γη.

Στο θέμα αυτό ο Πουλαντζάς αποδείχθηκε, πράγματι, προφητικός. Το σωστό ερώτημα είναι «πόσο εθνικές» και «υπό ποίαν έννοια» μπορεί να είναι «εθνικές» οι «εθνικές» δρώσες καπιταλιστικές δυνάμεις; Και, αντίστροφα, ποια είναι τα όρια της *σωρευτικής αυτονομίας* των κυρίαρχων τομέων του κεφαλαίου στο εσωτερικό των καπιταλιστικών σχηματισμών. Έτσι, το βασικό σημείο που τόνισε είναι μια βαθμιαία και, κατά τα φαινόμενα, οριστική παρακμή των παραδοσιακά αυτόνομων εθνικών τομέων της τάξης των κεφαλαιούχων. Ενάντια στις απόψεις που κυριαρχούσαν στην αριστερά στις αρχές της δεκαετίας του '70, ο Πουλαντζάς όχι μόνο κατέδειξε την παρακμή και το ιστορικό ξεπέρασμα της λειτουργικής σωρευτικής αυτονομίας των εθνικών αστικών τάξεων αλλά και επέμεινε στην αναγκαιότητα μιας νέας έννοιας, εκείνης της «*εσωτερικής αστικής τάξης*»: σε πλήρη διάσταση τόσο με την εθνική αστική τάξη όσο και με τη μεταπρατική αστική τάξη, η νέα έννοια

ήθελε να υποδηλώσει την ανερχόμενη και, εφεξής, κυρίαρχη μερίδα ενός κεφαλαίου που δρούσε στο εσωτερικό της χώρας, και το οποίο διαπερνούσαν ήδη οι «εξωτερικές» ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις, ενώ συγχρόνως τις αναπαρήγαγε. Με άλλα λόγια, γινόταν ήδη προφανές ότι δεν μπορεί να υπάρξει μια κυρίαρχη μερίδα των ντόπιων αρχουσών τάξεων, ικανή να εξακολουθήσει τη διαδικασία συσσώρευσης μέσα στον στενό και, θεσμικώς, περιορισμένο ορίζοντα της εσωτερικής αγοράς.

Πράγματι, είναι πλέον σαφές ότι –με τη μερική εξαίρεση των ΗΠΑ, της Ιαπωνίας και, σε μικρότερη έκταση, μερικών ευρωπαϊκών κρατών¹– τίθεται, ολοένα και λιγότερο, ζήτημα αυτόνομων εθνικών αστικών τάξεων. Η παγκοσμιοποίηση επέφερε έναν *περαιτέρω* περιορισμό της σωρευτικής αυτονομίας του μη μετακινούμενου εγχώριου κεφαλαίου. Το μαρτυρεί ένα πλήθος νέων στρατηγικών, οι οποίες υπέσκαψαν τα απομεινάρια κάθε σταθερής λειτουργίας που εκλήρωναν οι παραδοσιακές εθνικές επιχειρήσεις. Η κυριαρχία οριζόντιων και κάθετων υπερεθνικών συνεργασιών, η επικράτηση διακρατικών τεχνολογικών και πληροφοριακών δικτύων και η καθολική απελευθέρωση του εμπορίου και της κίνησης κεφαλαίων δείχνει μη αναστρέψιμη. Από εδώ και στο εξής, οι αντιθέσεις και οι ανταγωνισμοί του διεθνούς κεφαλαίου εκδηλώνονται άμεσα «στο εσωτερικό των εθνικών κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών». Η υπερεθνική συγκεντροποίηση έφτασε σε ανήκουστα, ως τώρα, επίπεδα. Στα τέλη της δεκαετίας του '50, οι διακόσιες μεγαλύτερες «πολυεθνικές» εταιρείες έλεγχαν το 17% του Πα-

1. Παρά τη ρητορική της ευρωπαϊκής ενοποίησης, τα κράτη μέλη της Ευρώπης κάθε άλλο παρά έχουν συγχωνευθεί σε μια ενιαία ιδεολογικά και οργανωτικά δομή, που να οδηγεί σε ένα συνεκτικό και σχετικά ομοιογενές σύστημα ταξικών σχέσεων. Δεν υπάρχει ακόμα ευρωπαϊκή εργατική τάξη ούτε μια ευρωπαϊκή εθνική αστική τάξη. Η συνθήκη του Μάαστριχτ επέβαλε κάποιες κοινές δημοσιονομικές και οικονομικές πολιτικές, αλλά απέφυγε προσεκτικά να προτείνει κάποιες πιθανές κοινές κοινωνικές πολιτικές. Η συνολική ευθύνη για την αναπαραγωγή των εσωτερικών ταξικών σχέσεων και ισορροπιών ανήκει στα κυρίαρχα εθνικά κράτη. Τα «κριτήρια» του Μάαστριχτ αναφέρονται μόνο σε ποσοτικά μακροοικονομικά κριτήρια οικονομικής, νομοματικής και δημοσιονομικής «απόδοσης». Παρ' όλες τις ρητορείες για τους «κινδύνους» του κοινωνικού αποκλεισμού, η Ευρωπαϊκή Ένωση δε «ζητά» από τα μέλη της να «πετύχουν» στη μείωση της ανεργίας, στον περιορισμό της φτώχειας ή στον έλεγχο του «κοινωνικού αποκλεισμού».

Η επίτευξη μιας νομοματικής ένωσης κάθε άλλο παρά συνεπάγεται και την οικοδόμηση μιας «κοινωνικής Ευρώπης». Οι «κοινωνίες», οι μορφές εκμετάλλευσης και οι ταξικές συγκρούσεις πρέπει να παραμείνουν καθαρά εσωτερικές υποθέσεις.

γκόσμιου Ακαθάριστου Προϊόντος. Σήμερα, οι δραστηριότητές τους υπολογίζεται ότι ανέρχονται, συνολικά, στην τάξη των οκτώ τρισεκατομμυρίων δολαρίων, δηλαδή σχεδόν στο ένα τρίτο του εισοδήματος του πλανήτη.²

2. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να μείνει ανοικτό ένα μείζον ζήτημα. Ο κυρίαρχος λόγος για την «παγκοσμιοποίηση» τείνει να παραβλέπει το γεγονός ότι η διαδικασία αυτή δεν είναι ούτε μονοσήμαντη ούτε εννοιολογικά σαφής. Από τη μια, αναφέρεται σε μορφές δι-επικρατειακής κινητικότητας, κάθετης και οριζόντιας ενοποίησης παραγωγικών δραστηριοτήτων, καθώς και σε μηχανισμούς διεθνούς κυκλοφορίας των κεφαλαίων. Από την άλλη, ο ίδιος όρος αναφέρεται στις νέες συνδυασμένες μορφές ελέγχου και στις νέες στρατηγικές συσσώρευσης κεφαλαίου. Οι δύο όψεις είναι σίγουρα αλληλοεξαρτώμενες αλλά δεν ταυτίζονται. Η οργανωτική δι-επικρατειοποίηση δεν επιφέρει απαραίτητα κανενός είδους υπερεθνικό δι-επικρατειακό έλεγχο. Τα μητροπολιτικά ιμπεριαλιστικά κέντρα, που συναγωνίζονται για την παγκόσμια ηγεμονία, παραμένουν ιδεολογικά, πολιτικά και οικονομικά, εθνικώς προσδιορισμένα. Ακόμα κι αν οι τακτικές συσσώρευσης ξεκόβονται από το χώρο, οι στρατηγικές εξουσίας οργανώνονται ακόμα πάνω στη βάση διακριτών ενδοίμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, πόσο μάλλον που τα μακροπρόθεσμα πλεονεκτήματα φαίνεται να εξαρτώνται από τη σχετική στρατιωτική, οικονομική, πολιτική και συμβολική ισχύ, η οποία μπορεί να αντιπροσωπεύεται και να ασκείται μόνο στο επίπεδο των οργανωμένων εθνικών επικρατειών. Με την έννοια αυτή, η απο-επικρατειοποίηση δεν είναι καθόλου ασύμβατη με τις κρυσταλλωμένες ενδοίμπεριαλιστικές αντιπαραθέσεις.

Πράγματι, στο βαθμό που τα εθνικά κράτη δεν καταργούνται, δεν μπορεί να υπάρξει απο-επικρατειοποιημένος ιμπεριαλισμός. Και υπό αυτήν την έννοια, αν ο κατακερματισμός των οργανωμένων πολιτικών συστημάτων μπορεί να χρησιμεύει στο να διευκολύνονται και να ενθαρρύνονται ευκίνητες, στο χώρο, τακτικές συσσώρευσης, την ίδια στιγμή, αυτές οι οργανωμένες κρατικές οντότητες παρέχουν το πλαίσιο για το παγκόσμιο κινήρι της συλλογικής εξουσίας. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, νέες αντιθέσεις γενούν νέες και σύνθετες καπιταλιστικές στρατηγικές. Στο οργανωτικό επίπεδο, η αυξανόμενη κινητικότητα δημιούργησε μια παγκόσμια ελεύθερη αγορά, η οποία αναπαράγεται μέσω ενός συνδυασμού καθαρών οικονομικών ροών, που εναλλάσσονται με ηγεμονικές παρεμβάσεις εθνικών κρατικών συμφερόντων. Μπορούμε να πούμε ότι ο κυρίαρχος καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής κατασκευάζει, βαθμιαία, μια νέου τύπου πολιτική υπερδομή, η οποία να ανταποκρίνεται πλήρως σε αυτά που λογίζονται ως μακροπρόθεσμα συμφέροντα των ανταγωνιζόμενων μητροπολιτικών εθνών. Πράγματι, αν η σχετική αυτονομία των μικρών εξαρτημένων κρατών αντιμετώπιζε παραδοσιακά την πρόκληση άμεσων διπλωματικών, πολιτικών ή στρατιωτικών επεμβάσεων, σήμερα η πλήρης εξάρτησή τους από τις χώρες του κέντρου βαθαίνει και ενισχύεται μέσω αυτού που νοείται ως ένα παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο, το οποίο είναι ελεύθερο να επιβάλει τη δίκη υπερεθνική του βούληση. Όπως η εκμετάλλευση, έτσι και ο ιμπεριαλισμός κρύβεται πίσω από την «ουδέτερη» λογική της δήθεν ανεξέλεγκτης υπερεθνικής λογικής της αγοράς. Αυτό αποτελεί ίσως ένα από τα σημαντικότερα ιδεολογικά αποτελέσματα του λόγου περί παγκοσμιοποίησης.

Με την έννοια αυτή, σύμφωνα και πάλι με τον Πουλαντζά, σήμερα, περισσότερο απ' ό,τι τότε, οι αντιθέσεις ανάμεσα σε μερίδες κεφαλαίου στο εσωτερικό των εθνικών κρατών έχουν πλέον «διεθνοποιηθεί». Και, συνεπώς, εντείνεται ακόμα περισσότερο η αποδιάθρωση και η ανομοιογένεια των εθνικών αστικών τάξεων. Πράγματι, αν όλες οι εγχώριες μορφές συσσώρευσης πρέπει να πάρουν τη μορφή *καθυποταγμένων* «εσωτερικών» αστικών τάξεων, είναι αμφίβολο αν ο ίδιος ο όρος ανταποκρίνεται σε κάποια ιδιαίτερη κοινωνική πραγματικότητα. Όλες οι κυρίαρχες εγχώριες μορφές έχουν πλέον την τάση να γίνουν «εσωτερικές», κατά την πουλαντζική έννοια. Έτσι λοιπόν, η «εσωτερική αστική τάξη» τού Πουλαντζά μπορεί να αποδειχθεί μια «μεταβατική» μορφή οργάνωσης μιας περιόδου κατά την οποία η διεθνοποίηση του κεφαλαίου πάλευε ακόμα να επιβάλει την αδιαφιλονίκητη κυριαρχία της. Σήμερα, είναι πια σαφές ότι τα τελευταία υπολείμματα αυτών των αυτόνομων αστικών τάξεων έχουν σχεδόν ολοκληρωτικά υποταχθεί στο κινούμενο και δυνάμει αποεδαφικοποιημένο «δι-εθνικό» κεφάλαιο. Ακόμα και αν ο ύστατος έλεγχος παραμένει στα χέρια εταιρειών και καρτέλ με ισχυρούς εθνικούς δεσμούς, πράγμα που σαφώς συμβαίνει στην περίπτωση των ισχυρότερων μητροπολιτικών κεφαλαίων, τόσο οι επενδύσεις όσο και τα κέρδη όλο και περισσότερο αποσπώνται από συγκεκριμένους τόπους.

Εκδήλωση αυτής της νέας κατάστασης είναι η καθολική αποκήρυξη κάθε είδους πολιτικής «υποκατάστασης εισαγωγών». Το «εθνικό» κεφάλαιο μένει πλέον απροσπάτετο, για τον πολύ απλό λόγο ότι δεν υπάρχει απτή εγχώρια δομή, που να πρέπει να προστατευθεί. Η εγχώρια απορύθμιση δεν είναι παρά το αποτέλεσμα που προκαλεί η διεθνής απορύθμιση. Είναι πολύ χαρακτηριστικό ότι η περαιτέρω απελευθέρωση του διεθνούς εμπορίου, που αποφάσισε ο κύκλος της Ουρουγουάης, αλλά και η πλήρης κατάρρευση των προστατευτικών «αντιμπεριαλιστικών» μορφών αλληλεγγύης του Τρίτου Κόσμου στον ΟΗΕ ή αλλού, επιβλήθηκαν ενάντια και παρά τα υπολείμματα των όποιων τάσεων προστατευτισμού εξακολουθούν να υπάρχουν στις ΗΠΑ ή στην Ευρώπη. Στο ενδοκαπιταλιστικό μέτωπο, οι εθνικές αστικές τάξεις όλο και περισσότερο περιθωριοποιούνται και ηττώνται οικονομικά και πολιτικά.

Απαιτείται, ωστόσο, μια διευκρίνιση. Είναι σίγουρα εντελώς αβάσιμο να ισχυριστεί κανείς ότι τα νέα διεθνή όργανα που εκφράζουν άμεσα τα συμφέροντα του παγκόσμιου κεφαλαίου, όπως το

ΔΝΤ ή το Γκρουπ των Επτά, έχουν υποκαταστήσει την επικρατειακή κυριαρχία του Κράτους, επιβάλλοντας τους συγκεκριμένους όρους των εθνικών οικονομικών παρεμβάσεων. Αυτοί οι οργανισμοί αντανακλούν απλώς την καθολική πολιτική υποχώρηση των εθνικών αστικών τάξεων, και δεν μπορεί με κανένα τρόπο να θεωρηθούν ως έκφραση μιας νέας μορφής διεθνούς πολιτικής εξουσίας. Δεν είναι δυνατόν να υπάρξει σήμερα άλλη καθαρή μορφή πολιτικής κυριαρχίας από την κρατική κυριαρχία. Κι αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο το κρίσιμο ερώτημα που τίθεται αφορά στη σχετική αυτονομία του εθνικού κράτους.

Παρ' όλα αυτά, δεν υπάρχει αμφιβολία πως οι εσωτερικευμένες μορφές λήψης πολιτικών αποφάσεων, μέσα σε κάθε χώρα, έχουν ουσιαστικά τροποποιηθεί. Το ελεύθερο εμπόριο, οι αυστηροί προϋπολογισμοί και οι μονεταριστικές πολιτικές λιτότητας, που προωθούνται από τη συνθήκη του Μάαστριχτ, αντανακλούν, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, τα νέα όρια της αυτονομίας των αστικών κρατών, των οποίων φέρουν την ευθύνη, και των μπλοκ εξουσίας που τα κράτη αναλαμβάνουν να εκπροσωπήσουν· αντανακλούν ακόμα την ανικανότητά τους, ή την επιβεβλημένη αδυναμία τους, να διανοηθούν αυτόνομες μορφές εσωτερικού σχεδιασμού και παρέμβασης. Αποτελούν όμως και έκφραση ενός συνεχιζόμενου ανταγωνισμού ανάμεσα σε ιδεολογικοποιημένες κρυσταλλώσεις εξουσίας.

Πράγματι, η *αντικειμενική* κινητικότητα της κεφαλαιικής συσσώρευσης είναι τόσο συντριπτική, ώστε κάθε τοπική απόφαση επένδυσης ή αποεπένδυσης εξαρτάται, ολοένα και περισσότερο, από την εξασφάλιση στο εσωτερικό ενός ποσοστού κέρδους. Η παραγωγικότητα και η εκμετάλλευση στο εσωτερικό κάθε χώρας δεν μπορούν να ανέβουν παρά μόνο μέσω της περαιτέρω συμπίεσης του «κοινωνικού κόστους». Αν θέλουν να επιβιώσουν μέσα στον εντεινόμενο ανταγωνισμό, οι κυρίαρχες μερίδες του εγχώριου κεφαλαίου (σε συμμαχία ή όχι με μερίδες του κινούμενου παγκόσμιου κεφαλαίου) οφείλουν να είναι πάντοτε ικανές να αποεπενδύσουν και, εν ανάγκη, να μεταφέρουν αλλού τις δραστηριότητές τους. Ένα εδαφικά περιορισμένο κεφάλαιο είναι σήμερα ανίκανο να ανταγωνιστεί ένα αντίστοιχο κινούμενο. Κι αυτός είναι ο λόγος που κάθε κεφάλαιο έχει πλέον τη δύναμη να «εκβιάζει» το εγχώριο σύστημα, μέσα στο οποίο επιλέγει να συνεχίσει τη διαδικασία συσσώρευσης. Κάθε ουσιαστική αύξηση του «κοινωνικού κό-

στους» της αναδιανομής θα έχει ως αποτέλεσμα την απειλή άμεσης αποεπένδυσης και, συνεπώς, άμεσης οικονομικής κατάρρευσης.

Έτσι, η πολιτική ευθύνη των Κρατών προσαρμόζεται κυρίως στη διατήρηση και μεγιστοποίηση των εσωτερικών δεικτών παραγωγικότητας και εκμετάλλευσης, σύμφωνα με τους όρους που θέτει το κινούμενο κεφάλαιο. Και πάλι με τις επιμέρους, αλλά σημαντικές, εξαιρέσεις των μεγάλων μητροπόλεων της Αμερικής και της Ιαπωνίας, οι μορφές και πρακτικές επένδυσης που υιοθετεί το μεγάλο κεφάλαιο θυμίζουν την ιδιαίτερη ανεξαρτησία της ιστορικά αποεδαφικοποιημένης ναυτιλιακής βιομηχανίας. Εξαιτίας της ύπαρξης και διαθεσιμότητας των «σημαιών ευκαιρίας», όπου τα ποσοστά εκμετάλλευσης δεν επιβαρύνονται παρά με το ελάχιστο κοινωνικό κόστος, μισθοί και ασφάλεια εργασίας θα έχουν παντού την τάση να περιορίζονται. Η ελεύθερη δι-επικρατειακή κινητικότητα δημιουργεί μια «ελεύθερη αγορά» εργατικής δύναμης, η οποία αντανακλάται εμμέσως στη γενική πτώση της σχετικής αμοιβής της εργασίας. Πόσο μάλλον που, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», οι «πολιτικοί κίνδυνοι» ανατροπής –κίνδυνοι που παρεμπόδιζαν την καθολική ελεύθερη κινητικότητα– ελαχιστοποιήθηκαν δραστηκά σε παγκόσμια κλίμακα.

Έτσι από εδώ και στο εξής, η ύπαρξη «εθνικών οικονομιών» συνιστά, κυρίως, μια έξωθεν προσδιορισμένη αναπαραγωγή του άμεσου ενδοκεφαλαιικού ανταγωνισμού, με στόχο τεχνολογικά καλύτερους και οικονομικά επικερδέστερους επιχειρηματικούς όρους. Και οι «εσωτερικές αστικές τάξεις» μετατρέπονται βαθμιαία σε τοπικές κρυσταλλώσεις ενοποιημένων υπερ-επικρατειακών, οριζοντίως και καθέτως, οργανισμών και συσσωματώσεων κινούμενων και εξαγωγίμων καπιταλιστικών συμφερόντων. Η διατήρηση της αυτονομίας τους εξαρτάται από τη διεθνή ανταγωνιστικότητα τους. Με την έννοια αυτή, το κεφάλαιο *δε χρειάζεται καν να επιβάλει συγκεκριμένους όρους στα κράτη και στις κυβερνήσεις*. Αρκεί μόνο η απτή απειλή της μετακόμισης και της αποεπένδυσης για να εξουδετερώσει κάθε απόπειρα για κοινωνικές ρυθμίσεις και μείωση των εγχώριων ποσοστών κέρδους.

IV.

Αυτή η συνολική εξέλιξη των κοινωνικών συνθηκών των μορφών συσσώρευσης αντανακλάται σε μια παράλληλη εξέλιξη των πρακτικών και οργανωτικών δομών στο χώρο της εργασίας. Πράγματι, στον τομέα αυτόν η πιο θεαματική μεταβολή έγκειται στον περαιτέρω *κατακερματισμό της εργατικής δύναμης και απορύθμιση της αγοράς εργασίας* σε παγκόσμια κλίμακα. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος να επιμείνουμε στις πολύπλευρες κοινωνικές επιπτώσεις των μορφών τεχνολογικής και διαρθρωτικής ανεργίας, που επικρατούν σε ολόκληρο τον κόσμο. Ωστόσο, η βασική διαφορά σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν είναι προφανής: παρ' όλο τον κατακερματισμό της εργατικής δύναμης, στη διάρκεια των δεκαετιών του '50, του '60 και των αρχών της δεκαετίας του '70, η οργανωμένη εργασία κατάφερε να διαπραγματευτεί και, τελικά, να επιβάλει σε κάποιο βαθμό μια συνεχή αναδιανομή. Η «έκρηξη πληρωμών» έτεινε να καθιστά διαπραγματεύσιμα στο εσωτερικό της χώρας τα περιθώρια κέρδους, αλλά και δυνάμει περιορίσιμα. Σε αυτό το πλαίσιο επιτεύχθηκε κάποια αναδιανομή και ενισχύθηκε η θεσμοποιημένη απασχόληση και η εξασφάλιση από την ανεργία, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες χώρες.

Τα πράγματα όμως από τότε άλλαξαν δραστικά. Οι επιστημονικές εξελίξεις στην κυβερνητική, η αυτοματοποίηση και η επιστήμη των υπολογιστών, ήδη από τη δεκαετία του '70, οδήγησαν σε μια θεαματική άνοδο της παραγωγικότητας της εργασίας και κατέστησαν μια αυξανόμενη μερίδα εργατικού πληθυσμού λειτουργικά πλεονάζουσα. Παράλληλα, η συνεχής αύξηση του προσδοκώμενου ορίου ζωής και η επιμήκυνση του χρόνου των σπουδών αύξησαν το ποσοστό των ανθρώπων, που τεχνικά και δομικά αποκλείονταν από την παραγωγική διαδικασία. Το απόλυτο και σχετικό κόστος της κοινωνικής πρόνοιας, συμπεριλαμβανομένης και της εκπαίδευσης, ανέβαινε διαρκώς, γεγονός που εκλογικεύτηκε με όρους όπως «δημοσιονομική κρίση του Κράτους». Έτσι, ο συνδυασμός υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου, εντεινόμενου ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού και αυξανόμενου κοινωνικού κόστους απαιτούσε μια συνολική «επαναδιαπραγμάτευση» όλων των όρων των εργατικών συμβάσεων και μια παράλληλη αναδιοργάνωση των μοντέλων εκμετάλλευσης της παγκόσμιας οικονομίας.

Ο μαρξισμός του Κράτους Πρόνοιας και η εντεινόμενη απορύθ-

μιση της αγοράς εργασίας υπήρξαν τα κύρια σωρευτικά αποτελέσματα. Έτσι, η χρόνια και απροσπάτευτη ανεργία αναδείχθηκε σε βασικό κοινωνικοοικονομικό πρόβλημα, ένα πρόβλημα που δεν μπορούσε, και ούτε επρόκειτο, να λυθεί μέσω ενός παραδοσιακού «εγχώριου» κεινσιανού σχεδιασμού. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, παρά την επικρατούσα πολιτική ρητορεία, φαίνεται πως οδηγούμαστε σε έναν κόσμο γενικευμένης, αλλά και πολύ διαφοροποιημένης, «έλλειψης θέσεων εργασίας». Ήδη, σήμερα, όλο και μεγαλύτερα τμήματα πληθυσμού ωθούνται κυριολεκτικά εκτός της βασικής παραγωγικής δομής, αν όχι συνολικά εκτός κοινωνίας.

Η βασική και άμεση εκδήλωση αυτής της νέας κατάστασης, στην ίδια την αγορά εργασίας, είναι ο άνευ προηγουμένου πολλαπλασιασμός κάθε είδους «ελαστικών», μερικών και εποχιακών μορφών απασχόλησης. Σε όλες τις ανεπτυγμένες χώρες, οι πολλαπλές, άτυπες και μη προστατευόμενες δραστηριότητες πολλαπλασιάζονται και το πιο σημαντικό, αυτές οι νέες ανασφάλιστες μορφές δεν απαντώνται πλέον μόνο μεταξύ των μεταναστών εργατών και των παραδοσιακά περιθωριοποιημένων υποομάδων αλλά διαπερνούν σταδιακά τον παραδοσιακό βιομηχανικό πυρήνα, καθώς και το μεγαλύτερο μέρος του τομέα των υπηρεσιών. Ακόμα και υψηλής ειδίκευσης και εκπαίδευσης εργατική δύναμη ανακαλύπτει την αβεβαιότητα. Κι αν το φαινόμενο αυτό περιγραφόταν, αρχικά, ως μια λίγο-πολύ δομημένη «διπλή αγορά εργασίας», οι διαδικασίες της αντιστοίχισης εργαζόμενων και θέσεων εργασίας φαίνεται να γίνονται βαθμιαία όλο και πιο «απελευθερωμένες», τεμαχισμένες και στεγανοποιημένες. Σήμερα, οι «πρωτεύουσες» αγορές εργασίας δύσκολα διακρίνονται από τις δευτερεύουσες. Η διαρθρωτική ανεργία και απορύθμιση έχουν εξαπλωθεί σε όλους τους κλάδους, ακόμα και τους πιο κεντρικούς και τεχνολογικά προηγμένους.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, και ενόψει αυξανόμενου ενδοκαπιταλιστικού ανταγωνισμού, οι μεταφορτικές καπιταλιστικές στρατηγικές ήταν επόμενο να ωθούνται είτε σε δραστική καταστρατήγηση είτε στην κανονική κατάργηση πολλών παραδοσιακών μορφών προστασίας της εργασίας. Σε ολόένα και περισσότερους κλάδους απασχόλησης, οι ώρες εργασίας επιμηκύνονται, η εργασιακή ασφάλεια διαβρώνεται και η προστασία της ανεργίας μειώνεται. Βαθμιαία, οι περισσότερες κρατικές μορφές «εργατικού πατερναλισμού» απο-ουσιαστικοποιούνται. Ακολουθώντας τις θεωρίες του «ανθρώπινου κεφαλαίου», η αγορά εργασίας ξαναγίνεται μια

αναρχική «ελεύθερη αγορά». Η εργατική δύναμη επιστρέφει γοργά στο πρότυπο του 19ου αιώνα: θεωρείται δηλαδή και πάλι ως ένα ακόμα εμπόρευμα ανάμεσα στα άλλα.

Η γρήγορη μεταφορντική μεταμόρφωση της εργασιακής διαδικασίας και της αγοράς εργασίας είχε, αναπόφευκτα, επιπτώσεις πάνω στις κυρίαρχες μορφές οργάνωσης των εργαζόμενων. Η περίοδος από τα τέλη της δεκαετίας του '60 ως τη δεκαετία του '80 θεωρείται, δικαίως ή αδικώς, σαν η απαρχή μιας νέας μορφής «κορπορατιστικής» κοινωνικής οργάνωσης, μιας μορφής που, έστω περιστασιακά, θεωρήθηκε σαν πιθανή «διαδοχή» του δημοκρατικού πλουραλισμού. Σύμφωνα με τις επικρατούσες κορπορατιστικές εκλογικεύσεις, οι εσωτερικές ταξικές συγκρούσεις θεωρούνταν ως γενικά «επιλύσιμες», μέσω μιας γενικής συμφωνίας πάνω σε συναινετικές και δίχως εξαναγκασμούς διαδικασίες. Και αυτή η «*διαδικαστικοποίηση της εγχώριας ταξικής πάλης*» πραγματοποιήθηκε μέσα από ένα θεσμικό σύστημα εγκεκριμένων, οργανωμένων, επίσημα αναγνωρισμένων και σπονσοραρισμένων από το κράτος οργανώσεων, οι οποίες αναλάμβαναν να υποστηρίξουν τα αντίστοιχα συμφέροντά τους σε (συνήθως) τριμερείς διαπραγματεύσεις μεταξύ εργασίας, αντιπροσώπων του κεφαλαίου και πολιτείας.

Τελικά, το ερώτημα αν το κορπορατιστικό κράτος θεωρήθηκε, δικαίως ή όχι, ως μια παραλλαγή ή μετεξέλιξη του «δημοκρατικού πλουραλισμού» δεν έχει νόημα. Γίνεται όλο και πιο ξεκάθαρο ότι ένας μακροπρόθεσμος περιορισμός των εργατικών αγώνων, εντός δεδομένων διαδικαστικών ορίων, ήταν εφικτός μόνο στο εσωτερικό κοινωνικο-οικονομικών συστημάτων ή «κοινωνικών σχηματισμών», στους οποίους η συναινετική αναδιανομή αποτελούσε ένα ανοικτό και γενικά αποδεκτό κοινωνικοπολιτικό και ιδεολογικό ζήτημα. Αυτό ήταν το βασικό στοιχείο των σοσιαλδημοκρατικών όρων ρύθμισης. Η κενόνσιανή οικονομική πολιτική και ο συναινετικός σχεδιασμός σήμαινε ότι το «κοινωνικό κόστος» της συσσώρευσης ήταν διαρκώς διαπραγματεύσιμο, με αποτέλεσμα οι πραγματικοί μισθοί τελικά να «αφήνονται» να ακολουθούν μακροπρόθεσμα μια αυξητική τάση, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς αριθμούς, ενώ και συνολικά οι εισοδηματικές ανισότητες θεωρούνταν περιορισμένες, άμεσα ή προοπτικά, ή τουλάχιστον σταθεροποιήσιμες. Το καπιταλιστικό σύστημα αναπαραγόταν ιδεολογικά μέσω μιας συνεχούς ιδιοποίησης, εκ μέρους του εργατικού πληθυσμού ως συνόλου, ενός μέρους των συνολικών κερδών που προέ-

κυπταν από την άνοδο της παραγωγικότητας. Καθώς αυξάνονταν τα κέρδη, αυξάνονταν και οι μισθοί. Η κορπορατιστική συναίνεση συνόριζε τις ταξικές διαπραγματεύσεις για τους όρους αναδιανομής ενός διαρκώς αυξανόμενου συνολικού εισοδήματος.

Η συναίνεση κατέρρευσε ξαφνικά στα τέλη της δεκαετίας του '70. Η πετρελαϊκή κρίση, η παγκόσμια ανάσχεση των ρυθμών ανάπτυξης και η δημοσιονομική κρίση ανήγγειλαν το τέλος των σοσιαλδημοκρατικών αυταπατών. Ήταν η αρχή του τέλους του «ιστορικού συμβιβασμού» ανάμεσα σε εργασία και κεφάλαιο, ο οποίος βασιζόταν σε μια ιστορική συγκυρία σχετικής ασφάλειας απασχόλησης: την τελευταία είχε δημιουργήσει η αναγνώριση του «κοινωνικού δικαιώματος στην εργασία» και της διαρκούς διαπραγματευσιμότητας του συνολικού επιπέδου των μισθών. Στο εξής, ο συνδυασμός της γενικής πτώσης των ρυθμών ανάπτυξης και της απο-επικρατειοποίησης των παραγωγικών δραστηριοτήτων θα είχε ως αποτέλεσμα την κυριολεκτική αποδιάρθρωση και τον αποπροσανατολισμό των οργανώσεων της εργατικής τάξης σε όλο τον κόσμο. Η «απο-διαδικαστικοποίηση» των εργατικών συγκρούσεων υπέσκαψε τις μορφές αλληλεγγύης και αποδιοργάνωσε τους ταξικούς δεσμούς, που απειλούνταν από τις αναπόφευκτες κοινωνικο-ψυχολογικές επιπτώσεις της κυριαρχίας νέων τεχνολογιών, οι οποίες μεταμόρφωσαν πλήρως τις υποκειμενικές αναπαραστάσεις των οργανωμένων παραγωγικών μονάδων.

Ακόμα περισσότερο, η σταδιακή αλλά ασυγκράτητη διόγκωση των μη απασχολούμενων και μη απασχολήσιμων μαζών οδήγησε, όπως σημειώσαμε ήδη, σε έναν περαιτέρω κατακερματισμό της εργατικής τάξης. Με συνέπεια, η τεχνική και οικονομική πρόοδος να εσωτερικεύεται με όλο και πιο απολιτικούς όρους: οι οργανώσεις της εργατικής τάξης, που είχαν φτάσει να πιστεύουν πως θα μειώνονταν ενεργά και αδιάλειπτα στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, και συνεπώς θα διαπραγματεύονταν όλους τους όρους της αναδιανομής εισοδήματος, σπρώχτηκαν και πάλι στη γωνία. Ενώ έτρεφαν ακόμα ελπίδες για μια αδιάκοπη πρόοδο προς καταγωγικούς μικροπαραδείσους, ξαφνικά βρέθηκαν σχεδόν αποκλεισμένες από το παιγνίδι της εξουσίας. Τα εσωτερικά πολιτικά συστήματα πιέζονται πλέον να υιοθετήσουν και να «ρυθμίσουν» κανόνες αναδιανομής, που επιβάλλονται από την ελεύθερη αγορά. Και αυτή δεν είναι παρά μόνο μία όψη που υποδηλώνει την εντυπωσιακή αντικατάσταση των υπεύθυνων δημόσιων πρωτοβουλιών από νέες

μορφές ρυθμιστικής αδράνειας. Τα κράτη *απο-υπευθυνοποιούνται* όλο και περισσότερο, σε σχέση με τον καθορισμό τόσο του παρόντος όσο και του μέλλοντος. Το υπεύθυνο «κράτος-ποιμένας» αποδιαρθρώνεται ραγδαία.

Είναι, πράγματι, γενικά αποδεκτό πλέον πως η αναδιανομή των κερδών της παραγωγικότητας δεν μπορεί και δεν πρέπει να σχεδιάζεται και να περιορίζεται μέσα σε ελέγξιμες επικρατειακές αγορές. Παρά την αυξανόμενη πραγματική της κινητικότητα (που από την ίδια της τη φύση είναι και τεχνολογικά περιορισμένη και ψυχολογικά καταστροπική), η εργατική τάξη, στο σύνολό της, είναι υποχρεωμένη να υφίσταται τις θλιβερές συνέπειες όλο και πιο πολυμήχανων διαδικασιών συσσώρευσης. Στην καλύτερη περίπτωση, η οργανωμένη εργασία καταφέρνει ακόμα να γαντζωθεί σε κάποιες κατακτήσεις της προηγούμενης περιόδου, όπως η δωρεάν εκπαίδευση και περίθαλψη. Στη χειρότερη, φαίνεται πως αναγκάζεται να αποδεχθεί, έστω και απρόθυμα, ότι, στο βαθμό που σήμερα θεωρείται ότι η συνέχιση της αναδιανομής εξασθενίζει την «εθνική» παραγωγικότητα και ανταγωνιστικότητα, τόσο του κλάδου όσο και της εθνικής οικονομίας συνολικά, το ξοφερό παρόν πρέπει να *αντισταθμίζεται διαρκώς* με την αμφίβολη ελπίδα για ένα πιο φωτεινό μέλλον ή, τουλάχιστον, για μια ακόμα πιο αμφίβολη διατήρηση του status quo.

Για την αριστερή ιδεολογία, αυτή η νέα αναπαράσταση του α-προσδιόριστου της *χρονικής* διάστασης των εργατικών αγώνων αποτελεί κάτι το καινούργιο, λόγω των στρατηγικών και των τακτικών της συνεπειών. Ελαστικές αντιλήψεις για το χρόνο, ελαστικές μορφές εργασίας, ελαστικές ατομικές στρατηγικές και ελαστική εσωτερική των κοινωνικών «ρόλων» συνεπάγονται αναγκαστικά και ελαστική ταξική συνείδηση και εξίσου ελαστικές μορφές κινητοποιήσεων. Έτσι, η ανομική και περιστασιακή εργατική πίεση δείχνει εντελώς συμβατή με τα απομεινάρια των συνολικών ρεφορμιστικών ή αναδιανεμητικών αιτημάτων, και τα οποία πρέπει, στο εξής, να εξαρτώνται από τις μακροπρόθεσμες προοπτικές μιας εγχώρια στηριζόμενης κεφαλαικής συσσώρευσης. Η αλλαγή κατεύθυνσης είναι σίγουρα ουσιαστική, ενδεικτική όχι μόνο τού ότι οι κυρίαρχες διεθνείς σχέσεις παραγωγής γίνονται αποδεκτές ως, φαινομενικά, έχουν, αλλά επίσης ενδεικτική τού ότι οι μονομερώς επιβαλλόμενοι κανόνες γενικής αναδιανομής εισοδήματος, μέσα σε μια συγκεκριμένη κοινωνία, μπορούν να επεκτείνονται σε έναν

χρονικό ορίζοντα που μοιάζει να ξεμακραίνει ατελείωτα προς ένα μακρινό μέλλον.

Έτσι, η διάλυση του Κράτους Πρόνοιας δε σημαίνει απλά και μόνο ποσοτικούς και αναστρέψιμους περιορισμούς στη διαδικασία αναδιανομής. Πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι προνοιακές παρεμβάσεις ήταν το αποτέλεσμα μιας μακράς πορείας οργάνωσης και αγώνων των εργαζομένων. Με αυτή την έννοια, η ιδεολογική χρεοκοπία της προνοιακής αντίληψης, όπως αντανακλάται στην αλλαγή των μορφών των εργατικών αγώνων και των πρακτικών, μπορεί να είναι μη αναστρέψιμη, σίγουρα βραχυπρόθεσμα, πιθανώς δε και μεσοπρόθεσμα. Ποτέ πριν οι οργανωτικές και διεκδικητικές ικανότητες των εργαζόμενων δε βρισκόνταν σε τόσο χαμηλό σημείο.

Από την άλλη μεριά, οι νέες μορφές καταμερισμού της εργασίας σε διεθνή κλίμακα οδήγησαν τα υπολείμματα των εθνικών αστικών τάξεων και την απειλούμενη μικροαστική τάξη (τόσο την «παλιά» όσο και τη «νέα») στην άνευ όρων αποδοχή της αδιαμφισβήτητης (εσωτερικής) ηγεμονίας του μεγάλου διεθνοποιημένου «εσωτερικού» κεφαλαίου. Ακόμα πιο σαφής είναι η παρακμή των κορπορατιστικών οργανωτικών μορφών, η οποία οδήγησε σε μια ουσιώδη μεταβολή των μορφών της εργατικής πάλης. Ένας ανερχόμενος «οργανωτικός ντεφετισμός», που συνδυάζεται με το γοργό φυλλορρόπημα της συμμετοχής στα συνδικάτα, έχει οδηγήσει σε ένα πολλαπλασιασμό θορυβιδών, ανομικών, «εκβιαστικών», συχνά αυθόρμητων και μερικές φορές ανεξέλεγκτων μορφών, όπως είδαμε στις ταραχές του Λος Άντζελες πριν από μερικά χρόνια. Ταυτόχρονα, όλο και περισσότερες κατηγορίες εργαζόμενων οδηγούνται σε μια προσπάθεια να κάνουν χρήση κάθε διαθέσιμου ειδικού «συγκριτικού πλεονεκτήματος» που μπορεί να έχουν, απειλώντας με κοινωνικό «θόρυβο» ή ειδικές δραστηριότητες «παρενόχλησης», κατάλληλες στο να διαταράξουν την ομαλή λειτουργία των απαραίτητων κοινωνικών δικτύων. Είναι χαρακτηριστικό ότι η πρακτική του αποκλεισμού των εθνικών οδών γίνεται ένας συνήθης τρόπος κοινωνικής πίεσης.

Με την έννοια αυτή, οι εντεινόμενες διαφοροποιήσεις και «κλαδικές ανισότητες» στην αντικειμενική ικανότητα των επιμέρους ομάδων να ασκούν «κοινωνική πίεση», εντείνουν τον κατακερματισμό και την αποδιοργάνωση των αγώνων. Σε πολλές περιπτώσεις, τα «συμφέροντα» και οι μορφές κινητοποίησης μιας κατηγορίας μπορεί να εμφανίζονται σαν τελείως ασύμβατα με τα αντίστοιχα

άλλων κατηγοριών. Ανοργάνωτες και ασυντόνιστες κορπορατιστικές δραστηριότητες οδηγούν έτσι σε ακόμα μεγαλύτερο πολιτικό και κοινωνικό κατακερματισμό της τάξης των εργαζόμενων. Με έναν έμμεσο τρόπο, η μακρόπνοη στρατηγική της αστικής τάξης, η οποία ανέκαθεν είχε στόχο τη διαίρεση της εργατικής τάξης σε μερίδες, έχει στεφθεί με αρκετά μεγάλη επιτυχία. Οι μεταφορντικές οργανωτικές πραγματικότητες είχαν σαν παρενέργεια και μιαν αυξανόμενη και σωρευτική πολιτική διάσπαση και κατακερματισμό των εργαζόμενων και των απόκληρων.

Τέλος, οι διευρυνόμενες, δίχως ελπίδα αποκλεισμένες και σε μεγάλο βαθμό *μη απασχολούμενες* μάζες ωθούνται στην υιοθέτηση ανοργάνωτων, ατομικών στρατηγικών επιβίωσης. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι νέες άτυπες μορφές επιβίωσης συνδέονται στενά με πρακτικές «μεταμοντέρνας παραβατικότητας». Νέες «παράνομιες» διακηρύσσονται συνεχώς μέσα σε κοινωνίες όπου ο εντεινόμενος αστυνομικός έλεγχος και τα εκτεταμένα συστήματα αναμόρφωσης γίνονται όλο και πιο κρίσιμης σημασίας, όχι μόνο για τον κοινωνικό έλεγχο αλλά και για την ταξική διευθέτηση. Το απαράβιαστο, αξιωματικά και νομικά, των κοινωνικών «δικτύων» (μεταφορές, επικοινωνίες, ενέργεια, δημόσιες υπηρεσίες κλπ.) και η μη ανοχή «κοινωνικών στάσεων» (ναρκωτικά, κάπνισμα, άστεγοι, αργία) ταυτίζονται με μια σκόπιμη και ευρέως αποδεκτή «ποινικοποίηση» κάθε διεκδίκησης που χαρακτηρίζεται ως «κοινωνική παρενόχληση» σε κάθε τομέα-κλειδί. Αυτή η απειλή κοινωνικής και πολιτικής περιθωριοποίησης όλο και μεγαλύτερων κομματιών του πληθυσμού επιτρέπει την ένταση ενός ολοένα συστηματικότερου αυταρχικού ελέγχου. Ύστερα από πάνω από έναν αιώνα πατερναλιστικής ρύθμισης, οι κύριες μορφές ταξικών αγώνων της τάξης των απόκληρων και μη απασχολούμενων γίνονται, αν όχι παράνομες, το λιγότερο «αντικοινωνικές» και, κατά συνέπεια, επιδεικτικές δραστηκής καταστολής.

Αν λοιπόν ορίσουμε, μαζί με τον Πουλαντζά, την εξουσία ως την «ικανότητα μιας κοινωνικής τάξης να πραγματώνει τα ειδικά αντικειμενικά της συμφέροντα», ποτέ πριν η ικανότητα της αστικής τάξης δεν υπήρξε τόσο αδιαμφισβήτητα παντοδύναμη. Και μπορεί η παρατήρηση του Πουλαντζά, ότι δηλαδή η «αναπαράγωγή των κοινωνικών τάξεων υλοποιείται μέσα και μέσω της ταξικής πάλης, σε όλες τις βαθμίδες του καταμερισμού εργασίας», να είναι τόσο σκοτεινή και αμφίσημη όσο και η άλλη του πρόταση, ότι «ο

δομικός καθορισμός των τάξεων δεν περιορίζεται μόνο στη θέση μέσα στη διαδικασία παραγωγής (στην οικονομική κατάσταση των “τάξεων καθεαυτών”) αλλά εκτείνεται σε όλα τα επίπεδα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας»· είναι ωστόσο σαφές ότι η πολιτική και ιδεολογική «υποχώρηση» των αγώνων της εργατικής τάξης από τη δεκαετία του '80 αποτελεί ένα «αναμενόμενο αποτέλεσμα» της νέας φάσης στη διαδικασία αναπαραγωγής των ταξικών σχέσεων. Ένα «αποτέλεσμα» που δεν μπορεί να απομονωθεί μέσα στη στενή σφαίρα της οικονομίας, αλλά καθορίζεται επίσης και από τις αξιοσημείωτες ιδεολογικές και πολιτικές μορφές της συνολικής νίκης της αστικής τάξης.

V.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι τάσεις που περιέγραφε ο Πουλαντζάς στις αρχές της δεκαετίας του '70 έχουν σε μεγάλο βαθμό σταθεροποιηθεί. Οι οικονομικές λειτουργίες του Κράτους συγχωνεύονται όλο και περισσότερο με τις κατασταλτικές και ιδεολογικές του λειτουργίες. Έτσι, η άνοδος του *τεχνοκρατικού «αναπτυξιακού» αυταρχισμού* μπορεί να ιδωθεί ακριβώς στο φως του γεγονότος ότι το «εσωτερικό» πεδίο στο οποίο καλείται να δράσει είναι ήδη προσδιορισμένο από τις αντιφάσεις της κυριαρχίας του κινούμενου δι-εθνούς κεφαλαίου στη νέα παγκοσμιοποιημένη του μορφή. Ολοένα και περισσότερο, οι βασικές οικονομικές λειτουργίες του Κράτους οφείλουν να προσαρμόζονται στην εξασφάλιση των *θεσμικών και ιδεολογικών συνθηκών* της διεθνώς επιβεβλημένης *απορύθμισης* των οικονομικών και εργασιακών σχέσεων, καθώς και να συμβάλλουν στη γενική αποδοχή της σκόπιμης και άνευ όρων ευθυγράμμισης των δημόσιων πολιτικών με τους εσωτερικευμένους κανόνες του διεθνούς ανταγωνισμού. Όπως ήδη σημειώσαμε, πέρα και πάνω από το σχέδιο ανάπτυξης της εθνικής οικονομίας, πρέπει να υιοθετηθεί ως ανώτατη αρχή η αξίωση για μια απορρυθμισμένη ανταγωνιστικότητα. Και με αυτήν την έννοια, το πιο σημαντικό ιδεολογικό ζήτημα είναι να γίνει αποδεκτή η ανάγκη για *απο-θέσμιση και απο-ουσιαστικοποίηση όλων των προηγούμενων μορφών συναινετικής διαπραγμάτευσης της αναδιανομής, δηλαδή για αποσυλλογικοποίηση των κοινωνικών τάξεων.*

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο που, ανεξαρτήτως της πολιτικής απόχρωσης των κυβερνήσεων που βρίσκονται στην εξουσία, μόνο στις

πιο ισχυρές χώρες του κέντρου (Γερμανία, Γαλλία, Σουηδία, Καναδάς) η νέα αυταρχική τεχνο-ορθοδοξία μπορεί ακόμα να «αντιστέκεται» κάπως, προκειμένου να διατηρήσει την ήδη υπάρχουσα ισορροπία. Οι πιο αδύνατοι κρίκοι της μπερλιαριστικής αλυσίδας, ακόμα κι αν τύποις κυβερνώνται από σοσιαλδημοκράτες (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα), αισθάνονται υποχρεωμένοι να αποδεχθούν και να συμμορφωθούν άνευ όρων στις επιβαλλόμενες μορφές καταμερισμού εργασίας και απορύθμισης. Όπως έχουν τα πράγματα, μονάχα μέσα στις λίγες χώρες που απαρτίζουν τον σκληρό μπερλιαριστικό πυρήνα είναι ακόμα δυνατόν να γίνονται αντικείμενο πολιτικής διαπραγματεύσεως οι εσωτερικές κοινωνικές αντιθέσεις. Όπου οι «εθνικές οικονομίες» είναι ασθενείς, τα Κράτη αισθάνονται υποχρεωμένα να αναστείλουν ή απλά να ατονήσουν κάθε αναδιανεμητική φροντίδα.

Έτσι οι ιδεολογικές λειτουργίες του Κράτους είναι αποφασιστικής σημασίας. Ποτέ πριν το ιδεολόγημα της «διεθνούς ανταγωνιστικότητας της εθνικής οικονομίας» δεν υπήρξε τόσο κεντρικό και τυραννικό. Κάτω από την αιγίδα του Κράτους, όλοι οι ιδεολογικοί μηχανισμοί (σχολεία, μέσα ενημέρωσης, κόμματα, διανοούμενοι της μόδας, οργανωμένα συνδικάτα, κλπ.) ακολουθούν συστηματικά τα κυρίαρχα αναπτυξιακά αξιώματα, που έχουν χαρακτηριστικά προσαρμοστεί στη νέα συγκυρία. Αν η μακροπρόθεσμη πρόοδος και ανάπτυξη είναι συνώνυμες με την απορυθμισμένη ανταγωνιστικότητα, οι ίδιοι οι όροι με τους οποίους θα οριστεί το κοινωνικά επιθυμητό, τροποποιούνται θεμελιακά. Στη θέση μιας «ανεξάρτητης», «στηριζόμενης» και «αυτοδύναμης» εθνικής ανάπτυξης –τον κυρίαρχο μύθο των δεκαετιών του '60 και του '70– η διεθνής «παραγωγικότητα» και «ανταγωνιστικότητα» εμφανίζονται ως οι νέοι αντικειμενοποιημένοι Θεοί.

Έτσι, η πρώτη έγνοια της κρατικής παρέμβασης είναι να «πείσει» για την αναπτυξιακή αναγκαιότητα της «εκσυγχρονιστικής» τεχνοκρατικής απορύθμισης. Η αποκατάσταση των εγγενών «κυριαρχικών δικαιωμάτων» της λογικής της αγοράς παραμονεύει πίσω από όλες τις δημόσιες εκλογικεύσεις. Δεν είναι τυχαίο που αντίθετα με την επεκτατική σοσιαλδημοκρατική φάση που στηριζόταν σε πολιτικά και ιδεολογικά επιχειρήματα, το φλέγον ζήτημα της «εθνικοποίησης» ή «αποκρατικοποίησης» βιομηχανιών και υπηρεσιών εξετάζεται πλέον αποκλειστικά ως προς τις επιπτώσεις σε ποσοτικές οικονομικές «επιδόσεις». Κοινωνικά, πολιτικά και ι-

δεολογικά επιχειρήματα δίνουν τώρα τη θέση τους σε καθαρά επιχειρησιακές προβληματικές μεγιστοποίησης. Η απορύθμιση είναι το νέο κυρίαρχο μοτίβο. Όμως, η δίχως όρια απορύθμιση δεν αποτελεί μόνο μια ειδική μορφή δραστηκής παρέμβασης αλλά επίσης και το βασικό ιδεολογικό αξίωμα, που πρέπει να επικρατήσει. Πιο συγκεκριμένα, η παρέμβαση στη διαδικασία απο-ρύθμισης πρέπει να ιδωθεί σαν μια εσωτερικά αντιφατική διαδικασία. Η διαρκής δημόσια φροντίδα για την εισαγωγή των κατάλληλων θεσμικών και νομικών μορφών απορύθμισης χρειάζεται να επενδύεται με όλο και πιο αυταρχικές μορφές. Το Κράτος είναι εκεί για να εγγυάται ότι η «εθνική οικονομία» θα οργανώνεται και θα αντιπροσωπεύεται ως μια δομή που υπάρχει, με σκοπό τον ανταγωνισμό με άλλες «εθνικές οικονομίες», με τους καλύτερους δυνατούς όρους. Και όχι μόνο αυτό· η γενική αυτή θέση πρέπει να γίνει καθολικά αποδεκτή ακριβώς εξαιτίας της «τεχνικής της βαρύτητας». Η προφανής χομπσιανή μεταφορά πρέπει να εκφραστεί σε στρατιωτικούς όρους: τα κράτη είναι σε «πόλεμο», το καθένα για να προστατεύσει την εθνική του οικονομία, ο πραγματικός εχθρός όμως δεν είναι άλλα Κράτη, αλλά οι υπήκοοι στο εσωτερικό του κάθε κράτους, δηλαδή η εργατική τάξη.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι συγκεκριμένες επιπτώσεις της ανταγωνιστικότητας πάνω στις μορφές της ταξικής πάλης, και ακόμα τα ερωτήματα για το ποιος κερδίζει και ποιος χάνει μπορεί να φαντάζουν άκαιρα και «ιδεολογικά». Ανεξαρτήτως της «εθνικότητας» της αστικής τάξης που θα επωφεληθεί από τις απορυθμίσεις της αγοράς, αυτή πρέπει να ενθαρρυνθεί να κάνει πλήρη χρήση των ταξικών της προνομίων. Σήμερα, μπορούμε να πούμε πως οι βασικοί συντελεστές της ταξικής πάλης είναι μια απο-επικρατειοποιημένη ενιαία αστική τάξη ενάντια σε μια επικρατειοποιημένη και κατακερματισμένη εργατική τάξη. Αυτή η «γεωκοινωνική» ασυμμετρία δεν είναι παρά μια νέα απόρροια της δομικής ασυμμετρίας δυνάμεων ανάμεσα σε κεφάλαιο και εργασία. Και η όξυνση αυτής της ασυμμετρίας φαίνεται ότι θα επιβάλει στο εξής νέα δομικά όρια για τις «αποδεκτές» μορφές ταξικής σύγκρουσης, όπως αυτές πρέπει να διασφαλίζονται, να επιβάλλονται και να νομιμοποιούνται από το Κράτος.

Με αυτή την έννοια, όπως πρώτος σημείωσε ο Πουλαντζάς, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου «ούτε καταργεί, ούτε βραχυκυκλώνει τα εθνικά Κράτη» ούτε με την έννοια μιας ειρηνικής συγχώνευσης

κεφαλαίων πάνω από τα Κράτη, ούτε με την έννοια της έκλειψής τους κάτω από το (αμερικανικό) υπερ-κράτος». Αντιθέτως, τα εθνικά Κράτη παρέχουν τους αναγκαίους μηχανισμούς και «αναλαμβάνουν την ευθύνη για τα συμφέροντα του κυρίαρχου ιμπεριαλιστικού κεφαλαίου στη διευρυνόμενη ανάπτυξή του σήμερα στο εσωτερικό του εθνικού σχηματισμού». Πράγματι, σε υλικό επίπεδο, η απορύθμιση, ο κατακερματισμός της εργασίας, η παραγωγικότητα και η μεγιστοποίηση του κέρδους μπορούν να εξασφαλισθούν μόνο μέσα σε ένα νομικά δεδομένο επικρατειακό πλαίσιο. Με την έννοια αυτή, η επεκτεινόμενη αναπαραγωγή της συσσώρευσης του διεθνούς κεφαλαίου όχι μόνο δεν καταργεί τις λειτουργίες και τις υπηρεσίες των εθνικών κρατών, αλλά εξαρτάται ολοκληρωτικά από την ενεργή τους παρέμβαση.

Έτσι, οι θεσμικές και οικονομικές προϋποθέσεις για τη συσσώρευση κεφαλαίου βασίζονται στην ικανότητα των εθνικών κρατών να οργανώσουν και να επιβάλουν, στο εσωτερικό τους, τις νέες μορφές συσσώρευσης. Και υπό αυτήν ακριβώς την έννοια, η πολιτική και ιδεολογική συνοχή των κοινωνικών σχηματισμών, που εξακολουθεί να υλοποιείται μόνο μέσα από τα Κράτη, παρέχει τα μέσα της αναπαραγωγής του συνόλου των (εναλλάξιμων) συνεκτικών κοινωνικοοικονομικών και νομικών περιβαλλόντων, των αναγκιών για κάθε παραγωγικό οργανισμό. Αν το Κράτος είναι ένας απαραίτητος και λειτουργικά αναπόφευκτος μηχανισμός για την εξασφάλιση των εξωτερικών συνθηκών παραγωγής και αναπαραγωγής, αυτές οι συνθήκες υπηρετούνται πολύ καλύτερα αν όλα τα Κράτη αναγκάζονται, ξεχωριστά το καθένα, να αναπαράγουν την εσωτερική τους θεσμική και ιδεολογική τάξη βάσει του παγκόσμιου απορυθμιστικού μοντέλου. Το αντίθετο, μια εμφάνιση ενός παγκόσμιου δημοκρατικού «Υπερ-Κράτους» θα μπορούσε να οδηγήσει στην αναβίωση πολιτικών αυτονομισμών, που να τείνουν να περικόψουν την απεριόριστη καπιταλιστική ισχύ.

Ο κατακερματισμός σε σχετικά αυτόνομες κυρίαρχες επικρατεικές πολιτικές δικαιοδοσίες ανταποκρίνεται λοιπόν στα συμφέροντα του απο-επικρατειοποιημένου κεφαλαίου. Πρόκειται για μια τέλεια επαλήθευση της θέσης του Πουλαντζά, ότι δεν μπορούμε να μιλάμε για «κρατική εξουσία» *stricto sensu*: Το «μεταμοντέρνο», «μεταβιομηχανικό» και μεταφορντικό «σύστημα εθνικών κρατών» παρέχει το τέλειο θεσμικό και ιδεολογικό πλαίσιο για την εξασφάλιση της αναπαραγωγής των δι-επικρατειακών μορφών συσσώρευ-

σης· και αντιστρόφως, η κατακερματισμένη και επικρατειακά προσδιορισμένη εξουσία του εθνικού κράτους αποτελεί, σήμερα περισσότερο από ποτέ, την καλύτερη εγγύηση της δι-επικρατειακής και δι-εθνικής καπιταλιστικής εξουσίας.

VI.

Τέλος, η κατάσταση που συνοπτικά περιγράφηκε πιο πάνω έχει και μερικές σημαντικές επιπτώσεις πάνω στις αντικειμενικές μορφές της συνάρθρωσης ανάμεσα στις ειδικές κατηγορίες που απαρτίζουν το πολιτικό προσωπικό, από τη μία, και στο μεγάλο κεφάλαιο, από την άλλη. Αυτό είναι ένα από τα σημεία στα οποία η σχετική αυτονομία πρέπει να συγκεκριμενοποιηθεί και να τεκμηριωθεί εμπειρικά. Πράγματι, ένα από τα κεντρικά σημεία της συζήτησης ανάμεσα στον Μίλμπαντ και τον Πουλαντζά αφορούσε τη θεωρητική σημασία των σχέσεων ανάμεσα στο προσωπικό που κατέχει την «κορυφή» του Κράτους και στο μεγάλο κεφάλαιο. Ενώ ο πρώτος επέμενε στη σημασία της κατάδειξης της αστικής ταξικής καταγωγής του πολιτικού προσωπικού και των συνακόλουθων ιδιαίτερων δεσμών του με τις μεγάλες επιχειρήσεις, ο δεύτερος παρέβλεπε εντελώς την ταξική καταγωγή, προκειμένου να υπογραμμίσει τον αντικειμενικό χαρακτήρα των σχέσεων της άρχουσας τάξης με τον κρατικό μηχανισμό. Ο Πουλαντζάς ενδιαφερόταν κυρίως για τον δομικό προσδιορισμό των παρεμβάσεων του Κράτους, και θεωρούσε τα όποια κίνητρα, συμπεριφορές και προσωπικούς δεσμούς μεταξύ πολιτικού προσωπικού και μεγάλου κεφαλαίου, που εκδηλώνονταν προς επιβεβαίωση αυτών των αντικειμενικών σχέσεων, ως ένα απλό αποτέλεσμα της αντικειμενικής συνοχής των δημόσιων μηχανισμών, η οποία ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία τους.

Εκ πρώτης όψεως, σε επιστημολογικό επίπεδο, τείνω να πάρω το μέρος του Πουλαντζά. Πρόσφατες εξελίξεις, ωστόσο, αναδεικνύουν νέους «αντικειμενικούς» λόγους για τους οποίους οι «προσωπικοί δεσμοί» ανάμεσα σε κεφάλαιο και πολιτικό προσωπικό είναι, εφεξής, όχι μόνο πραγματικά εμπειρικά επαληθεύσιμοι αλλά και δομικά προσδιορισίμοι, αν όχι αναπόφευκτοι. Πράγματι, ανεξάρτητα της ταξικής καταγωγής και των όποιων ταξικών δεσμών που μπορεί να αποδειχθούν, οι κορυφές των κρατικών γραφειοκρατιών «προσδένονται» όλο και περισσότερο στον ιδιωτικό

τομέα. Η αντικειμενική συνοχή του κρατικού μηχανισμού, συμπεριλαμβανομένων και των πολιτικών κομμάτων, έχει ανάγκη από νέες, δομικές, «ειδικές» μορφές συνάρθρωσης ανάμεσα στους υψηλόβαθμους γραφειοκράτες και στο ιδιωτικό κεφάλαιο. Ισχυρίζομαι ότι, με έναν έμμεσο τρόπο, οι νέες εσωτερικευμένες λειτουργίες του καπιταλιστικού Κράτους, που περιγράφηκαν πιο πάνω, συνέβαλαν σε μian αυξανόμενη πολιτική και οικονομική εξάρτηση του πολιτικού προσωπικού από το κεφάλαιο.

Αυτή η νέα τάση μπορεί να παρουσιαστεί, πολύ συνοπτικά, σε μερικά σημεία:

α. Η καθολική κυριαρχία της ανταγωνιστικής εργαλειακής ορθολογικότητας έχει οδηγήσει σε ένα δήθεν στένεμα των ορατών περιθωρίων των επιλογών στην οικονομική πολιτική των περισσοτέρων κρατών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τον πολιτικό και ιδεολογικό κατακερματισμό των εργαζόμενων, έχει ως αποτέλεσμα τον περαιτέρω περιορισμό της ορατής ταξικής σημασίας των εναλλακτικών πολιτικών λύσεων. Άμεση συνέπεια είναι μια γενικευμένη απογοήτευση και αποπολιτικοποίηση του πληθυσμού. Οι περισσότερες αναπτυγμένες χώρες φαίνεται να βαδίζουν στα βήματα των ΗΠΑ, όπου η κρυστάλλωση των πολιτικών ανταγωνισμών δεν αντιστοιχεί άμεσα σε σαφείς ταξικές εναλλακτικές λύσεις.

β. Η αποπολιτικοποίηση αντανακλάται όχι μόνο στη σημαντική βαθμιαία πτώση της συμμετοχής των πολιτών σε κόμματα και εκλογικές διαδικασίες, αλλά και, πολύ πιο ενδεικτικό, στη θεαματική πτώση του συνδικαλισμού. Μια αυξανόμενη μερίδα του πληθυσμού, και ακόμα μεγαλύτερη του εργατικού πληθυσμού, απέχει όλο και περισσότερο από οργανωμένες πολιτικές και συνδικαλιστικές πρακτικές.

γ. Ένα σημαντικό αποτέλεσμα αυτής της νέας συγκυρίας είναι η φθίνουσα «εσωτερική» χρηματοδότηση των πολιτικών διαδικασιών και των κομμάτων. Οι εργατικές και επαγγελματικές οργανώσεις είναι όλο και λιγότερο ικανές να κινητοποιούν τα μέλη τους σε συλλογικές πρακτικές παρέμβασης και πάλης στο πολιτικό επίπεδο. Εξ ου και η κοινωνική επικράτηση αποσπασματικών και ατομικών στάσεων – που περιγράφονται ως «φυσικές» από τους φιλελεύθερους θεωρητικούς της οργάνωσης – σε όλο και περισσότερους τομείς της κοινωνικής ζωής. Αναπόφευκτα, οι εισφορές των μελών σε χρήμα και δραστηριότητα περιορίζονται δραστικά.

δ. Παράλληλα, η πολιτική σύγκρουση επικεντρώνεται σε δευτερεύουσες διαμάχες και δεν μπορεί να εκφράσει άμεσα καθιερωμένα, σαφή και εσωτερικευμένα ταξικά ζητήματα. Και στο βαθμό που οι μεγάλες συλλογικές εικόνες που αναφέρονται στην υπόσταση της πολιτικής πάλης έχουν διαβρωθεί, ο πολιτικός λόγος όλο και περισσότερο απο-ουσιαστικοποιείται. Οι κοινωνικές εναλλακτικές λύσεις, που ανοίγονται μέσα από δημοκρατικούς πολιτικούς ανταγωνισμούς, οφείλουν να επαναλαμβάνονται διαρκώς και να εμπεδώνονται στο επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων. Με την έννοια αυτή, μπορεί κανείς δικαίως να μιλήσει για μια αυξανόμενη *θεατρικότητα* των εσωτερικών πολιτικών ανταγωνισμών που οργανώνονται ακόμα σε κόμματα. Η πολιτική διαμάχη, η διαρκής πάλη για την επέκταση ή τη συντήρηση της εκλογικής και ιδεολογικής επιρροής, εξελίσσεται σε ένα υποσύστημα όλο και πιο αποκομμένο από τις ταξικές και κοινωνικές του βάσεις.

ε. Οι απο-ουσιαστικοποιημένες αντιπαραθέσεις γίνονται, ωστόσο, όλο και πιο δαπανηρές, τόσο σε απόλυτους όσο και σε σχετικούς όρους. Από τη μια, το οργανωτικό κόστος έχει ξεπεράσει κατά πολύ τους αντίστοιχους διαθέσιμους πόρους. Από την άλλη, το ίδιο το γεγονός ότι, όπως είπαμε, αυτά που χωρίζουν τους βασικούς διεκδικητές της πολιτικής εξουσίας γίνονται όλο και πιο αδιόρατα, αυξάνει την αυτόνομη σημασία αυτού που ονομάζεται πλέον «πολιτική επικοινωνία». Το καθημερινό πολιτικό παιχνίδι της προπαγάνδας και της κατασκευής δημόσιας εικόνας γίνεται πλέον αναπόσπαστο τμήμα των πολιτικών ανταγωνισμών. Όλο και περισσότερο οι εκλογές κερδίζονται και χάνονται, όχι λόγω της σημασίας ζητημάτων τα οποία βρίσκονται όλο και πιο μακριά από την αντίληψη της πλειοψηφίας του κόσμου, αλλά ως αποτέλεσμα της πειστικότητας και της διεισδυτικότητας δραστηριοτήτων «δημοσίων σχέσεων». Πρόσωπα και κόμματα οδηγούνται έτσι σε μια όλο και μεγαλύτερη εξάρτηση από τη δαπανηρή κάλυψη των μέσων ενημέρωσης και από τις ακμάζουσες υπηρεσίες ακριβοπληρωμένων επαγγελματιών. Σε όλα τα επίπεδα και τα μέτωπα το κόστος του δημοκρατικού συναγωνισμού διαρκώς διογκώνεται.

στ. Αν οι άμεσες εισφορές είναι φθίνουσες και το κόστος υπέρογκο, τότε αναγκαστικά το δημοκρατικό πολιτικο-εκλογικό παιχνίδι γίνεται όλο και πιο ελλειμματικό. Στο βαθμό που το απαραίτητο για την αναπαραγωγή του πολιτικού συστήματος «πολιτικό κόστος» δεν μπορεί να καλυφθεί από εθελοντικές μικρο-εισφορές «α-

πλών» κομματικών μελών, και που η εξωτερική χρηματοδότηση εμφανίζεται ως μια λειτουργική αναγκαιότητα, αναφύεται αναπόφευκτα το ζήτημα των νέων άμεσων πηγών «πολιτικού χρήματος».

ζ. Ταυτόχρονα, όλο και περισσότερα η λήψη πολιτικών αποφάσεων αφορά στη σύναψη συμβάσεων με μεγάλες επιχειρήσεις. Η ιδιωτικοποίηση, οι στρατιωτικές δαπάνες, τα δημόσια έργα και κάθε είδους δημόσιες επιλογές, που συνεπάγονται επιλεκτικές συμβάσεις με τον ιδιωτικό τομέα, αντιπροσωπεύουν ένα αυξανόμενο κομμάτι των κρατικών προϋπολογισμών. Είναι προφανές ότι η απορύθμιση αναφέρεται στη σχέση κεφαλαίου-εργασίας και όχι στη σημασία των «δημοσίων συμβάσεων», οι οποίες αυξάνονται αντιστρόφως ανάλογα με τη συρρίκνωση των οργανωμένων υπό την άμεση αιγίδα του Κράτους οικονομικών δραστηριοτήτων. Δεν είναι τυχαίο που τώρα πια οι δι-επικρατειακές «δωροδοκίες» όχι μόνο γίνονται ευρύτερα αποδεκτές αλλά και, σε μεγάλο βαθμό, επισημοποιούνται: στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες οι «ανεπιτυχείς» δωροδοκίες θεωρούνται ως ένα νόμιμο επιχειρηματικό κόστος που υπολογίζεται στις φορολογικές απαλλαγές. Ακόμα κι αν κάτι τέτοιο στο «εσωτερικό» γίνεται αντικείμενο περιφρόνησης, ως δι-επικρατειακή διαφθορά, επίσημα θεωρείται μέρος του παιχνιδιού. Αναπόφευκτα λοιπόν, η συνάρθρωση «εγχώριων» δημοσίων αποφάσεων και «απο-επικρατειοποιημένων» ιδιωτικών κερδών γίνεται περισσότερο συστηματική και δομημένη από ποτέ.

η. Όπως κάθε κεφάλαιο, η συνδεόμενη με το κράτος μεγάλη επιχείρηση αναπαράγει σε εγχώρια κλίμακα τις αντιφάσεις και τους ανταγωνισμούς του απο-επικρατειοποιημένου διεθνούς κεφαλαίου. Έτσι, ο ανταγωνισμός για την εξασφάλιση ιδιαίτερων κρατικών διευκολύνσεων και συμβάσεων διευρύνεται και βαθθαίνει. Οι «εσωτερικές» αστικές τάξεις, παράλληλα με τους διεθνείς τους δεσμούς, βρίσκονται σε μια διαρκή (ολιγοπωλιακά οργανωμένη) πάλη μέσα στη διεθνώς διευρυνόμενη «αγορά» δημοσίων έργων, συμβολαίων, αδειών και δικαιωμάτων.

θ. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, οι διεθνείς και εθνικές πλειοδοσίες συνοδεύονται συνήθως από ανοικτές χρηματικές προσφορές για την εξασφάλιση δημοσίων επιλογών και προνομίων. Το ζήτημα της «λειτουργικής διαφθοράς», ενδημικής στα εξαρτημένα κράτη, εξελίχθηκε γρήγορα σε αντικειμενικό διαρθρωτικό στοιχείο των περισσότερων, αν όχι όλων, κρατικών δομών. Πράγματι, η κρισιμότητα του προβλήματος αντανακλάται στο γεγονός ότι, ύστερα από

τις ΗΠΑ, οι περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες εισήγαγαν πρόσφατα αυστηρούς περιορισμούς των εκλογικών εξόδων. Η δημόσια χρηματοδότηση των κομμάτων και των εκλογών είναι μία μόνο από τις λύσεις που έχουν προταθεί. Βέβαια, πολλές μελέτες έδειξαν κάτι που είναι προφανές, ότι η δημόσια χρηματοδότηση δεν καλύπτει παρά ένα τμήμα μόνο των υπέρογκων πολιτικών δαπανών. Οι πολιτικές δαπάνες είναι απεριόριστες και ανεξέλεγκτες. Αν αυτό σημαίνει μια αυξανόμενη «δομική» προσωπική διαφθορά των πολιτικών –γεγονός που όχι μόνο φαίνεται προφανές αλλά επιβεβαιώνεται και από εμπειρικές μελέτες– ή, αν αυτή η συστηματική ροή πόρων από τον ιδιωτικό τομέα στη δημόσια και κομματική λήψη αποφάσεων χρησιμοποιείται αποκλειστικά για την προώθηση ειδικών οργανωτικών συμφερόντων των κομμάτων και των συλλογικών δημοσίων οντοτήτων, αυτό είναι αδιάφορο για την επιχειρηματολογία μου. Το βασικό που θέλω να υπογραμμίσω είναι ότι, αντικειμενικά, πολιτικό προσωπικό και κόμματα φαίνεται πως είναι υποχρεωμένα να ζητούν και να «αποδέχονται» παχυλές ιδιωτικές «εισφορές», προκειμένου να αναπαραχθούν ως επικοινωνιακά αξιόπιστοι διεκδικητές δημοσίων αξιωμάτων. Ανεξάρτητα όμως από το ζήτημα της «διαφθοράς» –και όλων των κανονιστικών και ηθικών ζητημάτων που αυτή συνεπάγεται– είναι γεγονός ότι οι νέοι συστημικοί παράγοντες της συγκυρίας ωθούν την πολιτική δομή προς μια αυξανόμενη εξάρτηση από άτυπες και συχνά κρυφές μορφές χρηματοδότησης. Οι «προσωπικοί δεσμοί» γίνονται, εφεξής, δομικά προσδιορισμένοι.

Αυτό με τη σειρά του εντύνει τη γενική απογοήτευση σε σχέση με την «κανονιστική αξιοπιστία» των δημοκρατικών μορφών. Αν η γενικευμένη «αποπολιτικοποίηση» έχει ως αποτέλεσμα την όλο και μεγαλύτερη «εξάρτηση» των πολιτικών οργανισμών από μια συνεχή ροή πόρων από τον ιδιωτικό τομέα, και, στο βαθμό που αυτός ο αντικειμενικός δεσμός ανάμεσα σε πολιτικούς όλων των αποχρώσεων και τους αντίστοιχους (ή τους κοινούς) οικονομικούς τους «σπόνσορες» γίνεται δημόσια γνωστός, είναι αναμενόμενο η «αποπολιτικοποίηση» να γίνεται όλο και πιο εμφανής ή και να αναπτύσσεται γεωμετρικά. Τα «λόμπις» και οι «σπόνσορες» συγχωνεύονται λειτουργικά και οργανωτικά. Λόγω ακριβώς της επιτυχίας τους, οι νέες απτές μορφές συνάρθρωσης κεφαλαίου και υψηλόβαθμου κρατικού προσωπικού υποσκάπτουν κάθε πολιτική αξιοπιστία και οξύνουν τόσο το «οικονομικό έλλειμμα» του πολι-

τικού παιχνιδιού όσο και τη συνακόλουθη αντικειμενική οικονομική εξάρτησή του από το κεφάλαιο. Αλλά αυτή είναι μια άλλη ιστορία, που θα μας ξεστράτιζε πολύ.

VII.

Θα κλείσω με μερικές σκέψεις πάνω σ' αυτό το τελευταίο σημείο. Το νέο ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί είναι αν η κατάσταση που περιγράφηκε μάς επιβάλλει να αναθεωρήσουμε την ανάλυσή μας για τις μορφές συνάρθρωσης οικονομίας και πολιτικής. Μπορεί βάσιμα να πει κανείς ότι οι θέσεις του Πουλαντζά συνηγορούν σε μια γενικά αρνητική απάντηση. Πράγματι, αν το καπιταλιστικό Κράτος θεωρηθεί δομικά ενταγμένο στην ταξική πάλη, και αν, συνεπώς, αυτή η πάλη αντανακλάται στον ίδιο τον τρόπο συνάρθρωσης του Κράτους με την αστική τάξη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι αυτό που άλλαξε είναι η ειδική μορφή συνάρθρωσης ενός ειδικού «κλάδου» του Κράτους –του σημαντικότερου και «ισχυρότερου» βέβαια, εκείνου που αποτελείται από την εκλεγόμενη πολιτική του κορυφή³– και όχι η ίδια η «αρχή» της σχέσης συνάρθρωσης.

3. Μια από τις εντεινόμενες αντιφάσεις της σημερινής λειτουργίας του καπιταλιστικού Κράτους είναι και η πρωτόγνωρη αναντιστοιχία ανάμεσα στους διακηρυσσόμενους στόχους του πολιτικού προσωπικού, το οποίο έχει γίνει «υπεύθυνο» για τη ρύθμιση της απορύθμισης, από τη μια, και της κατεστημένης κρατικής γραφειοκρατίας, η οποία είναι επιφορτισμένη με τη συμβολική, νομική και ιδεολογική συνοχή των εθνικών κοινωνικών σχηματισμών, από την άλλη. Νέες ανταγωνιστικές σχέσεις ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους παραδοσιακούς δημόσιους οργανισμούς, όπως σχολεία, διοικήσεις, θεσμοί κοινωνικής πρόνοιας και υγείας φαίνεται να κάνουν την εμφάνισή τους, σε κλίμακες που ξεπερνούν τα στενά «κορπορατιστικά» συμφέροντα των απειλούμενων δημοσίων υπηρεσιών. Οι «ιδιωτικοποιήσεις» και οι ορθολογικοποιήσεις δεν αντανακλούν μόνο τις νέες θριαμβεύουσες οικονομικές και δημοσιονομικές ορθοδοξίες, αλλά θίγουν και τον πυρήνα αυτού που αποτελούσε τη βασική θεσμική και πολιτική εκδήλωση της σύνολης «σχετικής αυτονομίας», ενός κρατικού μηχανισμού που εξασφάλιζε και προωθούσε την κοινωνική συνοχή και ομοιογένεια. Η νέα έμμονη ιδέα της καθιέρωσης μιας μετρήσιμης «παραγωγικότητας» σε όλες τις οργανωμένες κρατικές λειτουργίες –από τη δικαιοσύνη ως τη διοίκηση, και από το στρατό ως την εκπαίδευση– ισοδυναμεί με την εισαγωγή τεχνικο-οικονομικών κριτηρίων σε λειτουργίες που παραδοσιακά νομιμοποιούνταν μέσα από την αυτόνομη συμβολική τους αξία. Έμμεσα, αυτό μπορεί να ιδωθεί σαν μια διαδικασία που συρρικνώνει ή, τουλάχιστον, μεταμορφώνει τη σχετική αυτονομία του Κράτους. Προφανώς, στο βαθμό που η λογική της αγοράς εισάγεται στην αξιολόγηση των δημοσίων λειτουργιών, δεν πρόκειται μόνο για το εσωτερικό οργανωτικό σύστημα που τείνει

Στο εξής, οι νέες κυρίαρχες μορφές συσσώρευσης κεφαλαίου, σε παγκόσμια κλίμακα, αντανακλώνονται με ακρίβεια στις νέες μορφές σχετικής αυτονομίας των εθνικών κρατών. Η διεθνής τάση περιορισμού των εξωτερικών ρυθμίσεων του καπιταλιστικού ανταγωνισμού απαιτεί μια παράλληλη σχεδιασμένη επαναοριοθέτηση της διαδικασίας λήψης αποφάσεων. Έτσι, ενώ η συμβολική και λειτουργική παρουσία των εθνικών κρατών είναι πιο αναγκαία παρά ποτέ για τη συνοχή και την παγίωση των κοινωνικών σχηματισμών, την ίδια στιγμή, οι οικονομικές και ιδεολογικές τους παρεμβάσεις γίνονται πιο «απορυθμιστικές» από πριν. Και είναι αυτό ακριβώς που επιβάλλει ή, τουλάχιστον, προκαλεί μια νέα αντίφαση –και μερικές φορές μια άμεση αντιπαράθεση, όπως φανερώνει η ιταλική κοινοβουλευτική κρίση– ανάμεσα στις εκλεγμένες «κορυφές» του κρατικού προσωπικού, οι οποίες οφείλουν να εξασφαλίζουν την υιοθέτηση συνολικών απορυθμιστικών πολιτικών, και του υπόλοιπου κρατικού μηχανισμού, που επωμίζεται ακόμα την ευθύνη της καθημερινής κοινωνικής και συμβολικής συνοχής της κοινωνίας. Στο επίπεδο των αναπαραστάσεων, αυτή η αντίφαση μπορεί να συνοψισθεί στη δεδηλωμένη ασυμβατότητα *μεταξύ του αξιώματος της δημόσιας «ουδετερότητας» και της ιδιαίτερης «προνομιακής μεταχείρισης».*

Αυτή η ασυμβατότητα πρέπει, ωστόσο, να μεταφρασθεί σε μια σχετική ιδεολογική συμβατότητα. Το Κράτος πρέπει να είναι ικανό να λαμβάνει προνομιακές απορυθμιστικές αποφάσεις, διατηρώντας ταυτόχρονα το προσώπείο της αστικής αξιοπρέπειας. Κι αυτό ακριβώς συμβαίνει όταν οι κορυφές του Κράτους και το οργανωμένο πολιτικό υποσύστημα αφήνονται ή και παροτρύνονται να συνάψουν αντικειμενικούς και άμεσους «οικονομικούς δεσμούς» με τους κεφαλαιούχους, με τρόπους που να διατηρούν μια δήτην

να μεταμορφωθεί αλλά, ακόμα πιο συγκεκριμένα, για δημόσιες υπηρεσίες και θεσμούς που όλο και πιο πολύ αποκόπτονται από τις αρχικές ιδεολογικές τους λειτουργίες. Ενώ στη δεκαετία του '70 το αίτημα για δωρεάν δημόσιες αστικές συγκοινωνίες ήταν ακόμα ένα ανοικτό ζήτημα, τώρα πια η συζήτηση επικεντρώνεται αποκλειστικά στο αν υπάρχει η «δυνατότητα» να λειτουργούν αποδοτικά «δημόσιες» μεταφορές. Η ίδια η αρχή μιας ομοιογενοποιητικής αναδιανομής, που να υπηρέτει τις ανάγκες της κοινωνικής αναπαραγωγής, καλύπτεται πλέον πίσω από το αξίωμα ότι όλες οι υπηρεσίες και μηχανισμοί, ιδιωτικοί, δημόσιοι ή «μικτοί», πρέπει «φυσικά» να υποταχθούν στις «τεχνικές» προδιαγραφές της αποδοτικότητας και του ανταγωνισμού.

αυτονομία, ενώ ο κανονιστικός «διαχωρισμός» ανάμεσα σε ιδιωτικό και δημόσιο χώρο αποτελεί το ανώτατο αξίωμα. Η ιδεολογική σταθερότητα του συστήματος βρίσκεται αντιμέτωπη με την αυξανόμενη αναντιστοιχία μεταξύ του αξιώματος της «ουδετερότητας» του Κράτους και της λειτουργικής εξάρτησης των κορυφών του. Ο τεχνο-αυταρχικός λόγος παρέχει μια διέξοδο. Αλλά το αντίτιμο είναι μια εντεινόμενη κρίση νομιμοποίησης της δημοκρατίας. Περισσότερο από ποτέ το κοινωνικό συμβόλαιο περιορίζεται σε μια, όλο και λιγότερο πειστική, διαδικαστική νομιμότητα.

Πράγματι, τελικά, το ίδιο το κεφάλαιο δέχεται ή προσφέρεται να αναλάβει άμεσα το υπέρογκο κόστος της αναπαραγωγής ολόκληρου του πολιτικού υποσυστήματος, με τη στενή σημασία της λέξης: ένα νέο είδος *«faux frais»*, ή *«ψευτοπολιτικών δαπανών»*, εμφανίζεται ως δομική προϋπόθεση για την ομαλή λειτουργία του κρατικού συστήματος. Έτσι εξηγείται, σε μεγάλο βαθμό, γιατί το μεγάλο κεφάλαιο προσφέρει άμεση οικονομική υποστήριξη σε όλους ταυτόχρονα τους σοβαρούς διεκδικητές της εκλεγόμενης πολιτικής εξουσίας, ανεξαρτήτως ιδεολογικής απόχρωσης. Για τους εκπροσώπους των εσωτερικών αστικών τάξεων –διασπασμένοι καθώς είναι μεταξύ τους– το ζήτημα δεν είναι τόσο να έχουν το πολιτικό προσωπικό στην άμεση μισθοδοσία τους αλλά να επιβάλουν ένα σύστημα πολιτικής αντιπροσώπευσης, που να είναι εν γένει εξαρτημένο από τις άμεσες και συνεχείς «επιχορηγήσεις» του κεφαλαίου.

Μπορεί λοιπόν κανείς να σκεφθεί ότι, ενώ η συμβολική και λειτουργική σημασία της σχετικής αυτονομίας εξακολουθεί να είναι καθοριστική, αυτή η αυτονομία, για να γυρίσουμε και πάλι στις θέσεις του Πουλαντζά και του Μίλιμπαντ, είναι όλο και περισσότερο δομικά «επιλεκτική». Μέσα στο νέο διεθνές σκηνικό, η συνολική λειτουργία των εθνικών κρατών βαδίζει με γοργούς ρυθμούς προς όλο και πιο *«ψευτο-αυτόνομες»* μορφές συνάρθρωσης πολιτικής και οικονομίας. Αλλά αυτή η «ψευτο-αυτονομία» δεν αντανακλάται με τον ίδιο τρόπο στους διάφορους κλάδους του κρατικού μηχανισμού, με την αυξανόμενη αλληλοδιαπλοκή και συνθετότητά τους. Από τώρα και στο εξής, ενώ η μάζα του κρατικού μηχανισμού, συμπεριλαμβανομένου και του δικαστικού, εξακολουθεί να καθορίζεται από τις συνολικές ταξικές αντιθέσεις και, επομένως, να παρεμβαίνει για να εξασφαλίζει τη συνολική αναπαραγωγή, οι «κορυφές» του Κράτους πρέπει να αναλάβουν τον αμφιλε-

γόμενο αλλά, εφεξής, ουσιαστικό ρόλο της άμεσης επιβολής όλων των αναγκαιών μορφών απορύθμισης.

Έτσι, μέσα σε μια τέτοια συγκυρία, μπορούμε να κάνουμε λόγο για μια «διαφοροποιημένη» σχετική αυτονομία, η οποία αντανάκλαται στις εσωτερικές αντιθέσεις ανάμεσα στους διάφορους «κλάδους» του κρατικού μηχανισμού. Και είναι αυτές ακριβώς οι αντιθέσεις που σφραγίζουν το χαρακτήρα της σημερινής φάσης. Πράγματι, ενώ η κορυφή του Κράτους λειτουργεί έτσι που να θυμίζει τις πιο σχηματικές μαρξιστικές φόρμουλες –όλο και περισσότερο μπαίνει κανείς στον πειρασμό να επιστρέψει σε εργαλειακές αντιλήψεις– ο συνολικός του ρόλος οφείλει πάντα να διασφαλίζει ένα μίνιμουμ κοινωνικής συνοχής, υπό την ηγεμονία της άρχουσας τάξης, μιας συνοχής το κόστος της οποίας είναι πλέον βασικά «πολιτικό». Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ότι οι πολιτικοί και ιδεολογικοί κίνδυνοι που προκύπτουν από την ανικανότητα του πολιτικού προσωπικού να αναπαραχθεί με έναν έκδηλα αυτόνομο τρόπο, πρέπει να αντισταθμίζονται από την περαιτέρω φετιχοποίηση της δήθεν τεχνικής και ιδεολογικής ουδετερότητας των άλλων κλάδων του κρατικού μηχανισμού. Όσο πιο αμφιλεγόμενες και ύποπτες φαίνονται οι ειδικές αντικειμενικές μορφές της συνάρθρωσης των κορυφών του Κράτους με την αστική τάξη, τόσο περισσότερο θεμελιώδης ιδεολογικά εμφανίζεται η προσκόλληση στις αυταπάτες της δημόσιας αξιοκρατίας και τεχνοκρατικής ουδετερότητας. Πάντως, αυτές οι εσωτερικές αντιφάσεις μεταξύ κλάδων του Κράτους σε σχέση με τις μορφές της «σχετικής τους αυτονομίας» οφείλουν να κρύβονται πίσω από έναν ευρύτερο *τεχνο-αυταρχικό* λόγο, ο οποίος καλύπτει ολόκληρη τη λειτουργία αυτού που ακόμα θεωρείται ως η δημόσια σφαίρα.

Επιτρέψτε μου να καταλήξω: ελπίζω ότι έδειξα πως οι πρόσφατα κρυσταλλωμένες μορφές της συνάρθρωσης πολιτικής και οικονομικής βούλησης πρέπει να επανεξεταστούν στο φως των καθολικών επιπτώσεων μιας *αυξανόμενης αναντιστοιχίας* ανάμεσα στην «εθνική» *κλίμακα* των πολιτικο-ιδεολογικών οργανισμών και αγώνων, από τη μια, και στην «*δι-εθνοποιημένη*» και *απο-επικρατειοποιημένη κλίμακα* της συσσώρευσης κεφαλαίου, από την άλλη. Με αυτή την έννοια, το εθνικό Κράτος, που εξασκοιουθεί να αποτελεί ένα θεμελιακό στοιχείο για την εξασφάλιση της αναπαραγωγής της κοινωνικής συνοχής, έχει οδηγηθεί σε μια εντυπωσιακή αλλαγή της μορφής των ειδικών του παρεμβάσεων, καθώς και του λει-

τουργικόν του ρόλου για την «εξουδετέρωση» και «εκκένωση» των βασικών μορφών ταξικής πάλης, τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτικο-ιδεολογικό επίπεδο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, εμφανίζονται νέες αντιφάσεις και αντιθέσεις ανάμεσα στις διάφορες συνιστώσες και λειτουργίες του κρατικού μηχανισμού, αντιφάσεις που θέτουν σε κίνδυνο την εσωτερική του συνοχή και ομοιογένεια. Κατά συνέπεια, η ιδεολογική και πολιτική εμπέδωση του νέου κυρίαρχου «τεχνο-αυταρχισμού» εμφανίζεται ως υψίστης σημασίας.

Έτσι, μια από τις κύριες πολιτικές παρενέργειες της νέας φάσης είναι ότι γίνεται πλέον σαφές ότι οι αγώνες της εργατικής τάξης βρίσκονται αντιμέτωποι με πρωτόγνωρες προκλήσεις. Η αντίφαση ανάμεσα στον εθνικό και διεθνή τόπο της ταξικής πάλης εντείνει διαρκώς την αποδιοργάνωση και απογοήτευση των θυμάτων της εκμετάλλευσης του κεφαλαίου. Προφανώς, δεν είμαι εγώ που μπορώ να υποδείξω τους τρόπους με τους οποίους μπορούν να αντιμετωπιστούν αυτές οι τάσεις. Πιστεύω, πάντως, ότι είναι αδύνατο τα διάφορα κομμάτια της εργατικής τάξης να επεξεργαστούν νέες στρατηγικές και τακτικές, αν οι σύνθετες νέες μορφές κρατικής παρέμβασης και το συναφές ζήτημα των μορφών της σχετικής αυτονομίας δεν επανέλθουν στην κεντρική τους πολιτική θέση. Αυτό και μόνο δικαιολογεί, νομίζω, τη σημασία που πρέπει, και πάλι, να αποδώσουμε στη συζήτηση Πουλαντζά-Μίλιμπαντ. Οι απαντήσεις σίγουρα δεν υπάρχουν, αλλά τα ερωτήματα είναι πάντα εξίσου πιεστικά.

Μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας

ΓΙΑΝΝΗΣ ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ*

ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η ΕΠΑΝΟΔΟΣ ΕΝΟΣ ΠΑΛΙΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση Δημοκρατίας -Καπιταλισμού αποτέλεσε κεφαλαιώδες ζήτημα στη σύγχρονη πολιτική θεωρία και εννοιολογικό πλαίσιο των σημαντικότερων συγκριτικών μελετών. Ο καπιταλισμός ενισχύει τη Δημοκρατία ή την υπονομεύει; Υπό ποιους όρους την ενισχύει και πότε την υπονομεύει; Η Δημοκρατία συμβάλλει στην ομαλή διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης ή τη βραχυκυκλώνει; Υπό ποιους όρους συμβαίνει το ένα ή το άλλο;

Σήμερα, το ζήτημα έχει επανέλθει στο προσκήνιο εξαιτίας των πρόσφατων συνταρακτικών γεγονότων του μεταπολεμικού κόσμου: Πρώτον, *την εντυπωσιακή εξάπλωση της Δημοκρατίας* σε όλα τα μήκη και τα πλάτη. Η υπόνοια ότι η πολιτική δημοκρατία ήταν γέννημα της ιδιόμορφης εξέλιξης της Ευρώπης και των βρετανικών κτήσεων υποχώρησε, καθώς οι φιλελεύθεροι δημοκρατικοί θεσμοί –περισσότερο ή λιγότερο αυθεντικοί– εγκαθιδρύθηκαν σε συνθήκες εξαιρετικά διαφορετικές μεταξύ τους. Δεύτερον, *την πτώση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και της ΕΣΣΔ*, γεγονός που περικλείεται στο προηγούμενο αλλά ταυτόχρονα το υπερβαίνει, καθώς έχει θέσει πελώρια πρακτικά και θεωρητικά προβλήματα, πολλά από τα οποία επικεντρώνονται ακριβώς στη βιωσιμότητα της δημοκρατίας στο πρώην σοσιαλιστικό στρατόπεδο και στις δυνατότητες ανάπτυξης καπιταλιστικής οικονομίας. Τρίτον, *την κρίση του Κοινωνικού Κράτους* στις ανεπτυγμένες χώρες της Δύσης κατά τη δεκαετία του '70, γεγονός διαφορετικό εν πολλοίς από τα προηγούμενα, αλλά τεμνόμενο, δεδομένου ότι ανακίνησε ζητήματα που

* Ο Γιάννης Βούλγαρης είναι διδάκτορας πολιτικής επιστήμης.

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «POLITIA: Consolidating Democracy», που χρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Διεύθυνση XII (No CIPA-CT93-0273).

σχετίζονται με τα όρια συμβατότητας μεταξύ των αναγκών της καπιταλιστικής συσσώρευσης και των δημοκρατικών απαιτήσεων.

Η σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού έχει τεθεί πριν απ' όλα, ως μείζον ιστορικό πρόβλημα της νεότερης Ευρώπης. Ποιες συνθήκες εξηγούν την καθιέρωση της Δημοκρατίας στις μεγάλες δυτικές χώρες όπως είναι η Αγγλία, η Γαλλία, οι ΗΠΑ; Ποιες στις μικρές (π.χ. Σουηδία, Δανία, Ελβετία κλπ.); Και αντιστρόφως, πώς μπορεί να εξηγηθεί η επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων στην Γερμανία, Αυστρία, Ιταλία, Ισπανία; Πώς εξηγείται η επικράτηση του κομμουνισμού στη Ρωσία; Πίσω από όλα αυτά τα ερωτήματα βρίσκεται το ίδιο πρόβλημα: πώς επέδρασαν αμοιβαία η οικονομική ανάπτυξη (η καπιταλιστική ανάπτυξη) με την καθιέρωση ή όχι φιλελεύθερων δημοκρατικών θεσμών στις συγκεκριμένες συνθήκες των ανωτέρω χωρών/περιοχών.

Την πρώτη περίοδο μετά το «1989», το θέμα επανέκαμψε με έμφαση και απλοϊκότητα υπό την εκδοχή του «τέλους της Ιστορίας» σύμφωνα με την οποία ο ορίζοντας του σύγχρονου κόσμου διαμορφώνεται στο εξής από την ανέφελη συμβίωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας και της καπιταλιστικής οικονομίας της αγοράς. Σύντομα όμως η αισιόδοξη εκδοχή υποχώρησε μπροστά στις δυσκολίες του μεταδιπολικού κόσμου. Η ίδια η ιστορία εξάλλου επιβάλλει περισσότερο σκεπτικισμό, καθώς ο εκδημοκρατισμός γνώρισε οπισθοδρομήσεις και ο αριθμός των δημοκρατικών χωρών αυξομειώσεις.¹

1. Ο S.P. Huntington, *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman 1991, σ. 16 θεωρεί, π.χ., ότι ο εκδημοκρατισμός εκδηλώθηκε κατά κύματα:

- Πρώτο (μακρύ) κύμα 1828-1926.
- Πρώτη υποχώρηση κύματος 1922-1942.
- Δεύτερο (βραχύ) κύμα 1943-1962.
- Δεύτερη υποχώρηση κύματος 1958-1975.
- Τρίτο κύμα 1974-

Το ποσοστό των δημοκρατικών χωρών με πληθυσμό πάνω από 1 εκατ. ήταν (σ. 26)

	1922	1942	1962	1973	1990
δημοκρατίες	29	12	36	30	58
	45%	20%	32%	25%	45%
μη δημοκρατίες	35	49	75	92	71

Για μια πρόσφατη επισκόπηση των μελετών για τη μετάβαση και τη σταθερο-

Οι διακυμάνσεις αυτές υποδεικνύουν ότι το πρόβλημα είναι σύνθετο και η απάντηση καθόλου μονοσήμαντη. Είναι επομένως προφανής ο κίνδυνος να γενικεύεις με βάση τη χρονική στιγμή και να βγάζεις διαφορετικά συμπεράσματα ανάλογα με το αν είσαι πάνω στο «κύμα» εκδημοκρατισμού ή στην υποχώρησή του. Κάτι τέτοιο δε θα ήταν άλλωστε καινοφανές στη συγκριτική πολιτική και στην ιστορική κοινωνιολογία. Είναι γνωστό ότι κατά τη δεκαετία του '60, η θεωρία του εκσυγχρονισμού είχε υπερτιμήσει τη θετική επίδραση της οικονομικής ανάπτυξης, προδιαγράφοντας μια εξελικτική προοπτική εκδημοκρατισμού, ενώ λίγο αργότερα οι θεωρίες της εξάρτησης καθιέρωσαν μια αντίστροφη αλλά επίσης άκαμπτη συσχέτιση.

Σε κάθε όμως περίπτωση, η συγκριτική πολιτική και η συγκριτική ιστορική κοινωνιολογία έχουν συσσωρεύσει πλέον έναν πλούτο υλικού που τις καθιστά προνομιακή δίοδο προσέγγισης και ιστορικού ελέγχου των διαδικασιών εμφάνισης και εμπέδωσης της δημοκρατίας· έχουν εξετάσει πολυάριθμες μεταβλητές, δομικούς παράγοντες, ιστορικές παραδόσεις, τροχιές μετάβασης· έχουν προτείνει διαφορετικές θεωρίες, διαφορετικά παραδείγματα. Αποτελούν επομένως αναγκαίο πεδίο αναφοράς για την εξέταση των σχέσεων καπιταλιστικής ανάπτυξης και δημοκρατίας.

Την ίδια στιγμή όμως οι κλάδοι αυτοί αισθάνονται αμηχανία, καθώς οι συνταρακτικές εξελίξεις θέτουν σε δοκιμασία και υπερβαίνουν εμφανώς την ερμηνευτική τους ικανότητα. Αμηχανία έναντι τριών κυρίως γεγονότων και κατ'επέκταση τριών θεωρητικών ερωτημάτων. Οι διαδικασίες εκδημοκρατισμού των τελευταίων χρόνων εκδηλώθηκαν σε χώρες και περιφέρειες με πολύ διαφορετικά χαρακτηριστικά, σημειώνοντας ταυτόχρονα διαφορετικές επιδόσεις ανάλογα με τις ιδιαίτερες συνθήκες. Ποια νέα θεώρηση της διαπλοκής γενικού-ειδικού χρειάζεται επομένως; Ο εκδημοκρατισμός πραγματοποιήθηκε σχεδόν ανεξάρτητα από την κατάσταση της οικονομίας των χωρών που εμπλέχθηκαν σε αυτή τη διαδικασία. Επιπλέον, οι δημοκρατικοί θεσμοί εγκαταστάθηκαν

ποίηση της δημοκρατίας, βλ. R. Gunther, H-J. Puhle - N. Diamandouros (επιμ.), *The Politics of Democratic Consolidation: Southern Europe in Comparative Perspective*, Johns Hopkins University Press, Baltimore 1994· επίσης, D. Grassi, «La transizione politica ed economica in America Latina e in Europa Centro-Orientale», *Stato e Mercato*, τ. 3, Δεκέμβριος 1995.

και συνεχίζουν να λειτουργούν με σταθερότητα ακόμα και όταν η οικονομική κρίση επιδεινώνεται ή όταν η διαχείριση της οικονομικής κρίσης είναι εμφανώς αναποτελεσματική. Πώς εξηγείται αυτή η θωράκιση της δημοκρατίας έναντι των πιέσεων των οικονομικών κρίσεων και πόσο ανθεκτική είναι; Τέλος, ο εκδημοκρατισμός εκδηλώθηκε σαν χιονοστιβάδα που κύλησε πάνω στον παγκόσμιο χάρτη. Πώς αναλύεται η σχέση διεθνούς-εθνικού σε αυτή τη διαδικασία; Ανάμεσα στις πρόσφατες ερευνητικές κατευθύνσεις ξεχωρίζουν δύο οπτικές οι οποίες με διαφορετικό τρόπο αντιμετωπίζουν τα προηγούμενα φαινόμενα. Η πρώτη επαναπροτείνει ουσιαστικά το εννοιολογικό οπλοστάσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και με αυτό υποστηρίζει τη θετική σχέση οικονομικής/καπιταλιστικής ανάπτυξης και εκδημοκρατισμού. Η δεύτερη στέκεται κριτικά, επισημαίνοντας ότι η (υποχρεωτική) οικονομική προσαρμογή στο νέο διεθνές ανταγωνιστικό περιβάλλον επιφέρει την αυξανόμενη αποδέσμευση των αποφάσεων της οικονομικής πολιτικής από τον δημοκρατικό έλεγχο και τις λαϊκές επιθυμίες. Με συνέπεια να αφυδατώνεται και να γίνεται εύθραυστη η δημοκρατία, καθώς δε στηρίζεται σε μια πραγματική συναίνεση.²

Πιστεύω ότι καμία από τις δύο αυτές οπτικές δεν προσφέρει τα κατάλληλα εργαλεία για την υπέρβαση των αποριών και για τη βαθύτερη ερμηνεία του πρόσφατου κύματος εκδημοκρατισμού. Ούτε η αισιόδοξη γραμμικότητα των πορισμάτων του εκσυγχρονισμού, στα οποία θα αναφερθούμε επανειλημμένα στη συνέχεια, ούτε η απλοϊκή και επιφανειακή αιτιότητα που εξαρτά την ποιότητα της δημοκρατίας από το κόστος της οικονομικής προσαρμογής. Πιστεύω ότι η συγκριτική πολιτική και η ιστορική κοινωνιολογία χρειάζεται να αναστοχαστούν τις θεωρητικές και αναλυτικές τους κατηγορίες υπό το φως των ριζικών ανακατατάξεων, σε ένα υψηλότερο επίπεδο γενίκευσης. Ειδικά ως προς το θέμα που εδώ μας απασχολεί –τη σχέση καπιταλισμού και δημοκρατίας ή οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας–, το υψηλότερο επίπεδο γενίκευσης έγκειται στην ανάλυση των μετασχηματισμών της καπιταλιστικής συσσώρευσης και των αλληλεπιδράσεών τους με τους πολιτικούς και πολιτισμικούς θεσμούς. Μέσω αυτού του δρόμου ίσως φανεί ότι οι σύγχρονοι μετασχηματισμοί, σε συνδυασμό με τις πρό-

2. Βλ. μεταξύ άλλων Karen L. Remmer, «New Theoretical Perspectives on Democratization», *Comparative Politics*, τόμ. 28, τχ. 1, Οκτώβριος 1995.

σφατες δομικές πολιτικές αλλαγές, θέτουν εν αμφιβόλω θεμελιακές προϋποθέσεις ή άρρητες παραδοχές των βασικών ερευνητικών παραδόσεων του συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου.

Το παρόν άρθρο διατυπώνει κάποιες σκέψεις που κινούνται σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο. Επιδιώκει να δείξει ότι ορισμένες όψεις του μεταφορντικού διεθνοποιημένου καπιταλισμού αμφισβητούν θεμελιακά πορίσματα των δύο σημαντικότερων επιστημονικών παραδειγμάτων με τα οποία η συγκριτική πολιτική και η ιστορική κοινωνιολογία διερεύνησαν τις σχέσεις δημοκρατίας-κοινωνικοοικονομικής ανάπτυξης. Η επιχειρηματολογία μου εστιάζεται στις αλλαγές που οι σύγχρονοι κοινωνικοί μετασχηματισμοί επιφέρουν στις βασικές μεταβλητές οι οποίες μεσολαβούν αυτή τη σχέση. Προσπαθεί να επισημάνει τις όψεις εκείνες των εν λόγω μετασχηματισμών που ωθούν ή μπορεί να ωθήσουν στην υποβάθμιση της δημοκρατίας κατά τρόπο ριζικότερο και ποιοτικά διαφορετικό από τη φθορά που προκαλούν οι πολιτικές επιπτώσεις της οικονομικής προσαρμογής. Αυτό δε σημαίνει ότι υιοθετώ μια αιτιοκρατική απαισιόδοξη οπτική, αλλά ότι επιλέγω να εξετάσω τη μία όψη. Οι ίδιοι μετασχηματισμοί περιέχουν νέες δυνατότητες διάχυσης και αναβάθμισης της δημοκρατίας. Η προσέγγιση του θέματος γίνεται μέσα από την αντιπαραβολή των προβλημάτων που αναδεικνύουν οι θεωρίες της Δημοκρατίας και της Πολιτικής Οικονομίας σε θεμελιακά θεωρήματα της συγκριτικής πολιτικής και ιστορικής κοινωνιολογίας. Ανεξάρτητα από την πειστικότητα ή όχι της επιχειρηματολογίας μου, πιστεύω ότι μια τέτοιου είδους συστηματική αντιπαραβολή είναι σήμερα αναγκαία και ωφέλιμη. Ο αναστοχασμός των προϋποθέσεων και των παραδοχών βοηθάει τη συγκριτική πολιτική και κοινωνιολογία να κατανικήσει τις αδράνειες και τις απορίες έναντι των νέων ερωτημάτων που έχει θέσει ο γενικευμένος εκδημοκρατισμός των τελευταίων χρόνων.

Σε κάθε περίπτωση, εξετάζω το πρόβλημα ανατρέχοντας αρχικά σε δύο διαφορετικές μεθοδολογικές-θεωρητικές «σχολές» στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής και κοινωνιολογίας, σε δύο διαφορετικά παραδείγματα τα οποία συνοπτικά αποκαλώ *πλουραλιστικό* και *ταξικό*.³ Επισημαίνω ορισμένες βασικές ερμηνευτικές μεταβλητές που προτείνουν τα παραδείγματα αυτά για τη σύνδεση δη-

3. Ακολουθώ εν προκειμένω τη διάκριση των D. Rueschemeyer - Evelyne Huber Stephens - J.D. Stephens, *Capitalist Development and Democracy*, Polity Press, Cambridge 1992.

μοκρατίας-καπιταλισμού (παρ. 2). Στη συνέχεια προσπαθώ να δείξω ότι κάποιες από αυτές τις μεταβλητές ήταν έτσι κι αλλιώς προβληματικές αλλά, κυρίως, ότι σχετίζονται με δομικές προϋποθέσεις και παραδοχές, που ανάγονται στα χαρακτηριστικά του βιομηχανικού καπιταλισμού και του φορντισμού. Από τη στιγμή συνεπώς που αλλάζει το σημείο αναφοράς, οι ανωτέρω προϋποθέσεις και παραδοχές τίθενται σε δοκιμασία, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται πεδία έντασης που μπορεί να τείνουν στην υποβάθμιση της δημοκρατίας (παρ. 3). Τέλος, επισημαίνω ορισμένα χαρακτηριστικά αυτής της υποβάθμισης (παρ. 4).

Διαπραγματεύομαι θεωρητικά παραδείγματα δομικής προσέγγισης των σχέσεων Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, παραβλέποντας άλλες προσεγγίσεις. Η οριοθέτηση δικαιολογείται από το ίδιο το περιεχόμενο, στο μέτρο που αναφέρεται στις μακροσκοπικές και μακροπρόθεσμες συσχετίσεις μεταξύ δημοκρατίας και καπιταλισμού. Ωστόσο, η εστίαση στους δομικούς παράγοντες δε συνεπάγεται μια ντετερμινιστική οπτική, σύμφωνα με την οποία οι δομές καθορίζουν λίγο-πολύ το πολιτικό αποτέλεσμα. Η οπτική αυτή χαρακτηρίζει τις απλοϊκές εκδοχές τόσο του φιλελεύθερου/πλουραλιστικού όσο και του μαρξιστικού/ταξικού ρεύματος. Είναι όμως αντίθετη, όπως θα τονίσουμε στη συνέχεια, με τις τάσεις των νεότερων συγκριτικών ερευνών που εμμένουν στην ιστορική πλαισίωση, στην αλληλεπίδραση και στη δράση των υποκειμένων.

2. ΤΑ ΔΥΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ

Η συγκριτική προσέγγιση της σχέσης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού έχει αντιμετωπιστεί στο πλαίσιο δύο διαφορετικών ερμηνευτικών «παραδόσεων», διαμορφώνοντας δύο διαφορετικά παραδείγματα: Το πρώτο κινείται στο πεδίο της πλουραλιστικής θεωρίας και της θεωρίας του εκσυγχρονισμού· το δεύτερο στο πεδίο της πολιτικής οικονομίας και της ιστορικής κοινωνιολογίας. Παρά τις πολλές συμπτώσεις στα πραγματολογικά στοιχεία, οι δύο παραδόσεις διαφέρουν ως προς τη μέθοδο, τα πορίσματα, το θεωρητικό πλαίσιο και τις θεωρητικές φιλοδοξίες.

Στην πρώτη συγκεντρώνονται κατά κανόνα αναλύσεις ποσοτικού-στατιστικού, οι οποίες συγκρίνουν μεγάλο αριθμό χωρών αναζητώντας συσχετίσεις μεταξύ δεικτών ανάπτυξης και δημοκρα-

τικής οργάνωσης. Είναι προσανατολισμένες στην αναζήτηση κατάλληλων μεταβλητών που να αποδεικνύουν ή να απορρίπτουν την υπόθεση, παρά σε κάποια θεωρητική εμβάθυνση των αιτιακών σχέσεων. Μεθοδολογικά εντάσσονται στο θετικιστικό παράδειγμα και κατά κανόνα, συμπεραίνουν μια θετική σχέση δημοκρατίας-καπιταλισμού.

Η δεύτερη παράδοση συνήθως χρησιμοποιεί ποιοτικές μεταβλητές, αναλύει μικρό αριθμό χωρών προκρίνοντας μια ιστορική-γενετική προσέγγιση, αξιοποιεί τις «παρεκκλίνουσες περιπτώσεις» και τις ιδιομορφίες. Τα συμπεράσματά της για την επίδραση του καπιταλισμού στη δημοκρατία χαρακτηρίζονται από μεγαλύτερο σκεπτικισμό, ενώ αναδεικνύουν τις σχέσεις μεταξύ των διαφορετικών τάξεων σε κρίσιμη μεταβλητή για τη σύνδεση των δύο φαινομένων.⁴ Προτείνει ιστορικά καθορισμένα ερμηνευτικά σχήματα, που συνήθως αφορούν μακροσκοπικές κοινωνικές δομές και μακροχρόνιες ιστορικές διαδικασίες – π.χ., τύποι εκβιομηχάνισης, ιστορικοί δρόμοι εμφάνισης και καθιέρωσης των κοινωνικών πολιτικών.⁵

Η διάσταση μεθόδου και πορισμάτων έχει εγείρει το αίτημα της επικοινωνίας μεταξύ των δύο παραδειγμάτων. Έτσι από τη μεριά του πλουραλιστικού, ο L. Diamond,⁶ αφού ανασκοπεί τα πορίσματα που αναδεικνύουν τη θετική συσχέτιση μεταξύ Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, αναγνωρίζει τις δυσκολίες του συγκεκριμένου παραδείγματος να απαντήσει σε ερωτήματα, όπως γιατί η οικονομική ανάπτυξη γεννά δημοκρατία, πώς, υπό ποιες συνθήκες η τελευταία πετυχαίνει ή αποτυγχάνει; Για τη λύση παραπέμπει στην άλλη μεθοδολογική προσέγγιση. «*Παρότι μερικές από τις πιο πρόσφατες ποσοτικές μελέτες [...] έχουν αρχίσει να παράγουν ιδέες αυτού του*

4. Βλ., π.χ., τη διατύπωση του G. Therborn, «The Rule of Capital and the Rise of Democracy», *New Left Review*, τχ. 103, 1977, σ. 28: «Η αστική δημοκρατία επιτεύχθηκε μέσα από τόσο διαφορετικούς και βασανιστικούς δρόμους, ώστε κάθε άμεση συνεισαγωγή της από τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού θα ήταν αδύνατη ή, στην καλύτερη περίπτωση, εξαιρετικά παραπλανητική».

5. Μια ανάλυση των δύο διαφορετικών στρατηγικών συγκριτικής μεθοδολογίας: Ch. Ragin - D. Zaret, «Theory and Method in Comparative Research: Two Strategies», *Social Forces*, τόμ. 61, τχ. 3, Μάρτιος 1983· επίσης, Theda Skocpol - Margaret Somers, «The Uses of Comparative History in Macrosocial Inquiry», *Comparative Studies in Society and History*, τόμ. 22, τχ. 2, 1980.

6. L. Diamond, «Economic Development and Democracy Reconsidered», στο G. Merks - L. Diamond (επιμ.), *Reexamining Democracy*, Sage, Λονδίνο 1993, σ. 110.

είδους, για τις απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα εξακολουθούμε να εξαρτώμεθα κατά πολύ από τα πορίσματα της συγκριτικής ιστορικής ανάλυσης και των περιπτώσιολογικών μελετών». Από τη μεριά του ταξικού παραδείγματος, οι D. Rueschemeyer, E. και J. Stephens⁷ κρίνουν ότι η ισχυρή συσχέτιση η οποία διαπιστώνεται από τις διεθνικές εμπειρικές αναλύσεις δεν μπορεί να παραβλεφθεί και προτείνουν μια ερευνητική στρατηγική που να ενσωματώνει αυτό το πόρισμα στην ιστορική συγκριτική προσέγγιση. Αυτό το αμοιβαίο αίτημα είναι πρόσθετη παρακίνηση για μια κατ' αντιπαραβολή εξέταση των δύο παραδειγμάτων, υπό το πρίσμα του προβλήματος που εδώ ενδιαφέρει.

α. Το πλουραλιστικό παράδειγμα της θεωρίας του εκσυγχρονισμού

Ο καλύτερος τρόπος συνοπτικής διατύπωσης της σχέσης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, στο πλαίσιο του πλουραλιστικού παραδείγματος, είναι η προσφυγή στην αρχέτυπη σχετική μελέτη του M.S. Lipset, *Some social requisites of Democracy: economic development and political legitimacy*, η οποία άλλωστε επανέρχεται μετά το 1989 όλο και πιο συχνά ως υποχρεωτική αφηρηία των σχετικών αναλύσεων. Η θετική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας διατυπώνεται κατηγορηματικά: «όσο πλουσιότερη είναι μια χώρα, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες έχει να διατηρήσει δημοκρατικό καθεστώς».⁸

Η τεκμηρίωση της θέσης γίνεται με την εξέταση μεγάλου αριθμού χωρών της Ευρώπης και της Λατινικής Αμερικής, οι οποίες συγκρίνονται ως προς το ΑΕΠ, το βαθμό εκβιομηχάνισης, εκπαίδευσης και αστικοποίησης του πληθυσμού. Το συμπέρασμα ήταν ότι οι σταθερές ευρωπαϊκές δημοκρατίες είχαν υψηλότερο μέσο όρο από τις ευρωπαϊκές δικτατορίες σε όλα τα μεγέθη. Και ότι οι λατινοαμερικανικές δημοκρατίες, ή οι περιστασιακές δικτατορίες, είχαν καλύτερες επιδόσεις από τις σταθερές δικτατορίες της περιοχής.

Η θεωρητική εξήγηση των συμπερασμάτων της στατιστικής ανάλυσης εστιαζόταν στη κοινωνική διαστρωμάτωση, στο χαρακτήρα των κοινωνικών διαιρετικών τομών και στην πολιτική κουλτούρα. Με αυτό τον τρόπο εισάγονταν, βεβαίως, πρόσθετες μετα-

7. D. Rueschemeyer - Evelyne Huber Stephens - J.D. Stephens, ό.π., σ. 4.

8. M.S. Lipset, «Some social requisites of Democracy: economic development and political legitimacy», *American Political Science Review*, τ. 53, Μάρτιος 1959.

βλητές που καθιστούσαν την ανάλυση περισσότερο σύνθετη. Το επιχείρημα όμως ήταν σαφές και μονοσήμαντο. Η *οικονομική-κοινωνική ανάπτυξη* αυξάνει τη *μόρφωση*, γεγονός που ενισχύει μια δημοκρατική κουλτούρα ανοχής, μετριοπάθειας και αποκλείει εξτρεμιστικές επιλογές. Μειώνει τη δυσαρέσκεια των χαμηλών στρωμάτων, και γενικότερα μειώνει τις ανισότητες. Ο σημαντικότερος ερμηνευτικός κρίκος μεταξύ καπιταλισμού και δημοκρατίας είναι η *μαζικοποίηση των μεσαίων στρωμάτων*, που αποτελούν στοιχείο μετριοπάθειας και μείωσης των ανισοτήτων. Εξάλλου, η οικονομική ανάπτυξη *περιορίζει το κράτος* και ενισχύει την κοινωνία των πολιτών, τις ενδιάμεσες οργανώσεις που αποτελούν παράγοντα δημοκρατικής ομαλότητας. Τα προηγούμενα αποτελούν τυπικό παράδειγμα ερμηνείας της θετικής συσχέτισης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού, στο πλαίσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού.

Πλειάδα μελετών ακολούθησαν εκείνες του Lipset, αναζητώντας να επαληθεύσουν ή να διαψεύσουν το συμπέρασμά του, το οποίο άλλωστε «αποδείκνυε» ένα κεντρικό θεώρημα της πλουραλιστικής θεωρίας της δημοκρατίας. Οι μελέτες αυτές συμπεριέλαβαν πολύ περισσότερες χώρες, διερεύνησαν νέες συσχετίσεις, κατέφυγαν σε πιο σύνθετες στατιστικές μεθόδους, χρησιμοποίησαν πολλές και νέες μεταβλητές.⁹ Προσπάθησαν εξάλλου, να εμπλουτίσουν τη θεωρητική οπτική τους, ώστε να απαντήσουν στις κριτικές που δέχονταν. «Έτσι, ετεξεργάστηκαν μεταβλητές που αναφέρονταν στο timing της εκβιομηχάνισης, επιδιώκοντας να συνυπολογίσουν τον ιστορικό παράγοντα, στην επίδραση της πολιτικής εξάρτησης των χωρών της περιφέρειας από το κέντρο κλπ.». Άλλοι μελετητές έδωσαν περισσότερη έμφαση στην πολιτική κουλτούρα, στις θεσμικές διευθετήσεις, στις κοινωνικές δομές. Αρχικά από τα συμπεράσματα ή τα ευρήματα των ερευνών ήταν αμφιλεγόμενα, επισφαλής και αντιφατικά. Όμως η συντριπτική πλειοψηφία διαπίστωσε τη θετική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης/καπιταλισμού και δημοκρατίας. Οι περισσότερες έρευνες έδειξαν, εξάλλου, ότι η αιτιακή σχέση είναι μιας κατεύθυνσης: η οικονομική ανάπτυξη συμβάλλει στην καθιέρωση της δημοκρατίας, ενώ το αντίστροφο είναι προβληματικό.¹⁰

9. Ο Huntington (1991) ό.π., σ. 37-38, παραθέτει κατάλογο 27 μεταβλητών.

10. Μια πρόσφατη ανασκόπηση των βασικών ερευνών στο L. Diamond, ό.π. Επίσης, για μια πρόσφατη συνηγορία υπέρ, τόσο της θέσης του Lipset όσο και του μονόδρομου χαρακτήρα της σχέσης, βλ. R.E. Burkhart - M.S. Lewis-Beck, «Com-

Η ριζικότερη κριτική στην πιο πάνω «σχολή», και γενικότερα στην θεωρία του εκσυγχρονισμού, ήρθε από τις πολιτικές εξελίξεις. Την ίδια περίοδο που το σχετικό παράδειγμα επικρατούσε στους ακαδημαϊκούς χώρους, αυταρχικά πραξικοπήματα ανέτρεπαν μια σειρά δημοκρατίες. Η σχετική εμπειρία ιδίως της Λατινικής Αμερικής τροφοδότησε τις θεωρίες της εξάρτησης και του παγκόσμιου συστήματος, οι οποίες σχεδόν αντέστρεψαν την κεντρική θέση του πλουραλιστικού μοντέλου, υποστηρίζοντας ότι σε ένα ορισμένο στάδιο οικονομικής ανάπτυξης και υπό ορισμένες συνθήκες περαιτέρω οικονομική ανάπτυξη δεν παράγει δημοκρατία αλλά «γραφειοκρατικά-αυταρχικά» καθεστώτα.¹¹ Σε κάθε περίπτωση, οι θεωρήσεις εκείνες απέρριπταν μια μονοσήμαντα θετική σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού.

Και στο εσωτερικό όμως τού υπό την ευρύτερη έννοια πλουραλιστικού μοντέλου εμφανίστηκαν αναλύσεις που επιδίωξαν να αντιμετωπίσουν την πολυπλοκότητα του προβλήματος. Ο Huntington, π.χ., πρότεινε τη διάκριση μεταξύ των διαδικασιών που χαρακτηρίζουν τον *οικονομικό-κοινωνικό εκσυγχρονισμό* και εκείνων της *πολιτικής ανάπτυξης*. Οι πρώτες –αστικοποίηση, εκβιομηχάνιση, εκπαίδευση κλπ.– είναι ομόρροπες και μη αντιστρέψιμες. Οι δεύτερες –θεσμοποίηση των δημοκρατικών κανόνων– είναι ασταθέστερες και είναι δυνατόν να μεταστραφούν. Η πορεία προς τη δημοκρατία ωθείται από τον οικονομικό-κοινωνικό εκσυγχρονισμό, αλλά κάποια στιγμή μπορεί να προκληθούν τέτοιες εντάσεις που να καταλήξουν σε αυταρχικές διεξόδους.¹² Με άλλα λόγια, Καπιταλισμός και Δημοκρατία συνδυάζονται υπό όρους και διατρέχονται από εντάσεις που μπορεί να οδηγούν και σε διαζύγιο.

Κατά το πλουραλιστικό μοντέλο, η τελευταία εξέλιξη έχει περισ-

parative Democracy: The Economic Development Thesis», *American Political Science Review*, τόμ. 88, τχ. 4, Δεκέμβριος 1994. Ο M.J. Gasiorowski, «Economic Crisis and Political Regime Change: an event history analysis», *American Political Science Review*, τόμ. 89, τχ. 4, Δεκέμβριος 1995, προσπαθεί να διαχωρίσει τις πολιτικές επιπτώσεις των μεταπολεμικών οικονομικών κρίσεων ανάλογα με τη μορφή τους (κρίση πληθωρισμού ή οικονομική ύφεση).

11. G. O'Donnell, *Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism. Studies in South American Politics*, Institute of International Studies, Berkeley 1973.

12. S.P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*, Yale University Press, New Haven 1967. Την ίδια ουσιαστικά ανάλυση πρότεινε, το 1974, για τις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, Βλ. σχετικά Γ. Βούλγαρης, *Φιλελευθερισμός, Συντηρητισμός και Κοινωνικό Κράτος, 1973-1990*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.

σότερες πιθανότητες να παρουσιαστεί στην *ενδιάμεση ζώνη*, στις χώρες με μέσο επίπεδο ανάπτυξης. Εδώ συμβαίνουν συνήθως οι αλλαγές καθεστώτος είτε προς τη δημοκρατία είτε προς τον αυταρχισμό. Εδώ η αλληλεπίδραση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού είναι περισσότερο προβληματική και αμφίροπη.¹³ Η οικονομική ανάπτυξη μπορεί είτε να ενισχύει το υπάρχον καθεστώς, όποιο κι αν είναι αυτό, είτε να ωθεί στον εκδημοκρατισμό είτε στη δικτατορία – π.χ., αρκετές χώρες της Λατινικής Αμερικής, στις δεκαετίες '60 και '70.¹⁴

Η ανάλυση αυτή έχει προφανώς έντονα περιγραφικό/ποσοτικό χαρακτήρα. Η θετική συσχέτιση μεταξύ δημοκρατίας-καπιταλισμού μπορούσε να ενταχθεί σε διάφορα θεωρητικά ερμηνευτικά σχήματα, ενώ οι περιπτώσεις που διαψεύδανε τον «κανόνα» έθεται ακόμα δυσκολότερα ερωτηματικά. Οι απόπειρες θεωρητικής εξήγησης δεν απέδωσαν ικανοποιητικά αποτελέσματα. Η φιλοδοξία της θεωρίας του εκσυγχρονισμού να οδηγήσει σε γενικεύσεις, στη βάση μερικών απλών και μετρήσιμων μεταβλητών, κατέληξε σε ένα ερμηνευτικό σχήμα πολύ φτωχό για να κατορθώσει να συνδυάσει τις όψεις ενός πολύπλοκου φαινομένου. Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστικό ότι ο Huntington,¹⁵ ο οποίος έχει συνείδηση του πολυαιτιακού χαρακτήρα του εκδημοκρατισμού και, επιπλέον, δηλώνει την άρνησή του να μπει στην αναζήτηση ευρύτερων θεωριών που να συνθέτουν τα πολλαπλά αίτια σε συνεκτικές γενικεύσεις, επεξεργάζεται διαφορετικές ερμηνείες για τα τρία ξεχωριστά «κύματα» εκδημοκρατισμού. Ως προς το εξεταζόμενο θέμα, αναγνωρίζει τη θετική επίδραση του καπιταλισμού για το πρώτο κύμα εκδημοκρατισμού 1830-1930 – το οποίο από πολλές απόψεις είναι, βεβαί-

13. O R. Dahl, *Polyarchy: Participation and Opposition*, Yale University Press, New Haven 1971 επισημάνει την ύπαρξη άνω και κάτω ορίου της σχέσης οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας. Για τις χώρες που έχουν ξεπεράσει το άνω όριο, η περαιτέρω αύξηση του ΑΕΠ αφήνει ανεπηρέαστες τις, έτσι κι αλλιώς, υψηλές πιθανότητες ύπαρξης δημοκρατίας. Για τις χώρες που υπολείπονται του κάτω ορίου, η περαιτέρω μείωση του ΑΕΠ δεν επηρεάζει τις, έτσι κι αλλιώς, ελάχιστες πιθανότητες ύπαρξης δημοκρατίας. Στον ενδιάμεσο χώρο η σχέση είναι απρόβλεπτη. Βλ. επίσης, του ίδιου, *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven 1989, κεφ. 17 και 18.

14. Αυτή την κατάσταση –ενός ενδιάμεσου χώρου ασάφειας και απροσδιοριστίας– αναδεικνύουν διάφορες συγκριτικές έρευνες, λέγοντας ότι η σχέση οικονομικής ανάπτυξης-δημοκρατίας είναι «N-μορφής», βλ. L. Diamond, *ο.π.*, σ. 109.

15. S.P. Huntington, 1991, *ο.π.*, σ. 38.

ως, και το καθοριστικό από ιστορική και θεωρητική άποψη. Για τα άλλα δύο κύματα επιμένει περισσότερο σε πολιτικούς και διεθνείς παράγοντες.

i. Η εκδίκηση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού

Παραδόξως όμως, η ελληνής θεωρητική εμβάθυνση φαίνεται να προκαλεί την περιοδική αναθέρμανση του πλουραλιστικού παραδείγματος, όταν οι πολιτικές εξελίξεις το επιτρέπουν. Αυτό συνέβη, π.χ., με την εμφάνιση του «τρίτου κύματος» εκδημοκρατισμού, που συνοδεύτηκε από την αναθέρμανση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και της «επαλήθευσης» της θέσης του Lipset.¹⁶ Είναι εξαιρετικά χαρακτηριστική η επιγραμματική διατύπωση του L. W. Pye για την «εκδίκηση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού» των δεκαετιών '50 και '60. Κατά τον Pye, η θεωρία προς στιγμήν υποχώρησε (δεκαετίες '70 και '80) γιατί δεν μπόρεσε ούτε αυτή η ίδια να συλλάβει τη φοβερή δυναμική που ενέκλειαν οι παράγοντες εκσυγχρονισμού. Οι σημερινές συνθήκες διεθνοποίησης έδειξαν, σε όλο το μεγαλείο, την ορμή των μετασχηματισμών και επέτρεψαν στη θεωρία του εκσυγχρονισμού να πάρει την εκδίκσή της. Από την όψη που μας ενδιαφέρει, η κεντρική ερμηνευτική θέση συνοψίζεται και πάλι στο ότι η οικονομική ανάπτυξη προάγει την κοινωνική κινητικότητα, την επικοινωνία και τη διαφοροποίηση, μειώνει τις κοινωνικές ανισότητες και τις παγιωμένες ιεραρχίες. Σε αυτές τις κοινωνικές διεργασίες καταλληλότερη πολιτική μορφή αναδεικνύεται η φιλελεύθερη δημοκρατία.

Όπως είδαμε, η πιο πάνω συμπυκνωμένη ερμηνεία αναλύεται σε μερικότερες κομβικές μεταβλητές, που μεσολαβούν τη σχέση οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας. Τέτοιες είναι η *κοινωνική διαστρωμάτωση*, με ιδιαίτερο βάρος στο εύρος των κοινωνικών ανισοτήτων και της μορφολογίας των διαιρετικών τομών, η *διάχυση/αποκέντρωση της πολιτικής εξουσίας*, η *δημοκρατική κουλτούρα και αξίες*. Σε αυτές, επομένως, τις μεταβλητές χρειάζεται να εξεταστεί πώς επιδρά ο διεθνοποιημένος μεταφορντικός καπιταλισμός.

16. Βλ. μεταξύ άλλων G. Marks - L. Diamond, ό.π.: L. W. Pye, «Political Science and the Crisis of Authoritarianism», *American Political Science Review*, τόμ. 84, Μάρτιος 1990· D. A. Rustow, «Democracy: A Global Revolution?», *Foreign Affairs*, τ. 69, Φθινόπωρο 1990. Στο ίδιο κλίμα μπορεί να τοποθετηθούν και οι νεοφιλεύθερες ερμηνείες για την ανάπτυξη των νέων βιομηχανικών χωρών της Απω Ανατολής.

β. Το ταξικό παράδειγμα της συγκριτικής ιστορικής κοινωνιολογίας

Οι εκπρόσωποι του παραδείγματος αυτού στάθηκαν κριτικά προς την προηγούμενη «σχολή». Στο θεωρητικό-μεθοδολογικό επίπεδο, η κριτική επεσήμαινε την αδυναμία να προσφέρει βαθύτερη ερμηνεία των φαινομένων, καθώς δεν παρήγαγε ικανοποιητικές γενικεύσεις και παράλληλα επαρκείς αναλύσεις των διαφορετικών εμπειριών. Ακόμα και αν συμεριζόταν κανείς το συμπέρασμα που διαπίστωνε μια θετική σχέση μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και δημοκρατίας, έμενε ανικανοποίητος από τον επιφανειακό χαρακτήρα των ερμηνειών. Οι μελετητές του ταξικού παραδείγματος στηρίχτηκαν σε μια διαφορετική θεώρηση της διαδικασίας καπιταλιστικής συσσώρευσης και της σχέσης της με τις κοινωνικές δυνάμεις, προσφέροντας μιαν εννοιολόγηση πιο σύνθετη και περισσότερο προσεκτική στις αντιθέσεις της *συστημικής λογικής* της. Επέμειναν ιδιαίτερα στη σημασία του *ιστορικού πλαισίου*, μέσα στο οποίο εξελίσσονταν οι αναζητούμενες εμπειρικές σχέσεις, απορρίπτοντας τον εν πολλοίς ανιστορικό χαρακτήρα του πλουραλιστικού παραδείγματος. Ανέδειξαν τον *υπερθενικό και αλληλοεξαρτημένο χαρακτήρα* της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Με μια τέτοια προσέγγιση, που κρατάει από τον Μαρξ και τον Βέμπερ, θεώρησαν ότι η σχέση Καπιταλισμού-Δημοκρατίας είναι περισσότερο εκτεθειμένη στην ιστορική συγκυρία, απ' ό,τι ο εξελικτισμός της θεωρίας του εκσυγχρονισμού υπέθετε.

Έτσι, το ταξικό παράδειγμα βλέπει στη *συστημική λογική* της καπιταλιστικής συσσώρευσης τόσο τη δυναμική του εκδημοκρατισμού όσο και την εγγενή τάση παραγωγής και αναπαραγωγής κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, καθώς και αντιφατικών ιδεολογικών προσανατολισμών. Με αυτό τον τρόπο σχετικοποιεί τη βασική αιτιακή σχέση που προτείνει το πλουραλιστικό μοντέλο, σύμφωνα με την οποία η καπιταλιστική ανάπτυξη ωθεί στη δημοκρατία γιατί επιφέρει τη διασπορά της οικονομικής και πολιτικής ισχύος. Ότι μια τέτοια διασπορά αποτελεί αναγκαία συνθήκη για τον εκδημοκρατισμό και τη στερέωση της δημοκρατίας, είναι αναμφισβήτητο. Επαληθεύεται εμφανώς, αν αντιπαραβληθεί με τις ιστορικές εμπειρίες της κεντρικής σχεδιοποίησης του σοβιετικού κομμουνισμού, ή με εκείνες του *αρπακτικού κράτους*¹⁷ χωρών του

17. P. Evans, «Predatory, Developmental and Other Apparatuses», *Sociological Forum*, τ. 4, 1989.

Τρίτου Κόσμου, όπου η απουσία και η παραφθορά της αγοράς επιτρέπει στην πολιτική εξουσία να ελέγχει την οικονομική δραστηριότητα. Επιπλέον, αποδίδει τη σταθερή δομική επίδραση υπέρ του εκδημοκρατισμού που άσκησε στη νεότερη ιστορία η διαδικασία αυτονόμησης της οικονομίας και της επιχειρηματικής δραστηριότητας από τους κρατικούς θεσμούς της προκαπιταλιστικής κοινωνίας. Αυτό όμως που το ταξικό παράδειγμα αμφισβητεί είναι το κατά πόσον η καπιταλιστική ανάπτυξη (ή ο οικονομικός -κοινωνικός εκσυγχρονισμός, κατά την ορολογία του πλουραλιστικού μοντέλου) ικανοποιεί πάντα τους όρους της αναγκαίας αυτής συνθήκης. Κατά πόσο, δηλαδή, παράγει καταστάσεις όπου κανένα κέντρο και καμία ομάδα δεν μπορεί να ελέγξει επαρκώς και δυσανάλογα ως προς τις άλλες τους οικονομικούς πόρους, έτσι ώστε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις αντιδημοκρατικού/αυταρχικού επηρεασμού των πολιτικών διαδικασιών. Πράγματι, οι τάσεις συγκέντρωσης του κεφαλαίου και της οικονομικής δύναμης, η «συστηματική» αδιαφορία για το εύρος των κοινωνικών ανισοτήτων, η δύναμη εκβιασμού που έχει η κεφαλαιοκρατική τάξη είναι εγγενείς στην καπιταλιστική ανάπτυξη. Η εμφάνιση, π.χ., ισχυρών ολιγοπωλιακών δυνάμεων αποτελεί σταθερά στην ιστορία του καπιταλισμού και συνδέθηκε με καταστάσεις αυταρχισμού σε διαφορετικές χώρες, κατά διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Γι' αυτό άλλωστε, αρκετοί θεωρητικοί πλουραλιστές περιόρισαν το επιχειρημά τους και έθεσαν το πρόβλημα του ελέγχου των μεγάλων ολιγοπωλίων, που εμφανώς αμφισβητούν την τάση αποκέντρωσης των οικονομικών πόρων. Ο Dahl και ο Linblom πρότειναν, π.χ., μέτρα ελέγχου των μεγάλων εταιρειών και προώθησης της οικονομικής δημοκρατίας. Πριν από αυτούς εξάλλου, η φιλελεύθερη σκέψη του μεσοπολέμου χρέωσε στην εγγενή τάση του καπιταλισμού να δημιουργεί ολιγοπωλιακές δυνάμεις, με καθοριστική πολιτική ισχύ την καταστροφή των κοινωνικών και πολιτισμικών προϋποθέσεων του φιλελεύθερου Κράτους.¹⁸

Η πιο χαρακτηριστική μεθοδολογική-θεωρητική διαφορά των δύο παραδειγμάτων βρίσκεται ίσως στο βάρος που δίνει το ταξικό στην ιστορική συνάφεια, στην ιστορικότητα των σχέσεων καπιταλιστικής ανάπτυξης και δημοκρατίας. Η σχετική οικονομική ιστο-

18. De Ruggiero, *Storia del liberalismo europeo*, Laterza, Bari 1925, 41977. J. Schumpeter, *Καπιταλισμός, Σοσιαλισμός και Δημοκρατία*, 1942 (έλλ. μτφρ., Αθήνα 1972).

ρία και η συγκριτική ιστορική κοινωνιολογία έχουν δείξει ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη/εκβιομηχάνιση δεν ακολούθησε ένα μόνο πρότυπο, το οποίο επανέλαβαν τα κράτη το ένα μετά το άλλο. Η ανάδειξη των ιδιαίτερων διαδρομών, η ανάλυση της διαφορετικότητας των εμπειριών τόσο στην ευρωπαϊκή ήπειρο όσο και, πιο πρόσφατα, σε άλλες περιοχές του πλανήτη, αποτελεί ενδογενές στοιχείο αυτής της προσέγγισης. Ως προς την ιστορικότητα των δρόμων της Δημοκρατίας, το κλασικό έργο *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας* του Barrington Moore¹⁹ αποτελεί σταθερό σημείο αναφοράς. Παρά τις κριτικές και τις συμπληρώσεις²⁰ παραμένει υποχρεωτικός σταθμός για τη μελέτη της σχέσης Δημοκρατίας και Καπιταλισμού, λόγω της αύξουσας επιρροής που άσκησε στη συγκριτική ιστορία και στη συγκριτική πολιτική οικονομία. Εξετάζοντας σε βάθος έξι μεμονωμένες περιπτώσεις (Αγγλία, Γαλλία, ΗΠΑ, Ιαπωνία, Κίνα, Ινδία) και με εκτεταμένες αναφορές σε άλλες δύο (Γερμανία, Ρωσία), ο Barrington Moore ανίχνευσε τις ιστορικές διαδρομές που οδήγησαν στα τρία πολιτικά καθεστώτα του *σύντομου 20ού αιώνα*²¹ – την κοινοβουλευτική δημοκρατία, το φασισμό και τον κομμουνισμό. Αναζήτησε τις ρίζες των διαφορετικών δρόμων, στην περίοδο που προηγήθηκε και κυοφόρησε τις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, στον τρόπο που οι τάσεις εμπορευματοποίησης μετασχημάτισαν την ταξική δομή της αγροτικής κοινωνίας και τη θεσμική συγκρότηση των χωρών αυτών. Παρότι δε συγκρότησε ούτε πρότεινε ένα γενικό θεωρητικό σχήμα, ενέταξε τις ξεχωριστές περιπτώσεις σε ενιαίο εννοιολογικό πλαίσιο: στις ταξικές σχέσεις γαιοκτημόνων, αστών, αγροτών και στο ρόλο που έπαιξε το κράτος στην απόσπαση του

19. Barrington Moore, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Beacon press, Boston 1966 (ελλ. μτφρ. *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας*, Κάλβος, Αθήνα 1984). Σημεία αναφοράς στο ίδιο πεδίο πρέπει να θεωρηθούν τα έργα των K. Polanyi, *The Great Transformation*, Νέα Υόρκη 1944 και A. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1962.

20. Theda Skocpol, «A Critical Review of Barrington Moore's Social Origins of Dictatorship and Democracy», *Politics and Society*, τόμ. 4, τχ. 1; 1973 και γενικότερα Dennis Smith, *Discovering Facts and Values: the Historical Sociology of Barrington Moore*, στο Theda Skocpol (επιμ.), *Vision and Method in Historical Sociology*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1984.

21. Ο όρος καθιερώθηκε από το επιβλητικό έργο του E. Hobsbaum, *Η εποχή των άκρων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

πλεονάσματος από τους αγρότες. Ο διαφορετικός συνδυασμός, η διαφορετική εξέλιξη αυτών των παραγόντων καθόρισε και τον τύπο πολιτικού καθεστώτος που επικράτησε σε κάθε χώρα. Στην αφηρητή των δρόμων που οδήγησαν στα φασιστικά και στα κομμουνιστικά καθεστώτα υπήρξαν ορισμένα κοινά γνωρίσματα: πολύ ισχυρό κράτος, αδύναμα και προστατευόμενα αστικά στρώματα, γαιοκτήμονες που χρειάζονταν τη βοήθεια του κράτους για να επιβάλουν καταπιεστικές μορφές αγροτικής εργασίας. Βασική διαφορά τους ήταν η ικανότητα αντίστασης των αγροτών: περιορισμένη στα πρώτα γιατί απουσίαζαν δομές αλληλεγγύης, μεγάλη στα δεύτερα για τον αντίθετο λόγο.

Ο δρόμος της Δημοκρατίας χωρίστηκε σε περισσότερα μονοπάτια, έχοντας όμως και πάλι κοινές εμπειρίες: σχετική ισορροπία ισχύος μεταξύ μοναρχίας και γαιοκτημόνων, ύπαρξη μιας επαναστατικής τομής στο παρελθόν που υπονόμεισε την κυριαρχία αμφοτέρων· ισχυρή αστική τάξη που στάθηκε ικανή να γενικεύσει τις εμπορευματικές μορφές οικονομικής δραστηριότητας. Από την άλλη, οι εμπειρίες των τριών δημοκρατικών χωρών διαφοροποιήθηκαν ως προς το χαρακτήρα της αγροτικής εργασίας (καταπιεστική στις ΗΠΑ και στη Γαλλία, εμπορευματοποιημένη στην Αγγλία) και ως προς το δυναμικό μαζικής κινητοποίησης των αγροτών (υψηλό στη Γαλλία, χαμηλό στις άλλες δύο).

Στη συνέχεια αυτών των μακροϊστορικών αλληλουχιών, ήρθαν η καπιταλιστική ανάπτυξη και η εκβιομηχάνιση για να λειτουργήσουν όχι ως παντοδύναμες ανεξάρτητες μεταβλητές μιας μονόδρομης αιτιακής σχέσης αλλά σε αλληλεπίδραση με κληρονομημένους, από την προβιομηχανική περίοδο ταξικούς συσχετισμούς και θεσμικές αποκρυσταλλώσεις, σε συνάρτηση με πολιτικές επιλογές και γεωπολιτικές δεσμεύσεις. Μόνο μέσα σε μια τέτοια πολυεπίπεδη και ιστορικά καθορισμένη πλαισίωση μπορεί να γίνει κατανοητή η σχέση καπιταλιστικής ανάπτυξης, διάχυση οικονομικής ισχύος και δημοκρατίας.

Το συμπέρασμα του Barrington Moore διαπνέεται από σκεπτικισμό για τις δυνατότητες γενίκευσης της θετικής επίδρασης της καπιταλιστικής ανάπτυξης στους δημοκρατικούς θεσμούς. Άλλοι μελετητές είναι λιγότερο απαισιόδοξοι και περισσότερο πρόθυμοι να λάβουν σοβαρά υπόψη τις ενδείξεις που προσφέρει η στατιστική-συγκριτική προσέγγιση του πλουραλιστικού παραδείγματος. Σε κάθε περίπτωση όμως, το ταξικό παράδειγμα σαφώς

καθιερώνει μία υπό όρους σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού.

Για έναν πρόσθετο ιστορικό-μεθοδολογικό-θεωρητικό λόγο, που είναι εγγενής στην προσέγγιση του *ταξικού παραδείγματος*: ο καπιταλισμός, εμπορικός ή βιομηχανικός, αναπτύχθηκε ως υπερεθνικό σύστημα. Όπου το πλουραλιστικό παράδειγμα βλέπει μια *διάχυση των καπιταλιστικών σχέσεων από κράτος σε κράτος, το ταξικό επιμένει στην αλληλεξάρτηση και την εξάρτηση*. Ο χρονισμός και η εκάστοτε μορφή της εκβιομηχάνισης (καταναλωτικών αγαθών, κεφαλαιουχικών αγαθών, διαρκών καταναλωτικών αγαθών) επέδρασαν διαφορετικά στους πολιτικούς θεσμούς. Όσοι προηγήθηκαν διαμόρφωσαν δεσμευτικές συνθήκες για τους «αργοπορημένους» (π.χ. Γερμανία 19ου αιώνα). Στην προσπάθεια που έκαναν οι τελευταίοι να αναπτυχθούν, έπαιξαν εξέχοντα ρόλο το κράτος, οι τράπεζες και τα εθνικά ολιγοπώλια που δημιουργήθηκαν κατά κανόνα με την προστασία του πρώτου. Η οικονομική-κοινωνική διάταξη που προέκυψε, συνέβαλε σε ορισμένες πασίγνωστες περιπτώσεις στην επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων.²²

Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν οι ερμηνείες της πρόσφατης ιστορίας των «late-late comers» («ύστερα-ύστερα αναπτυγμένων χωρών») σε άλλες περιοχές του πλανήτη. Είναι γνωστό ότι τα σημαντικότερα θεωρητικά παραδείγματα, που προέκυψαν από τη συγκριτική μελέτη των χωρών της Λατινικής Αμερικής, ανέδειξαν το καθένα με τον τρόπο του τη σχέση της μεταπολεμικής καπιταλιστικής ανάπτυξης με την επικράτηση αυταρχικών καθεστώτων. Έτσι, οι θεωρίες της εξάρτησης,²³ στη δεκαετία '70, θεώρησαν καθοριστική την ευθύνη των δομικών (οικονομικών κυρίως) παραγόντων, που διαμορφώνονταν από τη θέση της περιοχής στον διεθνή καταμερισμό εργασίας και τη φάση εκβιομηχάνισης (υποκατάσταση εισαγωγών). Στο πλαίσιο μιας μονοδιάστατης απλοϊκής σχέσης κέντρου-περιφέρειας, η ιμπεριαλιστική εξάρτηση γινόταν αιτία υανάπτυξης ή ανάπτυξης της υπανάπτυξης, η οποία με τη σειρά της αποτελούσε το υπέδαφος των αυταρχικών καθεστώτων ή των ομοειδών εκτροπών. Τα μετέπειτα ερμηνευτικά σχήματα, ασκώντας κριτική στον οικονομισμό των προηγούμενων, ανέδειξαν περισσό-

22. J.R. Kurth, «Industrial Change and Political Change: A European Perspective», στο D. Collier (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton University Press, 1979.

23. F.H. Cardoso - E. Faletto, *Dependence and Development in Latin America*, University California Press, Berkeley 1979.

τερο τους πολιτικούς παράγοντες από τη δράση των οποίων, ιδίως σε κρίσιμες στιγμές, εξαρτάται η θεσμική διέξοδος που θα βρουν οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί και τα διλήμματα τα οποία γεννά η καπιταλιστική ανάπτυξη.²⁴ Και πάλι οι πολλαπλές διαμεσολαβήσεις και το ιστορικό πλαίσιο σχετικοποιούν τη συνάρτηση Καπιταλισμού-Δημοκρατίας υπερβαίνοντας την απλή αιτιότητα και γραμμικότητα.

Η ερευνητική αυτή παράδοση έχει ιδιαίτερη σημασία σήμερα καθώς επαναπροτείνεται η θεωρία του εκσυγχρονισμού και της γραμμικής αιτιακής σχέσης Καπιταλισμού-Δημοκρατίας, με βάση μια νεοφιλελεύθερη ερμηνεία του εκδημοκρατισμού των νέων βιομηχανικών χωρών της Άπω Ανατολής.²⁵ Η εμπειρία αυτών των χωρών αντιπαραβάλλεται μάλιστα στην προηγούμενη, της Λατινικής Αμερικής. Στη βάση αυτής της αντιπαραβολής γίνεται διάκριση μεταξύ εξωστρεφούς ανταγωνιστικού (Ταϊβάν, Κορέα) και εσωστρεφούς προστατευτικού μοντέλου εκβιομηχάνισης (Αργεντινή, Χιλή, Ουρουγουάη):²⁶ το πρώτο ωθεί στη δημοκρατία· το δεύτερο αντίθετα, δημιουργώντας «συντεχνιακές» συμμαχίες κοινωνικών ομάδων περί τον κρατικά προστατευμένο τομέα, υποθάλλει την αυταρχική λύση. Η ανάλυση είναι συζητήσιμη και στις δύο διαστάσεις. Το δείγμα των νέων βιομηχανικών χωρών που οδηγήθηκαν στον εκδημοκρατισμό είναι ακόμα περιορισμένο και η πορεία του εκδημοκρατισμού ακόμα στην αρχή της, ενώ η πρόσφατη βιβλιογραφία τονίζει όλο και περισσότερο την αποφασιστική (και εν μέρει συνεχιζόμενη) παρέμβαση του κράτους στην export-led ανάπτυξη, με τρόπους κάθε άλλο παρά δημοκρατικούς.²⁷ Από την

24. A.O. Hirschman, «The Turn to Authoritarianism in Latin America and the Search for its Economic Determinants», στο D. Collier (επιμ.), ό.π.: Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987· G.L. Munck, «Between Theory and History and Beyond Traditional Area studies», *Comparative Politics*, τόμ. 25, τχ. 4, Ιούλιος 1993· D. Collier - Deborah L. Norden, «Strategic Choice Models of Political Change in Latin America», *Comparative Politics*, Ιανουάριος 1992· H.E. Schamis, «Reconceptualizing Latin America Authoritarianism in the 1970s», *Comparative Politics*, Ιανουάριος 1991.

25. Για το θέμα αυτό βλ. D. Potter, «Democratization in Asia», στο D. Held (επιμ.), *Prospects of Democracy*, Stanford University Press, California 1993.

26. C.H. Waisman, *Capitalism, Industrialization Models and Democracy*, Working paper Instituto Juan March, Ιανουάριος 1992.

27. Μια ανασκόπηση της κριτικής του νεοφιλελεύθερου μοντέλου με βάση την έννοια του αναπτυξιακού κράτους των νέων βιομηχανικών χωρών της Άπω Ανατολής, στο Ziya Önis, «The Logic of the Developmental State», *Comparative Po-*

άλλη, η καθιέρωση μιας γενικής αιτιακής σχέσης μεταξύ ενός μόνο μοντέλου καπιταλισμού και της δημοκρατίας δεν αποτελεί ούτε βελτίωση ούτε ισχυροποίηση των πορισμάτων του πλουραλιστικού παραδείγματος. Θα χρειαζότανε μια θεωρία για τους όρους που μία χώρα ακολουθεί το «εξωστρεφές» μοντέλο ή τους λόγους για τους οποίους μία άλλη «υποχρεώνεται» να ακολουθήσει το «εσωστρεφές». Επίσης, μια θεωρία που να δείχνει όχι μόνο ότι το «εξωστρεφές μοντέλο» εδραιώνει πάντα τη δημοκρατία αλλά ότι είναι και γενικεύσιμο. Αυτό όμως το θεωρητικό εγχείρημα θα συναντούσε πιθανότατα προβλήματα, παρόμοια με εκείνα που επικαλείται το ταξικό μοντέλο – ότι δηλαδή ευρύτεροι κοινωνικοί, πολιτικοί και ιστορικοί παράγοντες καθορίζουν τη μία ή την άλλη εξέλιξη.

Σε κάθε περίπτωση, το ταξικό παράδειγμα προσέφερε μακροσκοπικότερα ερμηνευτικά σχήματα, βαθύτερες αλληλουχίες κοινωνικών μετασχηματισμών, δείχνοντας ότι οι αλληλεπιδράσεις της οικονομικής ανάπτυξης και της δημοκρατίας (ή του πολιτικού καθεστώτος γενικότερα) είναι πολύπλοκες, ιστορικά προσδιοριζόμενες, αντιφατικές και συχνά «διακοπτόμενες». Η εξέλιξη αυτών των σχέσεων μεσολαβείται και διαμορφώνεται από την αλληλεπίδραση τριών κυρίως μεταβλητών: της *διάταξης των τάξεων και των κοινωνικών δυνάμεων*, του *ρόλου των κρατικών θεσμών και της σχέσης κράτους-κοινωνίας πολιτών*, των *γεωπολιτικών συσχετισμών και της επίδρασης της διεθνούς αγοράς*.

Μέσα από τις μεταβλητές αυτές, η επίδραση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δημοκρατία σχετικοποιείται, καθιερώνεται υπό προϋποθέσεις, τοποθετείται μέσα στα ιστορικά συμφραζόμενα, απορρίπτοντας τον εξελικτισμό και τον ντετερμινισμό. Αυτό συμβαίνει βεβαίως στο μέτρο που το ταξικό παράδειγμα ξεπερνά την προδιάθεση του αναγωγισμού, που χαρακτήρισε, π.χ., τις παλαιότερες θεωρίες της εξάρτησης. Τα τελευταία χρόνια, χάρη και στην εμπειρία των νέων βιομηχανικών χωρών της Άπω Ανατολής, το ταξικό παράδειγμα και η νέα συγκριτική πολιτική οικονομία έχει

litics, τόμ. 24, τχ. 1, Οκτώβριος 1991. Για τα προβλήματα που θα αντιμετωπίσουν οι «μικροί δράκοι» στην πολύ πιθανή περίπτωση κατά την οποία η διεθνής οικονομία θα οργανωθεί σε εμπορικά μπλοκ πέριξ της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και των ΗΠΑ, βλ. L. Thurow, *Ο επερχόμενος οικονομικός πόλεμος μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Αμερικής*, Νέα Σύνορα, Αθήνα 1995, ειδικά κεφ. 6.

μα περισσότερο σύνθετη ανάλυση του διεθνούς καταμερισμού εργασίας, των ευκαιριών που μπορεί να προσφέρει στις χώρες της περιφέρειας, με ανάλογες επιπτώσεις και στη θεώρηση της σχέσης Δημοκρατίας-Καπιταλισμού. Ανέδειξε, παράλληλα, με μεγαλύτερη σαφήνεια το ρόλο της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων στη διαδικασία του εκδημοκρατισμού.²⁸ Εξίσου σημαντικός ήταν ο εμπλουτισμός των βασικών ερμηνευτικών μεταβλητών προκειμένου να περιλάβει τον βαρύνοντα ρόλο του Κράτους²⁹ ή τη σημασία των μεγάλων ιστορικών γεγονότων (π.χ. επαναστάσεις, πόλεμοι) στη διαμόρφωση μακροδομών και ιστορικών αλληλουχιών.³⁰ Αυξάνεται, τέλος, η συνειδητοποίηση του βάρους των πολιτισμικών παραγόντων και της ιδεολογικής ηγεμονίας.³¹

Γι' αυτούς τους λόγους πιστεύω ότι το ταξικό παράδειγμα προσφέρεται περισσότερο προκειμένου να αναλύσουμε τις επιπτώσεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, στο μέτρο βεβαίως που δεν εγκλωβίζεται είτε σε μια ιδεολογικά προκατειλημμένη αμφισβήτηση της σημασίας του πρόσφατου γενικευμένου εκδημοκρατισμού είτε σε μια υπερβολική και βραχυπρόθεσμη εκτίμηση του πολιτικού κόστους της οικονομικής προσαρμογής. Ειδικά ως προς το εξεταζόμενο θέμα, θα υποστηρίξουμε πιο κάτω ότι το ταξικό παράδειγμα πρέπει να επανεξετάσει τη σχέση που καθιέρωνε μεταξύ παραγωγικών δομών και κοινωνικών δυνάμεων, γιατί σε αυτό το σημείο σημειώνονται ουσιαστικές μεταβολές υπό την επίδραση των σύγχρονων μετασχηματισμών.

3. ΤΕΣΣΕΡΙΣ ΚΡΙΚΟΙ ΜΕΤΑΞΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Από τη σύντομη ανασκόπηση των δύο βασικών παραδειγμάτων της συγκριτικής πολιτικής και της ιστορικής κοινωνιολογίας φάνηκε ότι γενικά η επίδραση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στο πολιτικό

28. Βλ. D. Rueschemeyer κ.ά., ό.π.· G. Therborn, ό.π. Στο έργο του Barrington Moore το θέμα αυτό είναι περιθωριακό, καθώς ουσιαστικά εξετάζει προγενέστερη περίοδο.

29. P. Evans - D. Rueschemeyer - Theda Skocpol (επιμ.), *Bringing the State Back In*, Cambridge University Press 1985.

30. Επ' αυτού βλ.: Ch. Tilly (επιμ.), *The Formation of the National States in Western Europe*, 1975, ιδίως στην εισαγωγή και στα συμπεράσματα.

31. P. Evans - J.D. Stephens, «Studying development since the sixties. The emergence of a new comparative political economy», *Theory and Society*, τχ. 17, 1988.

καθεστώς διαμεσολαβείται από τρεις μεταβλητές: την *κοινωνική - πολιτική δομή* με ιδιαίτερη έμφαση στην ιστορικά μεταβαλλόμενη *σχέση του παραγωγικού συστήματος και των εκάστοτε αδύναμων τάξεων* (3.α), τη *θεσμική οργάνωση* και ειδικά τις διασυνδέσεις *κράτους-κοινωνίας πολιτών* (3.β) και την *πολιτική κουλτούρα* (3.γ). Σε αυτές πρέπει να προστεθεί μια τέταρτη μεταβλητή, η οποία συνοψίζει την επιρροή των *σημαντικών πολιτικών γεγονότων* (3.δ) που προφανώς, διαφέρουν μέσα στην ιστορική συγκυρία. Τόσο το πλουραλιστικό όσο και το ταξικό παράδειγμα εντοπίζουν στο πεδίο καθεμιάς από αυτές τις μεταβλητές ορισμένες σταθερές (σχετικά) σχέσεις, που υποτίθεται ότι έδρασαν μέσα στην πραγματική ιστορική εξέλιξη υπέρ της ενίσχυσης της δημοκρατίας. Αναλύοντας χωριστά την κάθε μεταβλητή, θα εξετάσω κατά πόσο αυτό πράγματι συμβαίνει, αλλά κυρίως κάτω από ποιες προϋποθέσεις η ίδια η θεωρία πιστεύει ότι συμβαίνει. Με αυτό τον τρόπο, θα επιχειρήσω να διακρίνω κατά πόσο αυτές υπονομεύονται από τους εν εξελίξει κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Θα επισημάνω τρεις όψεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης που σε συνδυασμό με τις πρόσφατες δραματικές διεθνείς πολιτικές αλλαγές, δημιουργούν αντίστοιχα πεδία έντασης στη δημοκρατία. Δε θέλω να υποστηρίξω ούτε υπονοώ ότι η παρούσα διαδικασία εκδημοκρατισμού είναι εύθραυστη και επισφαλής.³² Αυτό που τίθεται επί τάπητος είναι η ποιότητα της δημοκρατίας και το πρόβλημα αφορά πρώτα και κύρια στις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες, όπου οι δημοκρατικοί θεσμοί έχουν εγκαθιδρυθεί μετά πάσης σταθερότητας. Με άλλα λόγια, η ανάλυση επιδιώκει να δείξει ότι οι διαγραφόμενες εντάσεις εγκλείουν δυναμικές απαξίωσης της δημοκρατίας, τουλάχιστον όπως τη γνωρίσαμε στη νεότερη ιστορία. Γεγονός που ωθεί σε μια ενδιάμεση θεσμική κατάσταση υποβαθμισμένης Δημοκρατίας. Δε χρειάζεται ασφαλώς να διευκρινίσουμε ότι μιλάμε για τάσεις που συνυπάρχουν με άλλες αντίρροπες, η πολιτική έκβαση των οποίων ούτε προβλέψιμη ούτε προκαθορισμένη είναι. Ούτως ή άλλως οποιαδήποτε ντετερμινιστική σχέση Οικονομίας και Πολιτικής είναι απορριπτέα: η καπιταλιστική διαδικασία καθορίζεται από το ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, ενώ με τη σειρά της επιδρά σε ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές, πολιτικές και ιδεολογικές καταστάσεις.

32. Για την εμμονή των πρόσφατων συγκριτικών μελετών στο εύθραυστο της δημοκρατίας: Karen L. Remmer, ό.π.

α. Η κοινωνική-πολιτική δομή της μαζικής δημοκρατίας

Όπως είδαμε, τόσο το πλουραλιστικό όσο και το ταξικό παράδειγμα αναγνωρίζουν ότι οι επιδράσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης στους δημοκρατικούς θεσμούς ασκούνται, σε μεγάλο βαθμό, μέσω των αλλαγών της κοινωνικής-ταξικής δομής. Σε γενικές γραμμές, το πρώτο εστιάζει την προσοχή του στον «φιλοδημοκρατικό» ρόλο των μεσαίων στρωμάτων, ενώ το δεύτερο αναδεικνύει περισσότερο την «πίεση από τα κάτω», το ρόλο των εργατικών-λαϊκών τάξεων. Και τα δύο όμως παραδείγματα στοχάζονται τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και το χαρακτήρα της πολιτικής κινητοποίησης των αντίστοιχων ταξικών δυνάμεων ξεκινώντας από μια *κοινή αρχιτεκτονική της κοινωνίας*: την κλασική πυραμίδα. Η βάση είναι ιδιαίτερα διευρυμένη καθώς περιλαμβάνει πλατιά λαϊκά στρώματα των πόλεων και της υπαίθρου, μέσα στα οποία η εργατική τάξη έχει ιδιαίτερο ρόλο είτε πραγματικό (στις αναπτυσσόμενες χώρες) είτε φαντασικό/ πνευματικό, λόγω της παγκοσμιοποίησης της σοσιαλιστικής ιδεολογίας (στις χώρες της περιφέρειας). Το μέσον της πυραμίδας τείνει να διευρύνεται καθώς αυξάνονται τα μεσαία στρώματα, χωρίς να ανατρέπουν όμως την κοινωνική αρχιτεκτονική. Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο αυτή η κοινωνική προϋπόθεση έχει αλλάξει ή τείνει να αλλάξει. Και σε αυτή την περίπτωση, πώς επηρεάζονται οι αναλύσεις για τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και την πολιτική κινητοποίηση που προβάλλουν τα δύο παραδείγματα.

Ας δούμε όμως πρώτα λεπτομερέστερα αυτές τις υποθέσεις. Το πλουραλιστικό μοντέλο υπολογίζει πολύ στη διεύρυνση και την ισοχροποίηση των μεσαίων στρωμάτων, την οποία θεωρεί στοιχείο μετριοπάθειας και ομαλοποίησης του πολιτικού συστήματος. Η οικονομική ανάπτυξη, ο καπιταλισμός ενδυναμώνει τα μεσαία στρώματα (επιχειρηματικά, εμπορικά, επιστημονικά) συμβάλλοντας στη δημοκρατία, καθώς αυτά εμπλουτίζουν την κοινωνία πολιτών, αυτονομούνται και αντισταθμίζουν την ισχύ της κρατικής εξουσίας, εμφορούνται από νεοτερικό πνεύμα και δημοκρατική πολιτική κουλτούρα. Η σημασία του φαινομένου αυξάνει στις χώρες του Νότου γιατί εξαιτίας της διεθνοποίησης τα μεσαία στρώματα γίνονται αγωγό του «δυτικού πνεύματος». Επιπλέον, τα μεσαία στρώματα –οικονομικά εξασφαλισμένα, με καλύτερη εκπαίδευση και ενημέρωση, σταθερά ενταγμένα σε πυκνά επικοινωνιακά

δίκτυα– συμβάλλουν στον μετριασμό των κοινωνικών ανισοτήτων και της ταξικής πόλωσης, προδιαγράφοντας μια κοινωνία «συνεχή», ανοιχτή, κινητική, χωρίς προκαθορισμένη δομή ευκαιριών, με αυξημένη ικανότητα ενσωμάτωσης.

Με άλλα λόγια, η θετική συμβολή των μεσαίων στρωμάτων αναγνωρίζεται σε δύο διαφορετικά επίπεδα ανάλυσης. Το πρώτο αναφέρεται στη *συμπεριφορά* των μεσαίων στρωμάτων, η οποία αναγορεύεται σε ιδεότυπο που εγγυάται τη δημοκρατική τάξη: ορθολογισμός, μετριοπάθεια, άρνηση εξτρεμιστικών επιλογών, ροπή στο καινούργιο χωρίς ακρότητες. Το δεύτερο αφορά στην *κοινωνική ιεραρχία*, όπου σημειώνεται η μείωση των αποστάσεων μεταξύ των τάξεων. Ξέρουμε ότι αυτή η αντιπολωτική λειτουργία είναι από τα παλαιότερα μοτίβα στην πολιτική θεωρία – από τον Αριστοτέλη ως τους φιλελεύθερους του 19ου αιώνα. Στη συγκεκριμένη όμως περίπτωση του πλουραλιστικού παραδείγματος, αυτή συναρτάται κυρίως με τη μεταπολεμική πραγματικότητα, κατά την οποία έχουν εμπεδωθεί, από τη μια, ένα ισχυρό εργατικό κίνημα σοσιαλιστικού συνήθως προσανατολισμού, από την άλλη, ο ιδεολογικά διπολικός κόσμος· αποτέλεσε την απάντηση της εκσυγχρονιστικής θεωρίας στο επικρατούν τότε απλοϊκό διχοτομικό σχήμα μαρξιστικής-λενινιστικής έμπνευσης, σύμφωνα με το οποίο ο καπιταλισμός ωθεί στην πόλωση, οξύνει τις ανισότητες και υποδαυλίζει τις επαναστατικές διαθέσεις, με τελική συνέπεια την κατάργηση της «αστικής δημοκρατίας». (Το σχήμα αυτό ήταν πολύ πειστικότερο απ' ό,τι φαίνεται σήμερα, αρκεί να σκεφτούμε ότι η ανάλυση του Σουμπέτερ στηριζόταν σε παρεμφερείς προβλέψεις για τις μελλοντικές δομικές τάσεις).

Και πάλι τα πορίσματα αυτά του πλουραλιστικού μοντέλου περιέχουν ένα μέρος αλήθειας και ανταποκρίνονται σε πραγματικές ιστορικές διαδικασίες. Από τη στιγμή όμως που γενικεύουν περίπου οντολογικά τη *δημοκρατικότητα* των μεσαίων στρωμάτων, συγκρούονται με εξίσου σημαντικά παραδείγματα της παλαιότερης ή της πρόσφατης ιστορικής πραγματικότητας. Το πρόβλημα είναι και πάλι πρωτίστως μεθοδολογικό -θεωρητικό. Αντιμετωπίζοντας, π.χ., την καπιταλιστική συσσώρευση ως διεθνική (δυνάμει παγκόσμια) διαδικασία, όπως ορθά ζητάει η θεωρία του παγκόσμιου συστήματος, θυμόμαστε ότι το κύμα της βιομηχανικής επανάστασης μπορεί να ενδυνάμωσε τις δημοκρατικές αστικές πρωτοπορίες της Γαλλίας ή της Αγγλίας, ώθησε όμως τις αδύναμες αστικές τάξεις

της Γερμανίας ή της Ρωσίας στις αγκάλες του αυταρχικού πρωσικού ή τσαρικού κράτους. Παρεμφερές ήταν το σενάριο που διαδραματίστηκε μεταπολεμικά σε πολλές χώρες του τρίτου κόσμου. Οι ανάγκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης οδήγησαν τα μεσαία στρώματα ή τις «εθνικές αστικές τάξεις» στην υποστήριξη αυταρχικών καθεστώτων,³³ ιδίως όταν η οικονομική ανάπτυξη προκάλλυσε την αύξηση των προσδοκιών και των αιτημάτων των λαϊκών στρωμάτων.

Από την άλλη, ξέρουμε ότι η έννοια των κοινωνικών αποστάσεων είναι σχετική και εν μέρει υποκειμενική. Η μείωσή τους δε σημαίνει υποχρεωτικά άμβλυνση των πολιτικών πολώσεων. Η αίσθηση της ανισότητας είναι πειστικότερη έναντι του *κοντινού* και ανεκτότερη έναντι του δυσπρόσιτα *μακρινού*. Γι' αυτό ο εκσυγχρονισμός και η ανάπτυξη, υπονομεύοντας τις παραδοσιακές ιεραρχίες και μειώνοντας τις κοινωνικές αποστάσεις, μπορούν την ίδια στιγμή να καθιστούν περισσότερο προβληματική τη νομιμοποίηση των ανισοτήτων. Η γενική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου και η εισαγωγή του ατόμου σε ένα πολύπλοκο δίκτυο σχέσεων και ανταλλαγών, από τη μια, υποβοηθά τη μετριοπάθεια και την αποσυμπίεση των κοινωνικών εντάσεων, από την άλλη όμως, προκαλεί φαινόμενα αυξουσών προσδοκιών, απονομιμοποίησης και υπερφόρτισης των θεσμών. Τέτοιου είδους «κρίσεις διακυβέρνησης» παρουσιάστηκαν ακόμα και στις ανεπτυγμένες δημοκρατίες, στη δεκαετία '70, ενώ στις λιγότερο ανεπτυγμένες συχνά τροφοδότησαν μια σπείρα κοινωνικής έντασης, με κατάληξη την ανατροπή της δημοκρατίας. Όπως είδαμε άλλωστε, το φαινόμενο αυτό έχουν επισημάνει αρκετοί εκπρόσωποι της πλουραλιστικής σχολής.³⁴ Συνεπώς, η κριτική που ασκεί το ταξικό παράδειγμα στο πλουραλιστικό, ως προς αυτό το σημείο, είναι ορθή. Η επίδραση της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δημοκρατία μέσω των αλλαγών της κοινωνικής δομής εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη συνολική διάταξη των ταξικών δυνάμεων. Το ίδιο ίσχυσε και ισχύει για το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων υπέρ της δημοκρατίας.

Ωστόσο, το ταξικό παράδειγμα περιέχει και αυτό μιαν άποψη

33. Άσχετα αν αργότερα, η ίδια η οικονομική επιτυχία αυτών των καθεστώτων οδήγησε τα μεσαία στρώματα στην υιοθέτηση της δημοκρατικής επιλογής, όπως υποστηρίζει ο L. Diamond, ό.π., σ. 120.

34. Ο Huntington για τη Λατινική Αμερική και τις ανεπτυγμένες δυτικές χώρες θεώρησε την υπερφόρτιση ως αιτία αυταρχικής αναδίπλωσης (βλ. σημ. 11).

για τη συνάρτηση καπιταλισμού-κοινωνικών δυνάμεων-εκδημοκρατισμού, η οποία ξεκινάει από την ίδια κοινωνική αρχιτεκτονική που σήμερα καθίσταται συζητήσιμη. Κατ' αυτήν, η καπιταλιστική ανάπτυξη και η εκβιομηχάνιση ιστορικά ενδυνάμωσαν τις τάξεις εκείνες που είχαν συμφέρον να υποστηρίξουν ή πρωτοστάτησαν στη διαδικασία εκδημοκρατισμού. Η δημοκρατία εκφράστηκε ως δυνατότητα συμμετοχής και επηρεασμού της διαδικασίας απόφασης. Ο εκδημοκρατισμός υπήρξε διαδικασία διεύρυνσης των ομάδων που κατέκτησαν αυτό το δικαίωμα, κατανικώντας αποκλεισμούς εξαιτίας της τάξης, του φύλου, της εθνικότητας, της φυλής, της ιδεολογίας κ.ά. Ο αποφασιστικός παράγοντας ήταν ο συσχετισμός δύναμης μεταξύ τάξεων και κοινωνικών ομάδων. Οι κυρίαρχοι κατά κανόνα αντιστάθηκαν στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, την οποία τελικά επέβαλαν οι κυριαρχούμενοι. Η μορφολογία της καπιταλιστικής ανάπτυξης ισχυροποίησε και ομογενοποίησε τις εκάστοτε χαμηλότερες/«φιλοδημοκρατικές» τάξεις. Από μεθοδολογική άποψη, η διαπίστωση αυτή δε σημαίνει κοινωνιολογικό αναγωγισμό/ντετερμινισμό, αν και αυτός χαρακτηρίζει, ασφαλώς, πολλές μελέτες του ταξικού παραδείγματος. Η σχετική διαδικασία θεωρείται εδώ ως ιστορικό δεδομένο, μέσα στο οποίο συντίθενται δομικοί παράγοντες και ιδεολογικές κατασκευές, παραγωγικές σχέσεις και πολιτικός λόγος, χωρίς να μας απασχολούν οι διασυνδέσεις, οι προτεραιότητες και οι τρόποι της σύνθεσης.

Με αυτή τη διευκρίνιση, η προηγούμενη θέση αναφέρεται προφανώς στο ρόλο της αστικής τάξης κατά τη γέννηση και εμπέδωση των δυτικών δημοκρατιών. Η καπιταλιστική ανάπτυξη ενίσχυσε τη δημοκρατία, στο βαθμό που ισχυροποίησε τα αστικά στρώματα. Αναίμακτη καπιταλιστική ανάπτυξη σήμαινε συνήθως αδύνατη αστική τάξη και προβληματική δημοκρατία – αν όχι αυταρχικό καθεστώς. Η ίδια όμως αλληλουχία ισχύει και για όσους θεωρούν την εργατική τάξη και τα λαϊκά στρώματα των πόλεων κύριους φορείς του εκδημοκρατισμού. Οι D. Rueschemeyer, Evelyn και J. Stephens³⁵ υποστηρίζουν, π.χ., ότι ιστορικά τα ταξικά συμφέροντα της αστικής τάξης έφταναν ως το Φιλελευθερισμό – ως την καθιέ-

35. D. Rueschemeyer, κ.ά., ό.π. Για την αντίστροφη σχέση, δηλαδή την επίπτωση του πολιτικού καθεστώτος στο χαρακτήρα και τη διαμόρφωση του εργατικού κινήματος σε ορισμένες δυτικές ανεπτυγμένες χώρες βλ.: I. Katznelson - A.R. Zolberg (επιμ.), *Working-Class Formation. Nineteenth-Century Patterns in Western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1986.

ρωση των θεσμών που εξασφαλίζουν και προωθούν την καπιταλιστική συσσώρευση (συμβόλαιο, ιδιοκτησία, ελεύθερη κίνηση κλπ.). Αντίθετα, τα ταξικά συμφέροντα της εργατικής τάξης την ανέδειξαν σε πρωταγωνιστή της Δημοκρατίας, με την έννοια της διεύρυνσης του δικαιώματος της πολιτικής συμμετοχής και της ψήφου.³⁶

Και στη μία και στην άλλη περίπτωση ωστόσο, η σχέση καπιταλισμού και «φιλοδημοκρατικών» τάξεων είναι κοινή. Ο πρώτος (ή ο λόγος περί τον πρώτο) τροφοδοτεί και ομογενοποιεί τις δεύτερες· ενισχύει τα εκάστοτε αδύναμα στρώματα: είτε την αστική τάξη έναντι της αριστοκρατίας, είτε την εργατική έναντι των κεφαλαιοκρατικών και γαιοκτητικών τάξεων. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για την εργατική τάξη, όπου η εκβιομηχάνιση και μάλιστα ο φορντισμός, ενοποίησαν παραγωγικά και πολιτισμικά μεγάλες μάζες εργαζομένων. Προσέφεραν έτσι την υλική προϋπόθεση ώστε να εμφανιστεί η εργατική τάξη ως ισχυρό ιστορικό υποκείμενο, το οποίο κατά κανόνα στρατεύτηκε στην υπόθεση του εκδημοκρατισμού. Όλα αυτά δε σημαίνουν, προφανώς, ότι κατά το ταξικό παράδειγμα ο καπιταλισμός λειτούργησε συνολικά και διαρκώς υπέρ της δημοκρατίας. Πρόκειται εδώ για την επίδραση που άσκησε σε έναν από τους παράγοντες του προβλήματος. Όπως είδαμε όμως, το τελικό αποτέλεσμα εξαρτάται από τον γενικότερο ταξικό συσχετισμό και από άλλες βασικές μεταβλητές που διαφοροποιούνται μέσα στην ιστορική συγκυρία.

Όμως, οι νέες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης θέτουν ερωτήματα τόσο για το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων, που αναδεικνύει το πλουραλιστικό παράδειγμα, όσο και για τη δομική ενίσχυση των «φιλοδημοκρατικών» τάξεων –ειδικότερα της εργατικής– που εντοπίζει το ταξικό παράδειγμα. Ερωτήματα που δεν πηγάζουν από κάποια οντολογική θεώρηση των σχέσεων μεταξύ τάξεων και δημοκρατίας, αλλά της συγκεκριμένης ιστορικής συγκρότησης αυτής της τελευταίας κατά τον 20ό αιώνα. Πράγματι, τα δύο προηγούμενα πορίσματα εντάσσονται ουσιαστικά στη μορφολογία του βιομηχανικού-φορντικού καπιταλισμού, στον πολιτικό-θεωρητικό λόγο που τον εξέφρασε και τον διέδωσε σε όλα τα μήκη και τα πλάτη. Αυτή είναι η προϋπόθεση προκειμένου το πλουραλιστι-

36. Παρενθετικά, οι συγγραφείς εισάγουν μια μάλλον δραστηκή και υπερβολική, από ιστορική και θεωρητική άποψη, τομή μεταξύ Φιλελευθερισμού και Δημοκρατίας – η οποία άλλωστε αμβλύνεται από την ιστορική ανασυγκρότηση του εκδημοκρατισμού των δυτικών κοινωνιών που προτείνουν στο κεφ. 4.

κό παράδειγμα να θεωρεί τα μεσαία στρώματα φορείς του καπιταλιστικού ορθολογισμού και του δημοκρατικού προτάγματος· να αντιπαραβάλλει τη μετριοπαθή συμπεριφορά τους στον «κίνδυνο» που αντιπροσωπεύουν οι πιθανές ριζοσπαστικές μορφές πολιτικής κινητοποίησης του εργατικού κινήματος – των «ακραίων» δυνάμεων γενικά. Αυτή είναι η προϋπόθεση προκειμένου το ταξικό παράδειγμα να θεωρεί ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη εφοδιάζει τις χαμηλότερες τάξεις με τα αναγκαία (οργανωτικά) μέσα, που εξισορροπούν εν μέρει την αδυναμία των τελευταίων.

Αυτή η κοινή για τα δύο παραδείγματα *κοινωνική αρχιτεκτονική* αλλάζει, με συνεπαγωγές στις ιδεολογικές-αξιακές προδιαθέσεις και στις δομικές προϋποθέσεις της πολιτικής κινητοποίησης ή της εκλογικής συμπεριφοράς. Χρησιμοποιώντας μια εικόνα, η *πυραμίδα έχει γίνει ρόμβος*. Αυξάνονται τα στρώματα που αποτελούν το μέσον της κοινωνικής ιεραρχίας, ενώ μειώνονται εκείνα που μένουν στη βάση της. Μέσα σε αυτό το σχήμα συμβαίνουν τρεις κυρίως μεταβολές: Η εργατική τάξη, ως πολιτικό-ιδεολογικό μεγα-υποκείμενο, χάνει την ισχύ της· τα φτωχά στρώματα χαρακτηρίζονται από φαινόμενα κοινωνικού αποκλεισμού· τα μεσαία στρώματα διευρύνονται έτσι ώστε να γίνεται λόγος για *κοινωνία των μεσaiών* στρωμάτων.

Πράγματι, οι σημερινές τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης έχουν συμβάλει στην αλλαγή των μεταπολεμικών βιομηχανικών σχέσεων σε βάρος του εργατικού κινήματος. Η διαπίστωση αυτή θέλει να αποδώσει όχι μια κοινωνιολογική εξέλιξη αλλά ένα σύνθετο πολιτικό-κοινωνικό αποτέλεσμα, η πολυπλοκότητα του οποίου δε μας ενδιαφέρει εδώ. Υπό αυτήν την έννοια, η *νέα μορφολογία της καπιταλιστικής συσσώρευσης σπάζει το συνεχές που συνέδεε την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των βιομηχανικών δομών, με την οργανωτική ισχυροποίηση της εργατικής τάξης και των αδύναμων στρωμάτων*. Με αυτόν τον τρόπο αμφισβητούνται η κοινωνική-οργανωτική δομή και οι μορφές πολιτικής κινητοποίησης που διαμεσολάβησαν τη σχέση Δημοκρατίας-Καπιταλισμού. Το φαινόμενο αφορά κυρίως στην Ευρώπη όπου η δημοκρατία στηρίχτηκε στην πραγματικότητα της ταξικής-κοινωνικής αντιπαραθέσης, αναπτύχθηκε ως συνειδητή προσπάθεια διευθέτησης αυτής της αντιπαραθέσης με έμφαση στην ισότητα και πρωταγωνιστές μεγάλα συλλογικά υποκείμενα, όπως τα μαζικά κόμματα και τα συνδικάτα τα οποία διαμόρφωσαν πολιτικά και ηθικά τις λαϊ-

κές μάζες.³⁷ Ο λόγος τους όμως διεθνοποιήθηκε διαπλάθοντας ιδεολογικά κινήματα και κοινωνικές δυνάμεις σε άλλες περιοχές, ακόμα και όταν έλειπαν οι υλικές και κοινωνικές προϋποθέσεις. Η μεταφορντική καπιταλιστική ανάπτυξη (των ανεπτυγμένων κυρίως χωρών) διαφοροποιεί εσωτερικά τους εργαζόμενους, κατακερματίζει συνδικαλιστικά-εργασιακά παρά ομογενοποιεί, προμηθεύει μικροταυτότητες παρά μεγάλα συλλογικά υποκείμενα. Το εργατικό κίνημα που αποτέλεσε μαζική δύναμη εκδημοκρατισμού και διεύρυνσης των πολιτικών δικαιωμάτων στη νεότερη (ευρωπαϊκή ιδίως) ιστορία, χάνει την εμβέλεια που είχε. Χάνει κυρίως την αυτοσυνειδήσή του ως ενιαίο υποκείμενο και ως πρωταγωνιστής ενός ευρύτερου σχεδίου χειραφέτησης, μέρος του οποίου ήταν η διεύρυνση της δημοκρατίας.

Εξάλλου, στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο και στην παρούσα ιστορική φάση, η μεταφορντική δυναμική παράγει *διευρυμένο και μόνιμο αποκλεισμό*. Στη διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων αντιστοιχεί μια «βάση», που έχει μεν περιοριστεί αλλά βλέπει τις αποστάσεις από τον κορμό να μεγαλώνουν και τη διαπραγματευτική της δύναμη να μικραίνει.³⁸ Οι οικονομικά αδύναμοι δεν αναπληρώνουν τη μειονεξία με την οργανωτική-κοινωνική τους δύναμη. Η πίεση των «κατώτερων» στρωμάτων, που συνέβαλε αποφασιστικά στον εκδημοκρατισμό και την κοινωνική δικαιοσύνη, ελαττώνεται.

Έναντι των προηγούμενων, η μεταβιομηχανική εξέλιξη επιφέρει την αύξηση των μεσαίων στρωμάτων. Για το πλουραλιστικό παράδειγμα αυτό αποτελεί εγγύηση και επιβεβαίωση της θετικής σχέσης Καπιταλισμού-Δημοκρατίας. Είδαμε όμως ότι αυτός ο ρόλος τοποθετείται μέσα στα συμφραζόμενα της μεταπολεμικής βιομηχανικής κοινωνίας, όπως την κατανοεί η πλουραλιστική θεω-

37. O C. Offe, «Κομματική δημοκρατία και κράτος αρωγός», *Λεβιάθαν*, τχ. 11, 1991 επιμένει στο ρόλο των κομμάτων, της ανταγωνιστικής κομματικής δημοκρατίας και του κράτους πρόνοιας στον μεταπολεμικό συμβιβασμό Δημοκρατίας και Καπιταλισμού.

38. Το φαινόμενο αυτό μετριέται καλύτερα στις ΗΠΑ, όπου η κοινωνική δομή διαμορφώνεται από την οικονομία με πιο άμεσο τρόπο. Ενώ πριν οι αποστάσεις μεταξύ των εισοδηματικών κατηγοριών παρέμεναν σταθερές ή συγκλίνανε με αύξηση στο μέσον, τώρα οι αλλαγές των μορφών εργασίας και η διεθνοποίηση έχουν ως αποτέλεσμα την απομάκρυνση των δύο άκρων: το πλουσιότερο 1/5 και το φτωχότερο 1/5 απομακρύνονται όλο και περισσότερο από τις ενδιάμεσες ομάδες. Οι πλούσιοι γίνονται πλουσιότεροι και οι φτωχοί φτωχότεροι. Βλ. R. Reich, *The Work of Nations*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1992, μέρος III.

ρία, ενώ το ταξικό παράδειγμα στάθηκε με περισσότερο σκεπτικισμό, εξαρτώντας το ρόλο των μεσαίων στρωμάτων από τον γενικό ταξικό συσχετισμό και την ιστορική συγκυρία. Αιτίες σκεπτικισμού εξακολουθούν να υπάρχουν και στο νέο πλαίσιο στο οποίο εξελίσσονται οι μεταφορντικές τάσεις καπιταλιστικής ανάπτυξης. Πράγματι, οι σημειούμενες αλλαγές μπορεί να προκαλέσουν δύο εστίες εντάσεων, με επιπτώσεις όχι τόσο στην ύπαρξη της δημοκρατίας όσο στην ποιότητά της. Η πρώτη εστία ξεκινά από τη μεταβολή των δομών της μεταπολεμικής Δημοκρατίας και των μορφών πολιτικής κινητοποίησης, που οφείλεται, όπως είδαμε, στις συνδυασμένες επιδράσεις της κοινωνικής-οργανωτικής αποδυνάμωσης της εργατικής τάξης, του σταθερού κοινωνικού αποκλεισμού και της διεύρυνσης των μεσαίων στρωμάτων. Οι νέες δομές επηρεάζονται, αυξανόμενα, από το βάρος των μεσαίων στρωμάτων. Ξέρουμε ότι τα στρώματα αυτά χαρακτηρίζονται συνήθως από *ατομικές μορφές κινητοποίησης*,³⁹ έχουν περισσότερο εξατομικευμένη σχέση με την πολιτική και εκδηλώνουν συνήθως ευμετάβλητες εκλογικές συμπεριφορές/προτιμήσεις. Μορφές διαφορετικές από εκείνες της εργατικής τάξης και των λαϊκών στρωμάτων που κινητοποιήθηκαν κατά κανόνα μέσα από συλλογικές δομές και σταθερότερες ιδεολογικές-κομματικές ταυτίσεις. Ξέρουμε επίσης ότι οι πολιτικές συμπεριφορές των μεσαίων στρωμάτων χαρακτηρίζουν αυξανόμενα και εκείνες των εργατικών στρωμάτων. Κατά τις αισιόδοξες αναλύσεις, οι νέες αυτές μορφές μπορεί να δημιουργήσουν συνθήκες περισσότερης ατομικής ελευθερίας, πολιτικής μετριοπάθειας και δημοκρατικής ωριμότητας. Υπάρχουν όμως και οι απαισιόδοξες αναλύσεις που διαβλέπουν πιθανότητες αυξημένης χειραγώγησης, αύξησης της κυβερνητικής αστάθειας, καθώς οι νέες μορφές πολιτικής συμπεριφοράς και κινητοποίησης εισάγουν στοιχεία ταχείας μεταστροφής διαθέσεων, εκμηδενισμού του χρόνου και του χώρου που χωρίζουν τις κυβερνητικές αποφάσεις από την «κοινή γνώμη». Με άλλα λόγια, ενισχύονται οι τάσεις μιας «νευρικής» και *αναποτελεσματικής δημοκρατίας*. Όπως συμβαίνει συνήθως, η έκβαση θα εξαρτηθεί από την ιστορική συγκυρία και την πολιτική αντιπαράθεση, μέσα βεβαίως στα δομικά όρια που θέτουν οι εν εξελίξει μετασχηματισμοί.

Η δεύτερη εστία πιθανής έντασης διαμορφώνεται από την ε-

39. A. Pizzorno, *I soggetti del pluralismo*, Il Mulino, Μπολόνια 1980, κεφ. 3.

μειρία που δείχνει ότι η πολιτική συμπεριφορά των μεσαίων στρωμάτων (αλλά και λαϊκών) μπορεί να προσλάβει αντιδημοκρατικό χαρακτήρα, όταν βρεθεί αντιμέτωπη με νέες μορφές ριζοσπαστικής συμπεριφοράς κοινωνικά αποκλεισμένων μειοψηφιών (με την εκρηκτικότητα που μπορεί να φέρει η απόγνωση, η εγκληματικότητα). Οι νέες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης επέτειναν τις κοινωνικές ανισότητες τόσο στο εσωτερικό των χωρών όσο και στη διεθνή σκηνή. Είναι η πολυσυζητημένη προοπτική της κοινωνίας των 2/3, που σημαίνει σταθερή εξασφάλιση της μεγάλης πλειοψηφίας και μόνιμη περιθωριοποίηση μιας ευρείας μειοψηφίας, χωρίς προοπτική βελτίωσης καθώς η πολιτική συμμετοχή της, αν και κατοχυρωμένη, θα είναι αναποτελεσματική. Σε αυτή την περίπτωση, η *δημοκρατία των 2/3* μοιραία θα αποκτούσε όλο και περισσότερο αυταρχικά γνωρίσματα. Ως τώρα πάντως, η κοινωνία αυτή δεν έγινε δυνατόν να σταθεροποιηθεί όχι γιατί δε σημειώθηκαν φαινόμενα εκτεταμένου και μόνιμου αποκλεισμού, αλλά γιατί δε σταθεροποιήθηκε η οικονομική-κοινωνική θέση των ευημερούντων 2/3. Αντίθετα, διαχύθηκαν καταστάσεις αβεβαιότητας και ανασφάλειας στα μεσαία στρώματα, οι οποίες προκάλεσαν ευμετάβλητες εκλογικές συμπεριφορές. Σε κάθε περίπτωση, οι πιο πάνω αλλαγές δημιουργούν τις κοινωνικές και πολιτικές προϋποθέσεις έντασης ή υποβάθμισης των δημοκρατικών θεσμών.

β. Η θεσμική ένταση: Η αποδέσμευση της αγοράς

Όπως είδαμε, τόσο το πλουραλιστικό όσο και το ταξικό παράδειγμα καταλήγουν ότι προϋπόθεση της δημοκρατίας είναι μια ισόρροπη σχέση κράτους-κοινωνίας πολιτών, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η σχετική διάχυση της ισχύος, χωρίς να φτάνει είτε σε καταστάσεις αποδιάθρωσης (ανίσχυρο κράτος) είτε αυταρχικής επιβολής (υπερενισχυμένο κράτος). Το ταξικό παράδειγμα, από τη μια, αναγνωρίζει τις ευνοϊκές δομικές συνθήκες και, από την άλλη, αναδεικνύει τις αντιφάσεις ιστορικοποιώντας τις επιπτώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης.⁴⁰ Αντίθετα, το πλουραλιστικό παράδειγμα είναι έτοιμο να δεχθεί ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη επιδρά θετικά στον εκδημοκρατισμό, γιατί συμβάλλει στη διασπορά και στην αμοιβαία εξισορρόπηση των μέσων πολιτικής ισχύος. Σε

40. Μια πρόσφατη θεωρητική προσέγγιση Ellen Meiksins Wood, *Democracy Against Capitalism*, Cambridge University Press, 1995.

πρώτο επίπεδο το γεγονός είναι αναμφισβήτητο. Η οικονομία της αγοράς (ή ο καπιταλισμός) δημιουργεί αυτομάτως μιαν αποκέντρωση, με την έννοια ότι η πολιτική ηγεσία δεν ελέγχει και το κράτος και την οικονομία. Ο οικονομικός-κοινωνικός εκσυγχρονισμός (η καπιταλιστική ανάπτυξη) συμβάλλει στην αυτονόμηση και στον εμπλουτισμό της κοινωνίας των πολιτών, η οποία μπορεί να ορθώσει αναχώματα έναντι του ιμπεριαλισμού του κράτους και των πολιτικά κρατούντων. Στο πλουραλιστικό παράδειγμα, η σχετική έννοια της κοινωνίας των πολιτών παραπέμπει κυρίως στον Τοκβίλ.⁴¹ Η ύπαρξη ενός πλέγματος ενδιάμεσων θεσμών της κοινωνίας των πολιτών προφυλάσσει τη δημοκρατία από δύο εχθρούς: την απολυταρχία και τη λαϊκιστική τυραννία της πλειοψηφίας. Η ιστορική εμπειρία ενισχύει σε γενικές γραμμές αυτό το επιχείρημα, καθώς πιστοποιεί τη σημασία, από την άποψη της δημοκρατίας, μιας σχετικά αυτόνομης και οργανωτικά πυκνής κοινωνίας πολιτών. Και αντίστροφα, δείχνει ότι συστατικό στοιχείο των αυταρχικών καθεστώτων υπήρξε ο καταθλιπτικός έλεγχος του κράτους πάνω στην κοινωνία των πολιτών.

Όμως, αυτή η θετική και δημοκρατική επίδραση των ενδιάμεσων θεσμών και της κοινωνίας πολιτών ασκείται, πιστεύω, υπό προϋποθέσεις. Μία από αυτές είναι ότι η εξισορροπητική δράση των ενδιάμεσων θεσμών και της κοινωνίας των πολιτών ασκείται όταν αυτοί οι θεσμοί λειτουργούν σε διαφορετική λογική και στη βάση διαφορετικών αξιών από εκείνη της καπιταλιστικής αγοράς. Η Συντηρητική σκέψη, ακολουθώντας τον Τοκβίλ, έχει θέσει ανάλογο πρόβλημα για τη λειτουργία των ενδιάμεσων θεσμών ως προς τη δυναμική της Δημοκρατίας. Έχει υποστηρίξει ότι η εκκλησία, τα σχολεία, οι επιχειρήσεις, οι πολιτιστικοί θεσμοί κλπ. διασφαλίζουν την αναγκαία μετριοπάθεια, όταν λειτουργούν στη βάση διαφορετικών αξιών από τη δημοκρατική αρχή (ισότητα) που χαρακτηρίζει το πολιτικό σύστημα: π.χ., στη βάση της αξιοκρατίας, της αρμοδιότητας, του κύρους ή της αφοσίωσης. Αντίθετα, όταν η δημοκρατία διεισδύει σε αυτούς τους θεσμούς υπονομεύει την εξισορροπητική λειτουργία τους, καθώς τους υποτάσσει στους γενικότερους πολιτικούς-κομματικούς συσχετισμούς και ανταγωνισμούς. Με άλλα λόγια, η «υπερβολική δημοκρατία» προκαλεί κινδύνους για την «ομαλή λειτουργία των θεσμών». Όπως είναι γνω-

41. Στο ταξικό παράδειγμα χρησιμοποιείται συνήθως η γραμμασιανή παράδοση, που θεωρητικοποιεί διαφορετικά την *società civile*.

στό, ο αντίλογος υποστηρίζει ότι ένας ορισμένος βαθμός εκδημοκρατισμού (το πόσο είναι συνήθως ζήτημα αξιολογικό/πολιτικό) είναι αναγκαίος για τη διαμόρφωση υπεύθυνων πολιτών και τη βελτίωση των ατόμων. Αυτό όμως που εδώ θέλουμε να υποστηρίξουμε είναι ότι, στη σημερινή φάση, *οι ενδιάμεσοι θεσμοί δεν κινδυνεύουν πλέον τόσο από τη δημοκρατία όσο από τον καπιταλισμό*. Το ζήτημα αυτό έχει αναδείξει με έμφαση ο Κ. Πολάνι, προτείνοντας ένα τριαδικό κοινωνικό σύστημα όπου οι τρεις θεμελιακοί θεσμοί, αγορά, κράτος, κοινωνία, λειτουργούν στη βάση διαφορετικών οργανωτικών αρχών: ανταλλαγή, εξουσία (authority), αμοιβαιότητα. Η ίδια διάκριση έχει εννοιολογηθεί με διαφορετικούς τρόπους. Ο Χάμπερμας αντιδιαστέλλει, π.χ., τον εργαλειακό ορθολογισμό του οικονομικού-διοικητικού συστήματος από τον επικοινωνιακό των βιωματικών χώρων. Σε κάθε περίπτωση, ο εξισορροπητικός ρόλος της κοινωνίας και των ενδιάμεσων θεσμών τίθεται υπό αμφισβήτηση, από τη στιγμή που η λογική του καπιταλισμού εξαπλώνεται στους άλλους κοινωνικούς θεσμούς. Ανοίγει ένα πεδίο εντάσεων, καθώς η γενίκευση της συμπεριφοράς του homo economicus υποσκάπτει νομιμοποιήσεις που στηρίζονταν σε διαφορετικές αξίες και επιταγές δράσεις. Το πρόβλημα επιδεινώνεται καθώς συμπύκνωση με την κρίση των κομμάτων και των συνδικάτων, που αποτέλεσαν τη ραχοκοκαλιά της κοινωνίας πολιτών του βιομηχανικού καπιταλισμού. Συνεπώς, η ύπαρξη μιας πυκνής κοινωνίας πολιτών και ενδιάμεσων θεσμών δεν αρκεί πλέον ως μεταβλητή/δείκτης της ποιότητας της Δημοκρατίας.

Υπάρχει μια δεύτερη άρρητη συνήθως προϋπόθεση για τον τρόπο που η θεσμική οργάνωση, η σχέση κράτους και κοινωνίας πολιτών, διαμεσολαβεί τη σχέση Καπιταλισμού και Δημοκρατίας. Πράγματι, οι σχετικές αναλύσεις προϋποθέτουν ένα *επαρκώς σχηματισμένο πλαίσιο εθνικής συνοχής και κρατικής-εδαφικής συγκέντρωσης εξουσίας, μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η δημοκρατική διαδικασία*.⁴² Το γεγονός αντανακλά κυρίως την εμπειρία της βαθμιαίας ε-

42. Βλ. μεταξύ άλλων, D.A. Rustow, ό.π. Οι καταστάσεις όπου υπάρχουν υπολογίσιμες μειονότητες ή οι πολυεθνικές πολιτικές οντότητες δεν ανατρέπουν την ανωτέρω προϋπόθεση, στο μέτρο που τα προβλήματα συνοχής έχουν λυθεί επιτυχώς είτε μέσω των πολιτικών/μειονοτικών δικαιωμάτων είτε μέσω μορφών *συνεταιρικής δημοκρατίας*, κατά Lijphart. Άλλωστε, η καπιταλιστική αγορά συγκαταλέγεται συνήθως στις ενοποιητικές δυνάμεις που αυξάνουν τη συνοχή του κράτους-έθνους ή μιας πολυεθνικής οντότητας.

ξέλιξης των εθνών-κρατών της Δύσης. Εδώ, ο καπιταλισμός και ο εκδημοκρατισμός αναπτύχθηκαν κατά κανόνα μέσα σε σχετικά διαμορφωμένες κρατικές δομές. Οι πολύπλοκες και καθόλου μονοσήμαντες σχέσεις καπιταλισμού και κρατικής οικοδόμησης (state building) ανάγονταν πλέον στο μακρινό παρελθόν του 16ου και 17ου αιώνα.⁴³ Επιπλέον, είχε διαμορφωθεί κατά κανόνα ένα ελάχιστο επίπεδο κοινά αποδεκτών αντιλήψεων και αξιών στη βάση της εθνικής συνείδησης. Ξέρουμε ότι οι ιστορικές αυτές διαδικασίες, η σχέση κράτους-εθνικής συνείδησης-εκδημοκρατισμού υπήρξαν σύνθετες και διαφορετικές ανά περιοχές.⁴⁴ Αλλού πήραν τη μορφή του φιλελεύθερου συνταγματικού εθνικού κινήματος (Γαλλία, Βρετανία, ΗΠΑ), αλλού την προβληματική, από την άποψη της δημοκρατίας, μορφή του συντηρητικού οργανικού εθνικισμού. Και στις δύο όμως περιπτώσεις ο εκδημοκρατισμός, η ενσωμάτωση νέων στρωμάτων στην πολιτική διαδικασία, εντάχθηκε σε μια προϋπάρχουσα δυναμική συγκρότησης ενός κρατικού ή εθνικού «εμείς» – έστω στοιχειώδους, έστω δυνάμει στην περίπτωση των αποσχιστικών κινήματων. Γι' αυτό, κατ' αντιδιαστολή, ο εκδημοκρατισμός περιπλέχθηκε συχνά στις χώρες του Νότου, καθώς συνέπεσε με τις διαδικασίες εθνικής κρατικής συγκρότησης και την ανάπτυξη της εσωτερικής καπιταλιστικής αγοράς.

Συνεπώς, ο εκδημοκρατισμός εξελίχθηκε κατά κανόνα μέσα σε ένα πλαίσιο εθνοκρατικής συνοχής υπό δύο έννοιες. Το εθνικό κράτος οριοθετούσε το πεδίο εντός του οποίου ελάμβανε ή θα λάμβανε χώρα η οικονομική ανάπτυξη και ασκείτο ή θα ασκείτο η οικονομική πολιτική. Ταυτόχρονα, ήταν το θεσμικό υποκείμενο στο οποίο απευθύνονταν αμέσως ή εμμέσως οι πολιτικοί συμβολισμοί και οι ιδεολογικές ταυτίσεις του πληθυσμού.

Αυτή η προϋπόθεση, αυτή η διττή συνοχή υπονομεύεται βαθμιαία, καθώς η παγκοσμιοποίηση αλλάζει τη μορφολογία και τη σχέση

43. Ch. Tilly, ό.π. Για το ρόλο του κράτους στις «αργοπορημένες» χώρες βλ. επιπλέον: Ν. Μουζέλης, «Το κράτος στην ύστερη ανάπτυξη: Ιστορικές και συγκριτικές διαστάσεις», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993.

44. Για μια συνοπτική παρουσίαση με πλούσια βιβλιογραφία βλ.: H.J. Puhle, «Εθνικά κράτη, εθνικισμός και δημοκρατία στην Ευρώπη 19ος-20ός αιώνας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 3, Απρίλιος 1994· S. Woolf, *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995· M. Hroch, «Από το εθνικό κίνημα στην εθνική ολοκλήρωση», στο M. Hroch - Maria Todorova, *Εθνικό κίνημα και Βαλκάνια*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.

εθνικού-διεθνούς στην καπιταλιστική διαδικασία. Διαμορφώνεται έτσι ένα πεδίο έντασης που αφορά στις επιπτώσεις της διεθνοποιημένης καπιταλιστικής ανάπτυξης και στις δύο όψεις του κράτους-έθνους. Από τη μια, το Κράτος αποδυναμώνεται de facto έναντι της διεθνούς αγοράς και της παγκόσμιας χρηματιστικής οικονομίας. Από την άλλη, δημιουργούνται προβλήματα νομιμοποίησης, καθώς τίθεται σε δοκιμασία το εθνικοκρατικό ή εθνικό «εμείς».

Έχουν επιχειρηθεί διάφορες προβολές για τις νέες διεθνοποιημένες μορφές πολιτικής οργάνωσης που μπορεί να εμφανιστούν στο μέλλον, όπως επίσης για τις νέες ταυτίσεις και νομιμοποιήσεις που θα τις συνοδεύουν.⁴⁵ Όλες περιστρέφονται γύρω από αντιπαρατιθέμενες έννοιες: συνεργασία-σύγκρουση, ενσωμάτωση-κατακερματισμός, οικουμενισμός-μερικότητα, διεθνικότητα-εθνικισμός, οι οποίες σηματοδοτούν τις πιθανές εναλλακτικές εξελίξεις. Οι απόψεις κινούνται μεταξύ δύο άκρων: των θεωριών της συνέχειας, που προβλέπουν έναν άναρχο κόσμο ανταγωνιζόμενων εθνών-κρατών, και των θεωριών που διαβλέπουν την ενίσχυση της συνεργασίας και της ενσωμάτωσης. Σε όλες τις περιπτώσεις ωστόσο, διαφαίνεται ήδη ότι η αλλαγή της εδαφικής κλίμακας της εξουσίας, ο μετασχηματισμός της εξουσίας του εθνικού κράτους και η ανακατανομή της σε τοπικούς ή υπερεθνικούς θεσμούς, θα προκαλέσει μια απροσδιόριστη περίοδο ανακατατάξεων και πολιτικών-ιδεολογικών εντάσεων. *Οι επιπτώσεις τους στη δημοκρατία θα εκφραστούν μέσω της κρίσης της Πολιτικής και των μετασχηματισμών των εθνοκρατικών ταυτίσεων.*

Πράγματι, η υποβάθμιση της ισχύος του Κράτους συναρτάται ευθέως με την κρίση της Πολιτικής. Όπως ήδη ειπώθηκε, η Δημοκρατία αναπτύχθηκε ή επικεντρώθηκε στο αίτημα/συμφέρον συμμετοχής στη διαδικασία πολιτικής απόφασης από τα στρώματα που κατά καιρούς ήταν αποκλεισμένα. Η απαίτηση ξεκινούσε, προφανώς, από τη σημασία και τον πρωταρχικό ρόλο που είχαν οι κρατικοί θεσμοί ως κέντρα εξουσίας/ισχύος. Η συμμετοχή στο Κράτος (στις επαναστατικές καταστάσεις η «κατάληψη του κράτους») αποτελούσε κορυφαία διεκδίκηση, προκειμένου η κάθε κοινωνική ομάδα/τάξη να ισχυροποιήσει τη θέση της. Σήμερα, η αποδυνάμωση του κράτους, η μείωση της κρατικής ισχύος (stateness),

45. A.G. McGrew - P.G. Lewis κ.ά., *Global Politics*, Polity Press, Cambridge 1992, ιδίως το τελευταίο κεφάλαιο.

η μεταφορά της σε μη πολιτικά ή υπερεθνικά υποκείμενα διαβρώνει τη σημασία του ως κέντρου ισχύος. Αυτή η διαδικασία, ασφαλώς, ερμηνεύει ένα μέρος από την εντυπωσιακή πτώση του πολιτικού ενδιαφέροντος και της πολιτικής συμμετοχής, που σημειώνεται σε πολλές σύγχρονες κοινωνίες. Οι πολίτες διαπιστώνουν ότι τα μέσα που διαθέτουν για να επηρεάσουν ή να ελέγξουν τα πραγματικά κέντρα πολιτικής εξουσίας, αποδεικνύονται όλο και πιο ανίσχυρα. Έχουν διαμορφωθεί στην περίοδο του κράτους-έθνους, το βεληνεκές τους κατά κανόνα φτάνει ως τα εθνικά σύνορα, ενώ οι πολιτικές και άλλες αποφάσεις διαμορφώνονται πλέον εκτός συνόρων. Χαρακτηριστική εν προκειμένω είναι η περίπτωση του περίφημου «δημοκρατικού ελλείμματος» της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι επιπτώσεις του οποίου διαπιστώνονται περιοδικά μέσα από τις μαζικές κριτικές της πορείας ενοποίησης. Εξάλλου, λόγω των δραστικών περιορισμών που επιβάλλουν οι διεθνείς παράγοντες, οι εφαρμοζόμενες πολιτικές προσεγγίζουν όλο και περισσότερο μεταξύ τους, ανεξάρτητα από την ιδεολογική ταυτότητα του κόμματος που βρίσκεται στην εξουσία. Οι πολίτες, έτσι, βλέπουν να μειώνεται η σημασία της εκλογικής τους επιλογής. Υπό αυτές τις συνθήκες η δημοκρατία υφίσταται αυξανόμενη φθορά και υποβάθμιση από τη διάδοση συμπεριφορών αδιαφορίας και πολιτικού κνισμού.

Από την άλλη, η αποδυνάμωση του κράτους και η γεωγραφική ανακατανομή της εξουσίας προκαλούν προβλήματα νομιμοποίησης και ταυτίσεων. Το ξεθώριασμα του σημείου αναφοράς κλυδωνίζει και τις αντίστοιχες ταυτότητες. Οι πιθανές επιπτώσεις μπορεί να πάρουν τέσσερις διαφορετικές μορφές: Η πρώτη είναι της *υστέρησης* σε σχέση με τα νέα υπερεθνικά κέντρα ισχύος. Η εξουσία αναδιαρθρώνεται γρηγορότερα, καθώς κινείται σε υπερεθνικό και τοπικό επίπεδο – ή ακόμα καθώς χάνεται μέσα στην κίνηση της διεθνούς αγοράς, ακολουθώντας τις επιταγές του οικονομικού συστήματος. Οι ταυτότητες και τα σύμβολα νομιμοποίησης κινούνται όμως πιο αργά. Είναι διαδικασίες χρονοβόρες και επίπονες – ιστορικής διάρκειας. Μέσα σε αυτή την αναδιάταξη σχηματίζονται νέες ταυτότητες, το ίδιο άτομο καλείται να συμμετάσχει σε περισσότερα «εμείς», όχι όλα και όχι ανά πάσα στιγμή εναρμονισμένα. Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι σε αυτή τη διαδικασία ελλοχεύουν χάσματα και συγκρούσεις. Η δεύτερη είναι ο *εθνικισμός*, κατά τον οποίο η ταυτότητα γίνεται πρωταρχική αξία διαμόρφωσης της πο-

λιτικής και της νομιμοποίησης, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα τη σχέση με τον «διαφορετικό» στο πλαίσιο του ενιαίου κράτους δικαίου. Η τρίτη είναι η *ενίσχυση των εθνοτικών/τοπικών ταυτοτήτων*. Η τέταρτη μορφή προκύπτει από το ότι οι κοινωνικές ομάδες των εθνικών συνόλων εκτίθενται κατά διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικούς τρόπους στο κύμα της διεθνοποίησης. Η αντίστροφα, η *διεθνοποίηση εισδύει και τεμαχίζει το κοινωνικό σώμα των εθνών-κρατών*. Ασφαλώς δε θα είναι η πρώτη φορά στην ιστορία πολλών χωρών (και πάντως των δυτικών) που θα εμφανιστεί το φαινόμενο. Ξέρουμε όμως ότι η διάσταση αυτή προκαλεί πολλαπλές πολιτικές συγκρούσεις. Ανάμεσά τους και αντιδημοκρατικές εκδηλώσεις, όπως, π.χ., η μισαλλοδοξία και η εθνικιστική έκρηξη που μπορεί να αποτελέσει όπλο στα χέρια αδιάστακτων δημαγωγών.

Οι προηγούμενοι λοιπόν μετασχηματισμοί των θεσμών, των ταυτοτήτων και της κοινωνίας πολιτών που εκδηλώνονται εξαιτίας της νέας μορφολογίας και της διεθνοποίησης της καπιταλιστικής ανάπτυξης εγκλείουν τάσεις που ωθούν στην υποβάθμιση και την απαξίωση της δημοκρατίας. Θα πρέπει βεβαίως να θυμίσουμε την αρχική μας επιλογή: αναφερόμαστε πάντα στη μια όψη του νομίσματος. Οι ίδιοι μετασχηματισμοί εγκλείουν και αντίρροπες θετικές τάσεις π.χ. ωρίμανσης της κοινωνίας των πολιτών, ενίσχυσης της αυτονομίας του πολίτη, της πολλαπλότητας των ατομικών επιλογών κ.ο.κ.

γ. Η πολιτική κουλτούρα: Η σκοτεινή όψη του φωτισμένου πολίτη

Η αρχική καθιέρωση της δημοκρατίας δεν προϋποθέτει την κυριαρχία μιας δημοκρατικής κουλτούρας. Μπορεί να προκύψει ως μόνη δυνατότητα οργάνωσης της εξουσίας, δεδομένου ενός ορισμένου συσχετισμού ισχύος μεταξύ των ελίτ και των βασικών κοινωνικών δυνάμεων.⁴⁶ Η μακροβιότητα και η σταθερότητα όμως της δημοκρατίας συναρτήθηκε με την επικράτηση αντίστοιχων αξιών και νοοτροπιών. Σε αυτό επιμένει ιδιαίτερα το πλουραλιστικό παράδειγμα, το οποίο έχει αναδείξει τη σημασία της civic cul-

46. Από αυτή την άποψη, είναι χαρακτηριστική η έκφραση *democracy by default* που χρησιμοποιήθηκε για τον πρόσφατο εκδημοκρατισμό διαφόρων χωρών της Λατινικής Αμερικής, όπου η μετάβαση πραγματοποιήθηκε περίπου ως μόνη πρακτική λύση, βλ.: L. Whitehead, «The Alternatives to "Liberal Democracies": A Latin American Perspective», στο D. Held, ό.π., σ. 314.

ture⁴⁷ και έχει επιμείνει ιδιαίτερα στη θετική επίδραση που ασκεί η καπιταλιστική οικονομική ανάπτυξη στη δημοκρατία μέσω της πολιτικής κουλτούρας. Σύμφωνα με αυτό, η ανάπτυξη συνεπιφέρει τη διάδοση της εκπαίδευσης, την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου και διαμορφώνει ένα πυκνό πλέγμα επικοινωνίας, ιδίως μετά την έκρηξη των σχετικών μαζικών μέσων. Καλλιεργεί την ορθολογική στάση απέναντι στην πολιτική και την κοινωνία, γεγονός που συνάδει με τις δημοκρατικές αξίες. Ενισχύει την ατομική αυτονομία έναντι των παραδοσιακών μηχανισμών χειραγώγησης ή της παραδοσιακής κουλτούρας υποταγής. Ιστορικά συνδυάστηκε με την «ηθική της εργασίας». Στο πλουραλιστικό παράδειγμα, η τάση αυτή έχει συνήθως γραμμικό και εξελικτικό χαρακτήρα, καθώς κινείται από παραδοσιακές σε σύγχρονες μορφές πολιτικής κουλτούρας.

Υπάρχει ασφαλώς πληθώρα εμπειρικών στοιχείων και ιστορικών δεδομένων που συνηγορούν υπέρ της θετικής συσχέτισης της μόρφωσης με τις δημοκρατικές/ουμανιστικές αξίες και τις πολιτικά ώριμες συμπεριφορές. Είναι επίσης σαφές ότι η μόρφωση και η εκπαίδευση υπονόμευσαν τις αυταρχικές παραδοσιακές δομές. Το ίδιο και η αυξημένη κυκλοφορία της πληροφορίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα ΜΜΕ συνέβαλαν καθοριστικά στην υπονόμηση των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού» και έχουν καταστήσει πρακτικά αδύνατη την ύπαρξη εσωστρεφών αυταρχικών καθεστώτων, ικανών να επιβιώσουν απομονώνοντας την κοινωνία από τη διεθνή ροή πληροφοριών και εικόνων. Τα προηγούμενα πορίσματα μπορεί έτσι να γίνουν αποδεκτά, αν διαχωριστούν από το προβληματικό πλαίσιο της θεωρίας του εκσυγχρονισμού και, κυρίως, αν αντιμετωπιστούν ως ιστορικό γεγονός και όχι ως δομική σχέση. Πράγματι, η γενίκευση μπορεί να διαφευστεί και η συσχέτιση να μετριάσει, καθώς άλλα παραδείγματα θυμίζουν την ανοχή που έδειξαν τα μορφωμένα στρώματα σε ολοκληρωτικά καθεστάτα και αποκρουστικές πράξεις. (Η κλασική μουσική που ακουγόταν στα γερμανικά στρατόπεδα συγκέντρωσης ή η συνηγορία σε εθνοκαθάρσεις από διανοούμενους είναι τα πιο γνωστά και κραυγαλέα αντεπιχειρήματα).

Πέρα από την ιστορική όμως αποτίμηση, αξίζει να σημειωθούν δύο θεωρητικές ρητές ή άρρητες παραδοχές, που χρειάζονται προ-

47. G.A. Almond - S. Verba, *The Civic Culture*, Little Brown, Βοστώνη 1963-των ίδιων, *The Civic Culture Revisited*, Sage, Λονδίνο 1980/1989.

κειμένου να στοιχειοθετηθεί η θετική επίδραση της πολιτικής κουλτούρας (λόγω καπιταλιστικής ανάπτυξης) στη δημοκρατία. Το πλουραλιστικό παράδειγμα, όπως άλλωστε και μεγάλο μέρος της μαρξιστικής παράδοσης, εμφανίζεται σιωπηρά από το ουμανιστικό-διαφωτιστικό ιδεώδες. Δέχεται μια εγγενή συνάφεια της γνώσης με τον εκδημοκρατισμό και την πρόοδο. Ως εκ τούτου, προτείνει μια *μονοσήμαντα θετική αξιολόγηση τόσο του (εργαλειακού) ορθολογισμού*, που ενισχύεται ακατάπαυστα από τη σύγχρονη «επιστημονικά οργανωμένη παραγωγή», *όσο και της διαδικασίας εξατομίκευσης*. Και οι δύο διαδικασίες υποτίθεται ότι συγκλίνουν σε ένα υποκείμενο, ικανό για ορθολογική συμπεριφορά και σχετικά συνθετική αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας. Συγκλίνουν στο «σύγχρονο» άτομο, το οποίο (άρρητα συνήθως) υποτίθεται ότι έχει την ικανότητα να αξιοποιεί τα προσφερόμενα από την ανάπτυξη μέσα επικοινωνίας, εκπαίδευσης και συμμετοχής κατά τρόπο που να ενισχύει τις δημοκρατικές αξίες. Παράγουν τον πολίτη της δημοκρατικής Πολιτείας, για τον οποίο η διαρκώς αυξανόμενη μόρφωση συνδέεται εγγενώς με την προσωπική βελτίωσή, αυτονομία και ελευθερία. Ασφαλώς η ιστορική αναδρομή μπορεί να ενισχύσει αυτή την ανάλυση – αν και πάλι δεν αναχθεί σε δομική αιτιώδη σχέση. Αρκεί να θυμηθεί κανείς πώς και ποιες δυνάμεις αντιπαρατέθηκαν σε προβλήματα πολιτισμού, εκπαίδευσης και ατομικής χειραφέτησης στις περισσότερες δυτικές δημοκρατίες.

Υπάρχουν όμως ισχυρές ενδείξεις ότι οι προϋποθέσεις που ρητά ή άρρητα δέχεται (κυρίως) το πλουραλιστικό παράδειγμα, υπονομεύονται σταθερά από τις σημειούμενες πολιτισμικές και αξιακές μεταβολές. Πράγματι, χωρίς να υπεισέλθουμε στη φιλοσοφική συζήτηση ή, πολύ περισσότερο, να δεχτούμε τη ριζική μεταμοντέρνα κριτική, ξέρουμε από την ιστορική εμπειρία ότι η σχέση γνώσης/κουλτούρας με την πρόοδο και τη δημοκρατία δεν είναι τόσο γραμμική, όπως θα ήθελε το διαφωτιστικό ιδεώδες. Ο ορθός λόγος έχει όρια που αν τα υπερβεί, μπορεί να παράξει τέρατα ή να αφυδατώσει το πολυδιάστατο ανθρώπινο Εγώ. Επιπλέον, πολλές από τις σύγχρονες συνεκδηλώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης – η ταύτιση της επιστήμης με τη λογική της συνεχούς οικονομικής μεγέθυνσης, η εμπορευματοποίηση, ο κατακερματισμός της γνώσης, ο εργαλειακός χαρακτήρας της εκπαίδευσης και η συνεπαγόμενη μεριστική αντίληψη της κοινωνικής πραγματικότητας, η προχωρημένη διάβρωση της ηθικής της εργασίας και η υποκατάστασή της α-

πό την κουλτούρα της κατανάλωσης— κάθε άλλο παρά διαμορφώνουν ένα άτομο αυτόνομο, βελτιούμενο, ικανό να κατανοήσει την κοινωνική πολυπλοκότητα. Επιπλέον, η εκπληκτική εξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και η διεθνοποίηση της εικόνας δεν αναπληρώνει την κλυδωνιζόμενη νοηματική ενότητα που εξασφάλιζαν παλιότερα οι μεγάλες κοσμοθεωρήσεις και οι ιδεολογίες. Έτσι, το μείγμα του *homo economicus* και του *homo videns*, το οποίο τροφοδοτεί η σημερινή μορφολογία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, δεν ενσαρκώνει ασφαλώς το πρότυπο του δημοκρατικού πολίτη.

Από την άλλη, η διαδικασία εξατομίκευσης εμφανίζει αυξανόμενα και την αρνητική της όψη. Η ατομική αυτονομία αυξήθηκε, ως τώρα, μέσα σε αποδεκτά περιθώρια έντασης με το αίσθημα της κοινωνικής συνοχής— όχι μόνο με τη λειτουργική αλλά και την ηθική-νοηματική έννοια. Ακόμα περισσότερο, η ασφυκτικότητα που χαρακτήριζε τις παραδοσιακές κοινωνικές ιεραρχίες καθιστούσε αυτομάτως την εξατομίκευση θετική και απελευθερωτική αξία. Σήμερα αντίθετα, η εξατομίκευση προσλαμβάνεται όλο και περισσότερο ως αποξένωση, ως έλλειμμα κοινωνίας και νοήματος. Μια από τις βασικές αιτίες είναι η διάβρωση των εξωκαπιταλιστικών, μακροσκοπικών ιδεολογικών δομών. Γνωρίζουμε ότι ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε μέσα σε ένα ευρύτερο πολιτισμικό περιβάλλον, ηθικά ελεγχόμενος από αξίες και νοοτροπίες ξένες προς αυτόν: παραδοσιακές κοσμοθεωρήσεις, οικουμενικές ηθικές, θρησκευτικά συστήματα.⁴⁸ Χάρη σε αυτές, οι κοινωνικές σχέσεις καθορίζονταν από πολλαπλές αξίες και επιταγές, οι οποίες δεν ανάγονταν όλες στην αγοραία λογική. Η εξατομίκευση και ο εκδημοκρατισμός εξελίχθηκαν στο εσωτερικό αυτής της σύνθετης κοινωνικής-αξιακής πραγματικότητας. Την προϋποθέτουν προκειμένου να λειτουργήσουν ως κριτική των παραδοσιακών δομών και των ιεραρχιών.

Αυτή η προϋπόθεση γίνεται πλέον προβληματική, καθώς η καπιταλιστική ανάπτυξη μειώνει όλο και περισσότερο την πολλαπλότητα των αξιών και εξομοιώνει τις αρχές που διαπνέουν τα διαφορετικά επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Η μορφή-εμπόρευμα εισδύει σε βιωματικούς χώρους και σε κοινωνικές σχέσεις, όπου πριν κυριαρχούσε η αμοιβαιότητα, η ηθική και η στοργή. Εισδύει

48. J. Habermas, *Legitimationsprobleme im Spät Kapitalismus*, 1972 (ιταλ. μτφρ. Laterza, Μπάρι 1982).

στο χώρο των πολιτικών θεσμών και συμπεριφορών, όπου έβρισκε έκφραση η δημοκρατική κουλτούρα. Αντιμετωπίζουμε, με άλλα λόγια, μιαν αύξουσα αποδέσμευση της αγοράς, ως αυτάρκους μηχανισμού, από την ευρύτερη κοινωνική πλαισίωση. Κατά τον Πολάνι, σε αυτές τις περιπτώσεις η «κοινωνία» αντιδρά. Αναπτύσσει μηχανισμούς που οδηγούν στην ενσωμάτωση και πάλι της αγοράίας λογικής/διαδικασίας στις ευρύτερες κοινωνικές σχέσεις. Αυτό συνέβη, κατά την ανάλυσή του, στο γύρισμα του 20ού αιώνα με την κρίση του φιλελεύθερου καπιταλισμού και τη γέννηση των «κολεκτιβιστικών» φαινομένων του εθνικισμού, του σοσιαλισμού. Η ανάλυση όμως σταματάει εκεί· στην ιστορική ερμηνεία. Δεν μπορεί, ούτε θα μπορούσε να προσφέρει την αισιόδοξη πρόβλεψη ότι η «κοινωνία» θα βγει και πάλι νικητής σε αυτή τη σύγκρουση με τον ιμπεριαλισμό της αγοράς.

Έτσι, οι πολιτισμικές αλλαγές που σημειώνονται σε μια περίοδο αύξουσας αποδέσμευσης της αγοράς, απαιτούν μια νέα προσέγγιση των επιπτώσεων της καπιταλιστικής ανάπτυξης στη δημοκρατία.

δ. Πολιτικοί παράγοντες απαξίωσης της Δημοκρατίας

Πέρα από τις προηγούμενες επιπτώσεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής ανάπτυξης, υπάρχουν ωστόσο και αυτόνομοι πολιτικοί παράγοντες που συμβάλλουν κατά την τρέχουσα πολιτική φάση στην υποβάθμιση της δημοκρατίας. Η βασική όψη των αλλαγών είναι, ασφαλώς, η θετική – το κύμα εκδημοκρατισμού που κατέκλυσε μεγάλο μέρος του πλανήτη. Οι προβληματικές όψεις πηγάζουν από την ίδια την επιτυχία και από το γεγονός ότι η δημοκρατία έμεινε χωρίς αντιπάλους. Πράγματι, το τέλος του διεθνούς ιδεολογικού ανταγωνισμού περιλαμβάνει μεν το τέλος του σοβιετικού στρατοπέδου, αλλά πηγαίνει πολύ βαθύτερα. Μαζί με την κρίση του μεταπολεμικού σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου, συμβολίζει την απουσία συγκροτημένης εναλλακτικής προοπτικής σε συνθήκες αυξανόμενης οικονομικής δυσπραγίας και κοινωνικής έντασης, για μεγάλο μέρος του πλανήτη. Συνδεδεμένη όλο και πιο στενά με την καπιταλιστική συσσώρευση και τη λογική της αγοράς, η δημοκρατία υφίσταται τις επιπτώσεις όχι με τη μορφή μιας πολιτικής κρίσης αλλά μιας διαρκούς υποβάθμισης και έκπτωσης. Η δημοκρατία είναι όλο και περισσότερο μέρος του σκοτεινού σκηνικού παρά εργαλείο υπέρβασής του. Γιατί, από τη μία, έχει αμβλυνθεί η

έμμεση ηθική φόρτιση που αποκτούσε στον ανεπτυγμένο τουλάχιστον κόσμο, λόγω της αντιπαράθεσής της προς τον «ολοκληρωτισμό». Από την άλλη, έχει επισκιαστεί ή απονομιμοποιηθεί η ιδέα μιας ριζοσπαστικής αντικαπιταλιστικής δημοκρατίας – ιδέα που αποτέλεσε τη μεγάλη κοίτη, μέσα στην οποία εντάχθηκε όχι μόνο ο κομμουνισμός αλλά και τα μεγάλα σοσιαλιστικά κινήματα.⁴⁹

Η δεύτερη αλλαγή έχει ήδη εξεταστεί. Αφορά στην *περιθωριοποίηση των πολιτικών θεσμών συμμετοχής* (κόμματα, συνδικάτα) από την εξάπλωση της αγοράς και των media, φαινόμενα που εν μέρει απορρέουν από τις τεχνολογικές εξελίξεις και έναντι των οποίων, σε κάθε περίπτωση, η Πολιτική δεν έχει βρει κατάλληλα μέσα ώστε να διατηρήσει αν όχι την προτεραιότητά της, τουλάχιστον τη σημασία της. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα, η αγορά και τα media να διαμορφώνουν τη σύγχρονη υποκειμενικότητα, σε αυξανόμενο βαθμό έξω και πάνω από την Πολιτική. Η δημοσκοπήση, η ομάδα πίεσης, τα media γίνονται οι νέοι μηχανισμοί αντιπροσώπευσης, που λειτουργούν –μέχρι τώρα τουλάχιστον– ως πανίσχυρες δυνάμεις ιδιώτευσης και παθητικοποίησης. Η δημοκρατία υφίσταται έτσι τις συνέπειες του περιορισμού του πεδίου και της σημασίας της ίδιας της Πολιτικής. Εύκολα γίνεται κατανοητό ότι αυτό που πλήττεται ουσιαστικά είναι το οργανωμένο μαζικό στοιχείο της δημοκρατίας (συμμετοχή, μαζική ισχύς των κατώτερων στρωμάτων, πολιτικό ενδιαφέρον κλπ.), ενώ οι ελίτ αυξάνουν την ισχύ τους και την αντιπροσώπευσή τους μέσα στις διαρκώς απονευρωόμενες πολιτικές διαδικασίες.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΑ: ΜΟΡΦΕΣ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΜΕΝΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Εξετάσαμε τις κοινωνικοπολιτικές, τις θεσμικές και τις πολιτισμικές επιπτώσεις της νέας μορφολογίας της καπιταλιστικής συσώρευσης, επιδιώκοντας να απομονώσουμε εκείνα τα στοιχεία που ωθούν στην υποβάθμιση της δημοκρατικής διαδικασίας. Εξετάσαμε επίσης ορισμένους πολιτικούς παράγοντες που, συνδυαζόμε-

49. F. Furet, *Le passé d'une illusion*, Robert Laffont, Παρίσι 1995. Για έναν κριτικό σχολιασμό που άπτεται του θέματος που εξετάζεται εδώ, βλ.: Γ. Βούλγαρης, «Κομμουνισμός και οι εσωτερικές αντινομίες της δημοκρατίας - σχόλια στον Φ. Φυρέ», *Τα Ιστορικά*, τχ. 23, Δεκέμβριος 1995.

νοι, ωθούν στην ίδια κατεύθυνση. Διαφάνηκε έτσι η πιθανότητα (αλλά κυρίως ο κίνδυνος, δεδομένου ότι η ανάλυσή μου έχει ένα σαφές αξιολογικό υπόβαθρο) μιας σπείρας αρνητικής αλληλεπίδρασης: οι νέες τάσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης υποβαθμίζουν τη δημοκρατία –η υποβάθμιση της δημοκρατίας παγώνει και ενισχύει τις νέες τάσεις. Το σχήμα αυτό έχει μιαν ορισμένη θεωρητική προϋπόθεση, την οποία εδώ θα αναπτύξουμε περισσότερο. Η Δημοκρατία υπήρξε κάτι διαφορετικό από «περικάλυμμα» της ταξικής κυριαρχίας, όπως τη θέλησε ο χυδαίος μαρξισμός, ή απλή μέθοδος για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων, όπως τη θέλησε η λεγόμενη ρεαλιστική θεωρία. Υπήρξε μια ηθικά/αξιακά φορτισμένη έννοια σε όλη τη νεοτερική εποχή – ίσως η πλέον φορτισμένη. Γύρω της πλέχτηκαν όλες οι αξίες που ενέπνευσαν το μεγάλο ρεύμα του διαφωτισμού, της πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης: ελευθερία, ισότητα, αλληλεγγύη. Ενίσχυσε, παράλληλα, την κριτική στάση μεγάλου μέρους της διανόησης έναντι των εκφυλιστικών όψεων του πολιτισμού της αγοράς και του χρήματος, καθώς και την προσδοκία ενός νέου ήθους αντάξιου των ανθρωπιστικών ιδεωδών. Υπήρξε επίσης ένα ιστορικό λάβαρο, το οποίο προέταξαν τα λαϊκά στρώματα στον αγώνα τους να μπουν στην πολιτική σκηνή. Ο χωρισμός φιλελευθερισμού και δημοκρατίας με τείχη περιορίστηκε στο εννοιολογικό κυρίως επίπεδο. Στην πραγματική ιστορία λειτούργησε ένα συνεχές ιδεών και κοινωνικών δυνάμεων, θεσμών και αμοιβαίων νομιμοποιήσεων, που ενθάρρυνε την ιστορική διαδικασία εκδημοκρατισμού και ενσωμάτωσης όλο και πλατύτερων μαζών στη διαδικασία λήψης πολιτικών αποφάσεων. Οι αποκλεισμοί με βάση το φύλο, τη φυλή ή την εθνικότητα έγιναν βαθμιαία δυσκολότεροι ή καταργήθηκαν. Με άλλα λόγια, στην πραγματική ζωή η δημοκρατία ως θεσμικό σύστημα και η δημοκρατία ως ηθικό πρόταγμα πορεύτηκαν αντάμα. Το ένα ενίσχυε το άλλο. Γι' αυτό η έκπτωση του ενός δεν μπορεί παρά να φθείρει και το άλλο.

Η μορφολογία της φθοράς της δημοκρατίας είχε προδιαγραφεί από τον Σουμπέτερ (1942), ο οποίος ταυτόχρονα τη νομιμοποιούσε παρουσιάζοντάς την ως «ρεαλιστική» και «αντικειμενική». Κατ' αυτήν, ένα κύκλωμα αμοιβαίας κυνικής προσαρμογής συνδέει τους εκλογείς με τις πολιτικές ελίτ. Απληροφόρητοι, αδιάφοροι ιδιώτες οι πρώτοι. Ιδιοτελείς «πολιτικοί επιχειρηματίες» που ενδιαφέρονται μόνο για την κατάκτηση της εξουσίας οι δεύτεροι. Ο ατομισμός και ο ωφελιμισμός αποτελούν το κοινό και κυνικό ταυτόχρο-

να ήθος και των δύο. Η μεταπολεμική ρεαλιστική πλουραλιστική θεωρία της δημοκρατίας στηρίχτηκε σε αυτό το σχήμα για να συναγάγει τα θετικά του στοιχεία: την αντιπολωτική λειτουργία. Η αποϊδεολογικοποίηση δάμαξε τη ριζοσπαστική δυναμική του δημοκρατικού προτάγματος και, έτσι, απέκοβε τον ομφάλιο λώρο που το συνέδεε με το σοσιαλιστικό αίτημα του αντιπάλου διεθνούς στρατοπέδου. Στην πραγματικότητα όμως η Δημοκρατία εξακολουθούσε να λειτουργεί περιβλημένη με το ηθικό κύρος και την ιδεολογική φόρτιση που τις προσέδιδε η διεθνής αντιπαράθεση «καπιταλισμού-κομμουνισμού/σοσιαλισμού». Για τους μεν, αντιπροσώπευε την εναλλακτική λύση έναντι του ολοκληρωτισμού. Για τους δε, παρακολούθημα του κοινωνικού μετασχηματισμού που θα αποκαθιστούσε το πραγματικό της περιεχόμενο. Ειδικά στη Δ. Ευρώπη, η μεταπολεμική δημοκρατία βασίστηκε στις ρωμαλέες δομές των μαζικών κομμάτων και συνδικάτων που λειτούργησαν όχι μόνο ως δίαυλοι της κοινωνικής ζήτησης αλλά ως κέντρα διαμόρφωσης ηγεμονικών σχεδίων, ταυτοτήτων και υποκειμενικότητας.

Διαγράφεται, συνεπώς, μια προοπτική κατά την οποία η Δημοκρατία απαξιώνεται, χάνοντας βαθμιαία το κύρος και την ηθική της διάσταση. Μετατρέπεται βαθμιαία σε τεχνική λήψης αποφάσεων και επιλογής κυβερνήσεων, χωρίς τη φόρτιση και τις αξιακές συνδηλώσεις. Έτσι όμως τείνει να χάσει την κεντρική θέση που είχε στη σύγχρονη ιστορία και να καταστεί θέμα «δευτερευούσης σημασίας». Διαχέονται στάσεις και νοοτροπίες που υποδηλώνουν κυνική αδιαφορία προς τη Δημοκρατία και μάλιστα στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες. Ακόμα χειρότερα, η ηθική απαξίωση της δημοκρατίας τροφοδοτεί απροκάλυπτες αυταρχικές συμπεριφορές.

Ως προέκταση αυτής της κατάστασης διαφαίνονται δύο «οριακά πρότυπα» υποβαθμισμένης Δημοκρατίας, τα οποία απλώς θα σκιαγραφήσουμε. Η *νεοφιλελεύθερη απολιτική δημοκρατία*, όπου η αγορά αποτελεί το κυρίαρχο παράδειγμα κοινωνικών σχέσεων, η πολιτική έχει υποταχτεί στην οικονομία και η Πολιτεία συγκροτείται από ιδιώτες με πολιτικά δικαιώματα. Η διαδικασία απόφασης θα έχει όλο και πιο ολιγαρχικό χαρακτήρα, την ίδια στιγμή που η φθορά της πολιτικής θα στρατολογεί όλο και πιο υποβαθμισμένες πολιτικές ηγεσίες. *Πρόκειται για μια πολιτική οργάνωση όπου επικρατεί το φιλελεύθερο θεσμικό πλαίσιο, χωρίς τον μαζικό χαρακτήρα της δημοκρατίας*. Μέσα σε ένα κλίμα ατομισμού και ιδιωτευσής κυριαρχούν και νομιμοποιούνται κοινωνικές συμπεριφο-

ρές homo economicus. Ως ασθενή αντισταθμίσιμα θα δημιουργούνται αδύναμες και επικαλυπτόμενες «κοινοτικές» ταυτίσεις οριζόντιου χαρακτήρα, είτε μικρής εμβέλειας είτε εξ αποστάσεως.

Το άλλο πιθανό πρότυπο είναι η *ασταθής λαϊκιστική δημοκρατία*, που θα χαρακτηρίζεται από «πληβειακές» μορφές χειραγωγημένης πολιτικής κινητοποίησης και απότομες μεταπτώσεις. Οριακά παραδείγματα αυτής της μορφής εμφανίζονται στη Λατινική Αμερική, όπου άγνωστα πρόσωπα εισβάλλουν στην πολιτική αρένα, εξασφαλίζουν μια δημοψηφισματική συναίνεση χωρίς δεσμεύσεις και κυβερνούν χωρίς θεσμικούς ελέγχους ώσπου να εξαντλήσουν τη συναίνεση που πήραν. Το φαινόμενο δε σχετίζεται μόνο με την «υπανάπτυξη», συμβαίνει και στις καλύτερες οικογένειες αν κρίνουμε από την περίπτωση Περό στις ΗΠΑ.

Συμπερασματικά, αν από τη μια, η καπιταλιστική ανάπτυξη προκαλεί εντάσεις στη δημοκρατία μέσα από τη νέα μορφολογία των παραγωγικών δυνάμεων και της κοινωνικής διαστρωμάτωσης, από την άλλη, η ίδια η δημοκρατία απαξιούμενη, καθίσταται ακόμα περισσότερο ευεπίφορη στις διαβρωτικές εντάσεις. Το τέλος του έργου δε θα το δώσει ο απλοϊκός εκσυγχρονισμός του πλουραλιστικού παραδείγματος, ούτε η προβληματική πλέον ταξική ισχύς των φιλοδημοκρατικών δυνάμεων του άλλου παραδείγματος. Ο διάλογος που αναθερμάνθηκε λόγω των ιστορικών αλλαγών, η αντιπαραβολή δηλαδή των δύο παραδόσεων θα διεξαχθεί με ξεπερασμένους όρους, αν δεν ανατρέξει στις προϋποθέσεις και τα απαιτούμενα ώστε να συνυπολογίσει τους επελθόντες μετασχηματισμούς. Ίσως τότε φανεί ότι η συμβίωση καπιταλισμού και δημοκρατίας επαφίεται όλο και περισσότερο στην Πολιτική ως προγραμματικού-ηθικού σχεδίου, ικανού να διαμορφώσει φιλοδημοκρατικούς συσχετισμούς σε μια κοινωνία χωρίς ιστορικά μεγά-υποκείμενα, σε μια διεθνή σκηνή αλληλοεξααυτώνομων παικτών.

ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

Κάθε θεωρία είναι μια αφαίρεση, δεν είναι η ίδια η ζωή. Όταν αυτό το ξεχάσουμε, μπορεί όχι μόνο να πάψει να μας βοηθάει, αλλά επιπλέον να μετατραπεί σε μια κλίση του Προκρούστη πάνω στην οποία θα θέλαμε βίαια να προσαρμόσουμε την πραγματικότητα και τη ζωή. Αλλά όποιος επιχειρεί να παίξει το ρόλο του Προκρούστη δεν πρέπει ποτέ να ξεχνάει ότι υπάρχει κι ο Θησέας.

Κώστας Φιλίνης¹

Η ορθολογική επιλογή (rational choice) έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε μία από τις δυναμικότερες θεωρητικές προσεγγίσεις τόσο στο χώρο των κοινωνικών επιστημών γενικώς, όσο και στο πεδίο της πολιτικής επιστήμης.² Στόχος αυτού του άρθρου είναι, αφενός, να εκτιμήσει κριτικά τον τρόπο εφαρμογής της θεωρίας αυτής, εντοπίζοντας τα πλεονεκτήματα και τις αδυναμίες της σε σχέση με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις και, αφετέρου, να προτείνει ένα μεθοδολογικό πλαίσιο βασισμένο σε αυτή τη θεωρία και

* Ο Στάθης Ν. Καλύβας διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του New York University.

** Το άρθρο αυτό βασίζεται σε διάλεξη που δόθηκε στο σεμινάριο συγκριτικής πολιτικής του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου της Φλωρεντίας, στις 11 Δεκεμβρίου 1995, μετά από πρόσκληση του καθηγητή Stefano Bartolini, τον οποίο και ευχαριστώ.

1. Κ. Φιλίνης, *Θεωρία των παιγνίων και πολιτική στρατηγική*, Κείμενα, Αθήνα 1972, σ. 211.

2. Πράγμα που αναγνωρίζουν τόσο οι υποστηρικτές όσο και οι αντίπαλοι της προσέγγισης αυτής. Βλ. Donald P. Green - Ian Shapiro, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1994· Jeffrey Friedman (επιμ.), *The Rational Choice Controversy: Economic Models of Politics Reconsidered*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1996.

προσανατολισμένο ειδικά στις ανάγκες του πεδίου της συγκριτικής πολιτικής. Στο πλαίσιο μιας τέτοιας θεώρησης (και κάτω από προϋποθέσεις οι οποίες αποτελούν αντικείμενο ανάλυσης του άρθρου), η χρήση της ορθολογικής επιλογής ως αναλυτικού εργαλείου εναρμονίζεται με τη μέθοδο, την πρακτική και το αντικείμενο της συγκριτικής πολιτικής και, κατά τρόπο φαινομενικά παράδοξο, επιτρέπει την επανεισαγωγή στην πολιτική επιστήμη δύο διαστάσεων που, τα τελευταία χρόνια, είχαν ουσιαστικά εξοβελιστεί από αυτήν: της ιστορικής και της «αφηγηματικής» διάστασης.

Θα πρέπει να σημειώσω, ευθύς εξαρχής, ότι η ανάλυση που ακολουθεί δεν έχει επιστημολογικό στόχο· δεν επιδιώκει, δηλαδή, να περιγράψει και να υποβάλει σε κριτική ανάλυση ούτε τις φιλοσοφικές βάσεις ούτε τις γνωσιολογικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις της ορθολογικής επιλογής. Αντίθετα, προσεγγίζει τη θεωρία αυτή αποκλειστικά ως ένα αναλυτικό και ευριστικό εργαλείο. Η επιλογή αυτή απορρέει από την ύπαρξη μιας ογκώδους βιβλιογραφίας αναφορικά με τις επιστημολογικές προϋποθέσεις της εν λόγω θεωρίας αλλά και από την αντίστοιχη σχετική απουσία αναλύσεων, οι οποίες θα έπρεπε να υπογραμμίζουν τόσο τους περιορισμούς όσο και τις δυνατότητες εφαρμογής της θεωρίας αυτής στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής.³ Η έμφαση στα θεμελιώδη στοιχεία της θεωρίας και η παράθεση παραδειγμάτων από το χώρο της συγκριτικής πολιτικής ενισχύουν τη φιλοδοξία να λειτουργήσει το άρθρο αυτό και ως «πρακτικός» μεθοδολογικός οδηγός και ως ερευνητική πρόταση.

A. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ

Τα θεμελιώδη στοιχεία της θεωρίας είναι, πολύ συνοπτικά, τα εξής:

Η βασική μονάδα ανάλυσης είναι τα «δρώντα υποκείμενα» (ή απλά «υποκείμενα»),⁴ είτε πρόκειται για άτομα (π.χ. ψηφοφόροι ή

3. Για ένα παράδειγμα θετικής προσέγγισης της θεωρίας, βλ. Jon Elster (επιμ.), *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986. Για ένα παράδειγμα κριτικής αποτίμησης, βλ. Donald P. Green - Ian Shapiro, ό.π. Η πρόσφατη συλλογή άρθρων που δημοσιεύθηκε στο *Critical Review*, τόμ. 9, τχ. 1-2 (Χειμώνας-Άνοιξη 1995) και ανατυπώθηκε στο Jeffrey Friedman (επιμ.), ό.π., συγκεντρώνει απόψεις και από τα δύο «στρατόπεδα» στην πλέον πρόσφατη εκδοχή τους.

4. Ο όρος «actor» έχει αποδοθεί στα ελληνικά και ως «πρόσωπο» ή «παίκτης». Βλ. Γιώργος Τσεμπελής, «Κυβέρνηση, αντιπολίτευση και «δίλημμα φυλακισμέ-

πολιτικοί) είτε για κάποια συλλογική οντότητα (π.χ. ένα πολιτικό κόμμα).⁵ Αντίθετα, με το δομισμό και το λειτουργισμό, που υπογραμμίζουν αντίστοιχα τη σημασία των δομών και των λειτουργιών, η ορθολογική επιλογή επικεντρώνει την προσοχή της στα υποκείμενα της πολιτικής δράσης. Η έμφαση αυτή βρρίσκει τη φιλοσοφική της θεμελίωση στη θεωρία του «μεθοδολογικού ατομικισμού».⁶

Η βασική υπόθεση που διέπει τη λειτουργία των υποκειμένων είναι ο ορθολογισμός. Ο ορθολογισμός αφορά στη δράση των υποκειμένων και συνδέει τους στόχους που αυτά θέτουν με τα μέσα πραγματοποίησης αυτών των στόχων. Τα υποκείμενα έχουν γενικούς στόχους ή «προτιμήσεις»⁷ και επιδιώκουν την υλοποίηση των στόχων αυτών (για την ακρίβεια, τη μεγιστοποίηση των πιθανοτήτων υλοποίησής τους στο ακέραιο) διαμέσου συγκεκριμένων επιλογών ή «στρατηγικών». Κάθε στρατηγική αντιστοιχεί σε μια «απόδοση» (payoff) που αντανακλά την «αναμενόμενη ωφέλειά» της (expected utility), έννοια την οποία εισήγαγαν ο Von Neuman και ο Morgenstern στο κλασικό έργο τους που έθεσε τα θεμέλια της θεωρίας των παιγνίων.⁸ Πρόκειται για το συνδυασμό της «ωφέλειας» (utility) που μια συγκεκριμένη στρατηγική υπολογίζεται πως θα αποφέρει (αν έχει επιτυχή έκβαση) και των πιθανοτήτων της επιτυχούς έκβασής της. Η επιλογή ανάμεσα στις εναλλακτικές στρατηγικές γίνεται ορθολογικά (απ' όπου και η ονομασία της θεωρίας), επιλέγεται δηλαδή η στρατηγική που μεγιστοποιεί την αναμενόμενη ωφέλεια.⁹ Για να χρησιμοποιήσω ένα στοιχειώδες παρά-

νου», στο Ν. Π. Διαμαντούρος, - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα 1984· Κώστας Φιλίνης, ό.π. Προτίμηση τη χρήση του όρου «υποκείμενο» που είναι λιγότερο ανθρωποκεντρικός.

5. Αρκεί να συντρέχουν κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις: Η συλλογική οντότητα θα πρέπει, στα πλαίσια της ανάλυσης, να δρα με κάποια συνέχεια στους στόχους της και σταθερότητα στο τρόπο λήψης των αποφάσεών της.

6. Βλ. Pierre Birnbaum - Jean Leca (επιμ.), *Sur l' individualisme: théories et méthodes*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1986.

7. Έτσι τα κόμματα, για παράδειγμα, «θέτουν ενώπιόν τους κάποιον πολιτικό στόχο ή πρόγραμμα, που, αν και συχνά αλλάζει, δεν παύει να προβάλλεται ως αιτία ύπαρξής τους και να αποτελεί την κινητήρια δύναμη που ενεργοποιεί τα μέλη του». Βλ. Μιχάλης Σπουρδαλάκης, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990, σ. 31.

8. John von Neumann - Oskar Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Πρίνστον 1953 [Τρίτη έκδοση].

9. Η ανάλυση της διαδικασίας μεγιστοποίησης αποτελεί αντικείμενο, κυρίως, της θεωρίας των παιγνίων· η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια. Εδώ θα αρκε-

δείγμα: Αν υποθεθεί ότι (α) πρωταρχική επιδίωξη των κομμάτων είναι η κατάκτηση της εξουσίας και (β) οι κομματικές ηγεσίες έχουν τη δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε εναλλακτικές εκλογικές στρατηγικές (που αφορούν, π.χ., στον άξονα της προεκλογικής εκστρατείας, στις κοινωνικές ομάδες στις οποίες θα απευθυνθεί το κόμμα κλπ.), τότε η κομματική ηγεσία θα επιλέξει με γνώμονα τη μεγιστοποίηση της «αναμενόμενης ωφέλειας», δηλαδή τη στρατηγική εκείνη που υπόσχεται τη μεγίστη δυνατή απόδοση, συνδυάζοντας ιδανικά το μικρότερο δυνατό κόστος με τις μεγαλύτερες πιθανότητες επιτυχίας – μέσα στο πλαίσιο πάντοτε που ορίζουν κάποιιο περιοριστικοί παράγοντες.

Εκ πρώτης όψεως το κριτήριο της ορθολογικότητας μπορεί να φαίνεται είτε κοινότοπο, ακόμη και ταυτολογικό (απλώς δηλαδή περιγράφει την πραγματικότητα), είτε, αντίθετα, υπερβολικά απλουστευτικό, ίσως και παραμορφωτικό (απλουστεύει παραμορφωτικά την πραγματικότητα): κοινότοπο, στο βαθμό που φαίνεται να εκφράζει μια γενικά αποδεκτή πραγματικότητα («οι κομματικές ηγεσίες επιδιώκουν την κατάκτηση της εξουσίας») η οποία δεν προσθέτει απολύτως τίποτα καινούργιο (ή και ενδεχομένως χρήσιμο) στην κατανόηση του πολιτικού φαινομένου· υπερβολικά απλουστευτικό, στην ακριβώς αντίθετη περίπτωση, στο βαθμό δηλαδή που το κριτήριο της ορθολογικότητας φαίνεται να ευνοεί μια τελείως μονοσήμαντη ανάγνωση της πραγματικότητας και να αγνοεί μια σειρά κρίσιμων παραμέτρων, από την ψυχολογία των πολιτικών προσώπων ως την ιδεολογία των κομμάτων, τις κοινωνικές δομές και την πολιτική κουλτούρα μιας χώρας. Όπως όμως θα γίνει σαφές παρακάτω, το κριτήριο της ορθολογικότητας δεν είναι τελικά ούτε κοινότοπο ούτε υπερβολικά απλουστευτικό. Δεν είναι κοινότοπο, γιατί βασίζεται σε σοβαρές (αν και αμφισβητήσιμες) φιλοσοφικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις¹⁰ και εμπεριέχει τη δυνατότητα σημαντικών, και συχνά μη προφανών, εμπει-

στώ να παραπέμψω στις ιδιαίτερα εύχρηστες και κατανοητές εισαγωγικές μελέτες των: Henry Hamburger, *Games as Models of Social Phenomena*, W. H. Freeman and Company, Νέα Υόρκη 1979· David M. Kreps, *Game Theory and Economic Modelling*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990· James D. Morrow, *Game Theory for Political Scientists*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994· επίσης η εργασία του Κ. Φιλίνη, ό.π., ιδίως σ. 48-103.

10. Για μια εισαγωγή στην προβληματική του θέματος, βλ. Raymond Boudon - François Bourricaud, *A Critical dictionary of sociology*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1989.

ρικών προβλέψεων· και δεν είναι *κατ' ανάγκην* απλουστευτικό, γιατί μπορεί να περιγράψει με αρκετή πιστότητα ένα μεγάλο μέρος του πολιτικού γίγνεσθαι (αν και όχι όλες του τις εκφάνσεις), χωρίς να αποκλείεται η χρήση του σε συνδυασμό με άλλα μεθοδολογικά εργαλεία. Τα σημεία αυτά θα αποσαφηνιστούν στη συνέχεια.

Οι αποφάσεις που λαμβάνει το υποκείμενο (π.χ. ένα κόμμα), σχετικά με τη στρατηγική που θα ακολουθήσει, είναι συνάρτηση (α) των προτιμήσεών του και, (β) των διαθέσιμων επιλογών ή στρατηγικών (άλλοτε είναι, για παράδειγμα, δυνατή μια στρατηγική βασισμένη στη νόθευση του εκλογικού αποτελέσματος και άλλοτε όχι), άρα και του κόστους της κάθε επιλογής (π.χ., ακόμα και αν η νοθεία είναι τεχνικά εφικτή, μπορεί να αποβεί εξαιρετικά επικίνδυνη ή και μοιραία γι' αυτόν που την επιχειρεί, αν συντρέχουν παράγοντες που αυξάνουν το κόστος της, όπως η διεθνής επόπτευση των εκλογών). Εξάλλου, στη διαδικασία της επιλογής, το υποκείμενο συνυπολογίζει (γ) την παρουσία άλλων υποκειμένων (π.χ. άλλων κομμάτων, ομάδων πίεσης, του διεθνούς περιβάλλοντος), η δράση των οποίων διαπλέκεται με τη δική του (όπως απέδειξε ο «ανένδοτος» του Γ. Παπανδρέου, η δυνατότητα ουσιαστικής παρέμβασης της αντιπολίτευσης αυξάνει το κόστος της νοθείας, καθιστώντας το έως και απαγορευτικό), ενώ το ίδιο το υποκείμενο περιορίζεται από (δ) μια σειρά παραγόντων που διαμορφώνουν και επηρεάζουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινείται (π.χ. θεσμικές ρυθμίσεις, όπως το εκλογικό σύστημα). Στη συνέχεια του άρθρου αυτού θα ασχοληθώ, κυρίως, με τους τρεις από τους τέσσερις παραπάνω παράγοντες. Εφόσον στόχος μου είναι να παρουσιάσω την περισσότερη παραμελημένη, ως προς τη βιβλιογραφία, πλευρά της ορθολογικής επιλογής, δε θα επικεντρώσω την προσοχή μου στον τρίτο παράγοντα, δηλαδή τη διαπλοκή της δράσης των υποκειμένων, θέμα το οποίο αποτελεί το κατεξοχήν αντικείμενο της θεωρίας των παιγνίων και, μάλιστα, τον μαθηματικό τομέα της θεωρίας.

1. Οι προτιμήσεις

Είναι σαφές πως το ζήτημα των προτιμήσεων των υποκειμένων είναι εξαιρετικά κρίσιμο: αν ο ερευνητής αποδώσει ανακριβείς προτιμήσεις στα υποκείμενα των οποίων εξετάζει τη δράση, η ανάλυση που θα προκύψει θα είναι λανθασμένη, όσο άρτια κι αν είναι από τεχνικής απόψεως.

Καταρχάς, πρέπει να υπογραμμιστεί πως η ορθολογική επιλογή δεν αφορά το περιεχόμενο των προτιμήσεων των δρώντων υποκειμένων – παρά τους διαδεδομένους ισχυρισμούς για το αντίθετο και την ισχύουσα πρακτική στο πεδίο των οικονομικών επιστημών. Δεν προϋποθέτει, δηλαδή, ως απαραίτητη και αποκλειστική προτίμηση των υποκειμένων το συμφέρον τους, με τη στενή έννοια του όρου, και δεν αντιμετωπίζει αναγκαστικά τα υποκείμενα ως «εγωιστικά», με αποκλειστικά υλικές προτιμήσεις. Το κριτήριο της ορθολογικότητας αφορά στον τρόπο υλοποίησης των προτιμήσεων του υποκειμένου και όχι στο περιεχόμενό τους: πρόκειται, δηλαδή, για τη λεγόμενη «ορθολογικότητα μέσων-σκοπών».

Με ποιο τρόπο όμως γίνεται η καταγραφή των προτιμήσεων των υποκειμένων από τον ερευνητή; Πολλές εφαρμογές της θεωρίας, συνήθως οι πλέον μαθηματικές, ουσιαστικά παραβλέπουν το ακανθώδες πρόβλημα των προτιμήσεων: αντί, δηλαδή, να τεκμηριώσουν εμπειρικά την ύπαρξη των προτιμήσεων που προσάπτουν στα υποκείμενα, αποφεύγουν το σκόπελο αυτό με τη χρήση υποθετικών προτιμήσεων. Η πρακτική αυτή έχει μάλιστα δικαιολογηθεί και θεωρητικά από τον γνωστό οικονομολόγο Milton Friedman, ο οποίος έφθασε στο ακριβώς αντίθετο άκρο, υποστηρίζοντας πως όσο πιο λανθασμένες είναι οι ερευνητικές υποθέσεις περί των προτιμήσεων, πάνω στις οποίες στηρίζεται ένα υπόδειγμα, τόσο πιο μεγάλη τείνει να είναι η ικανότητα του να εξηγήσει το υπό μελέτη φαινόμενο.¹¹ Μερικές φορές, μια τέτοια αναλυτική στρατηγική μπορεί να γίνει αποδεκτή, ιδίως στο πεδίο των οικονομικών όπου τα υποκείμενα ορίζονται με μεγάλη γενικότητα (π.χ. καταναλωτές και παραγωγοί, επιχειρήσεις έντασης κεφαλαίου και έντασης εργασίας κ.ο.κ.).¹² Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, η χρήση υποθετικών προτιμήσεων μπορεί να λειτουργήσει και στην πολιτική επιστήμη: αν το υπό μελέτη υποκείμενο είναι ένα συνδικάτο (ως γενική κατηγορία), είναι δυνατή η χρήση κάποιας γενικώς αποδε-

11. Βλ. Milton Friedman, «The Methodology of Positive Economics», στο *Essays in Positive Economics*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1953, σ. 3-43.

12. Η ορθότητα πάντως της πρακτικής αυτής, στο πεδίο των οικονομικών, έχει γίνει τελευταία στόχος θεωρητικής και εμπειρικής κριτικής από πολιτικούς επιστήμονες, που δραστηριοποιούνται στο χώρο της πολιτικής οικονομίας. Βλ., για παράδειγμα, την πρόσφατη μελέτη του Daniel Verdier, *Democracy and International Trade*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994.

κής υπόθεσης για το περιεχόμενο των προτιμήσεών του. Μπορεί, π.χ., βάσιμα να υποτεθεί ότι βασικότερη επιδίωξή του είναι, συνήθως, η βελτίωση των συνθηκών εργασίας και η μεγιστοποίηση του εισοδήματος των μελών του. Αν πάλι αντικείμενο μελέτης είναι οι αγρότες, μπορεί να υποστηριχθεί ότι επιδιώκουν, κυρίως, τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής τους: όπως διαπίστωνε το 1943 ο Βρετανός αξιωματικός σύνδεσμος στη Δυτική Μακεδονία, ο λοχαγός Πάτρικ Έβανς, «όλοι [οι αγρότες] επιθυμούν να είναι σε θέση να καταναλώνουν ψωμί από σιτάρι και όχι σμιγό από σίκαλη, καλαμπόκι και σιτάρι, να κερδίζουν περισσότερα και να έχουν περισσότερες ανέσεις».¹³

Αν μια ανάλυση που στηρίζεται σε γενικές και αδιαμφισβήτητες υποθέσεις περί προτιμήσεων οδηγήσει σε ενδιαφέρουσες, πρωτότυπες, μη προφανείς και, ενδεχομένως, εμπειρικά ελεγχόμενες ερευνητικές υποθέσεις, τότε η αναλυτική αυτή στρατηγική έχει δικαιώσει απόλυτα την επιλογή της.¹⁴ Αν, για παράδειγμα, η υπόθεση για τις προτιμήσεις των κατοχικών αγροτών χρησιμοποιηθεί σε ένα υπόδειγμα που εξηγεί με επιτυχία τον μεταβαλλόμενο, γεωγραφικά και εποχικά, όγκο αγροτικής συμμετοχής στο αντάρτικο κίνημα, και επιπλέον έχει και συγκριτικές προεκτάσεις, τότε η ερευνητική προσπάθεια έχει στεφθεί με επιτυχία. Γενικά, όσο μεγαλύτερο είναι το άνοιγμα της «ψαλίδας» ανάμεσα στην απλότητα των υποθέσεων και το εύρος και την πρωτοτυπία των προβλέψεων, τόσο πιο επιτυχημένο είναι το υπόδειγμα. Ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, η εμπειρική στήριξη της εκάστοτε υπόθεσης για τις προτιμήσεις των υποκειμένων είναι, πιστεύω, απαραίτητη.

Εξίσου λανθασμένη με την υποβάθμιση της σημασίας των προτιμήσεων είναι και η ακριβώς αντίθετη ερευνητική στρατηγική: συχνά, στο χώρο της πολιτικής επιστήμης, και ιδίως στο πεδίο των διεθνών σχέσεων, οι προτιμήσεις των υποκειμένων συνάγονται αποκλειστικά από τη δράση τους, έτσι όπως αυτή έχει καταγραφεί, είτε από τον ίδιο τον ερευνητή είτε από άλλες εργασίες. Το αντικείμενο της μελέτης (η δράση του υποκειμένου) συνιστά, στην πε-

13. Βλ. Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος, *Ληλασία φρονιμάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία, 1941-1944*. Α' τόμος, β' έκδοση, Βάνας, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 200.

14. Αντίθετα, αν μια τέτοια ανάλυση καταλήξει σε κοινοτοπίες, τότε η αναλυτική αυτή στρατηγική δεν έχει κανένα νόημα. Ας μη ξεχνάμε πως οι μεθοδολογικές προσεγγίσεις κρίνονται από τα αποτελέσματα στα οποία οδηγούν.

ρίπτωση αυτή, και τον εμπειρικό δείκτη των προτιμήσεών του, πράγμα που αποτελεί σοβαρό σφάλμα. Όπως υπογραμμίζει ο Snidal, «το τι συνέβη δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως εξήγηση του γιατί αυτό συνέβη».¹⁵ Η απόφαση, για παράδειγμα, ενός δικτατορικού καθεστώτος να επιχειρήσει ένα φιλελεύθερο άνοιγμα, μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη προτίμησης του καθεστώτος γι' αυτή τη συγκεκριμένη στρατηγική έναντι άλλων καθεστωτικών επιλογών (π.χ. περαιτέρω σκλήρυνσης ή εκδημοκρατισμού). Μια τέτοια εφαρμογή είναι λανθασμένη, κι αυτό ανεξάρτητα από το εάν η συγκεκριμένη ερμηνεία είναι ή όχι σωστή. Στην περίπτωση που η ερμηνεία αυτή είναι λανθασμένη, πράγμα πολύ πιθανό, καθώς πολύ συχνά η πολιτική δράση (έτσι όπως, τουλάχιστον, καταγράφεται) αποτελεί συνάρτηση πολλών παραγόντων πέρα και πάνω από τις επιδιώξεις και τις προτιμήσεις ενός υποκειμένου, τότε η ανάλυση είναι εντελώς λανθασμένη. Για παράδειγμα, υποκείμενα που συμπεριφέρονται με στρατηγικό τρόπο κινούνται συχνά παραπλανητικά: η συμπεριφορά τους τότε όχι μόνο δεν εκφράζει τις προτιμήσεις τους, οι οποίες αποκρύπτονται, αλλά μπορεί να είναι τελείως αντίθετη από αυτές. Αν, αντίθετα, η ερμηνεία τυχαίνει να είναι ορθή, τότε η ανάλυση που προκύπτει είναι καθαρά ταυτολογική: δεν αποτελεί τίποτα παραπάνω από μία μετάφραση, σε ψευτοεπιστημονική γλώσσα, κάποιας απλής περιγραφής γεγονότων. Σύμφωνα με τον Amartya Sen, η ανάλυση η οποία βασίζεται στην εξαγωγή των προτιμήσεων των υποκειμένων μέσα από την παρατήρηση της δράσης τους (γνωστή ως «revealed preferences»), εκφράζει μία απόπειρα «απόδρασης» από την πραγματικότητα, που οδηγεί σε «κυκλικό προβληματισμό».¹⁶

Ποια λοιπόν ερευνητική στρατηγική επιτρέπει τον ορθό εντοπισμό των προτιμήσεων των υποκειμένων; Είναι σαφές ότι οι προτιμήσεις αυτές πρέπει να εντοπίζονται ξέχωρα από το αντικείμενο της ανάλυσης, δηλαδή την παρατηρούμενη συμπεριφορά και δράση των υποκειμένων. Οι προτιμήσεις του υπό μελέτη υποκειμένου πρέπει να συνάγονται από γενικότερα θεωρητικά πορίσματα, από εμπειρικά στοιχεία σχετικά με τη συμπεριφορά του ίδιου υποκειμένου κάτω από διαφορετικές συνθήκες, καθώς και από τη συμπε-

15. Βλ. Duncan Snidal, «The Game Theory of International Politics», *World Politics*, τχ. 38, 1985, σ. 40.

16. Βλ. Amartya Sen, «Behaviour and the Concept of Preference», στο Jon Elster (επιμ.), *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986.

ριφορά άλλων παραπλήσιων υποκειμένων κάτω από ανάλογες συνθήκες. Η αναζήτηση, για παράδειγμα, των προτιμήσεων της Ομοσπονδίας Τραπεζοϋπαλλήλων Ελλάδας (ΟΤΟΕ) σε μια συγκεκριμένη περίοδο δράσης της, πρέπει να στηρίζεται: (α) σε θεωρητικά πορίσματα σχετικά με τη συμπεριφορά των συνδικάτων εν γένει (η αναφορά σε θεωρίες, όπως ο πλουραλισμός και ο κορπορατισμός, καθίσταται στην περίπτωση αυτή αναγκαία)· (β) σε συνδυασμό θεωρητικών και εμπειρικών στοιχείων σχετικά με τη συμπεριφορά των συνδικάτων του υπαλληλικού προσωπικού και των συνδικάτων του δημοσίου τομέα (όπως, π.χ., της ΓΕΝΟΠ-ΔΕΗ, γεγονός που οδηγεί στη μελέτη της ιδιότυπης σχέσης συνδικάτων και κομμάτων στην Ελλάδα)· (γ) σε εμπειρικά στοιχεία σχετικά με τη δράση της ΟΤΟΕ σε άλλες περιόδους της ιστορίας της.

Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι η ορθολογική επιλογή δεν παρέχει έτοιμες λύσεις αλλά υποδεικνύει έναν γενικό ερευνητικό προσανατολισμό. Από εκεί και πέρα, το έργο του εντοπισμού των προτιμήσεων των δρώντων υποκειμένων είναι θέμα θεωρητικής ανάλυσης και εμπειρικής έρευνας και εναπόκειται στον ερευνητή. Το έργο αυτό απαιτεί δημιουργικότητα και φαντασία, γιατί, όπως τονίζει ο Κ. Φιλίνης, «η κατασκευή ενός μοντέλου δεν είναι μια παθητική αντιγραφή του οποιουδήποτε φαινομένου. Είναι, αντίθετα, μια πράξη ενεργητική, δημιουργική [...] διότι προϋποθέτει το ξεχώρισμα των ουσιαστών χαρακτηριστικών του μελετώμενου φαινομένου από τα επουσιώδη».¹⁷

2. Οι διαθέσιμες στρατηγικές

Δεν αποκλείεται οι διαθέσιμες επιλογές ή στρατηγικές ενός υποκειμένου να είναι περιορισμένες, ή και να απουσιάζει παντελώς η δυνατότητα επιλογής. Είναι επίσης δυνατό και το αντίστροφο: να φαίνεται πως υπάρχουν δεκάδες επιλογές και υπο-επιλογές. Στην πρώτη περίπτωση, όταν δηλαδή το υποκείμενο δεν έχει ουσιαστική δυνατότητα επιλογής, δε συντρέχει λόγος εφαρμογής της θεωρίας. Για παράδειγμα, είναι φανερό ότι σε μια παγιωμένη δημοκρατία η εκλογική ήττα δεν αφήνει στο κυβερνών κόμμα περιθώριο επιλογής άλλο από την αποχώρησή του από την εξουσία. Αντίστροφα, σε μια μη παγιωμένη δημοκρατία, η αντίδραση του κυβερνώντος

17. Βλ. Κ. Φιλίνης, ό.π., σ.18.

κόμματος στην πρώτη του εκλογική ήττα δεν είναι προκαθορισμένη και, επομένως, μπορεί να γίνει αντικείμενο ανάλυσης, βασισμένης στην ορθολογική επιλογή.

Στην αντίθετη περίπτωση, όταν δηλαδή υπάρχει υπέρμετρη δυνατότητα επιλογής, απαιτείται η απλοποίηση και η συμπύκνωση των δεδομένων. Άλλωστε, τα ίδια τα πολιτικά υποκείμενα περιορίζουν τις εναλλακτικές στρατηγικές που διαθέτουν, απλοποιώντας τις. Είναι χαρακτηριστικός, για παράδειγμα, ο τρόπος με τον οποίο ο Ηλίας Ηλιού συμπύκνωνε σε δύο τις εναλλακτικές εκλογικές στρατηγικές της προδικτατορικής Αριστεράς:

*[...] Το σταυρικό, όπως το χαρακτηρίζα, ζήτημα ξεκινούσε από τις ακόλουθες κατάστάσεις και διαπιστώσεις. Η Αριστερά δεινοπαθούσε από τις πιέσεις της Δεξιάς και των παρακρατικών. Σε κάθε εκλογική αναμέτρηση παρουσιαζόταν η ευκαιρία να απαλλαγεί ενδεχομένως από το βραχνά αυτόν, αν βρισκόταν τρόπος να προστεθούν, κάτω από τη μία μορφή ή την άλλη, οι ψήφοι του Κέντρου και της Αριστεράς, οπότε περνούσαν, ή πιστευόταν ότι θα μπορούσαν να περάσουν, τους ψήφους της Δεξιάς και να τη φέρουν σε μειοψηφία. Αυτή ήταν η μία τάση. Η άλλη τάση ήταν ν' αναδειχθεί ισχυρή η Αριστερά, έστω κι αν μ' αυτόν τον τρόπο ο αντικειμενικός σκοπός, να φύγει η Δεξιά από την εξουσία, απομακρυνόταν ή διακινδύνευε. Έτσι, καθώς παρουσιαζόταν το ίδιο ζήτημα της εκλογικής τακτικής, σε κάθε εκλογές, και προκαλούσε μεγάλη διαταραχή και διασπάσεις στο Κόμμα, ήταν πράγματι το μόνιμο σταυρικό ζήτημα της Αριστεράς [...]*¹⁸

Ακόμη και ιδιαιζόντως σύνθετες επιλογές μπορούν να συμπυκνωθούν και να απλοποιηθούν. Για παράδειγμα, η τακτική των ανταρτών του ΕΛΑΣ, κατά τη διάρκεια της κατοχής, ήταν συνήθως αντικείμενο συγκεκριμένων και σαφών επιλογών εκ μέρους τους: έπρεπε, π.χ., να αποφασιστεί αν θα οδηγούνταν όσο το δυνατό περισσότεροι χωρικοί, με κάθε μέσο, στα βουνά, ώστε να ενισχυθεί το αντάρτικο σε έμπυχο υλικό, ή αν θα παρέμεναν οι άνθρωποι

18. «Γράμμα του Ηλία Ηλιού προς το ΚΚΕ», *Αυγή* 16.2.75, στο Χριστόφορος Βερναρδάκης - Γιάννης Μαυρής, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 186.

αυτοί στα χωριά τους, ώστε να τροφοδοτούν με τις καλλιέργειές τους τους αντάρτες.¹⁹

Το περιεχόμενο των εναλλακτικών στρατηγικών ενός υποκειμένου απαιτεί θεωρητική και εμπειρική τεκμηρίωση. Εκείνο που πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα εδώ είναι ότι το είδος της εμπειρικής έρευνας, που αποτελεί προϋπόθεση για την ορθή εφαρμογή της θεωρίας, αφορά στη διάσταση εκείνη που έχει σχεδόν εκλείψει, τα τελευταία χρόνια, από το χώρο της πολιτικής επιστήμης: την ιστορική διάσταση. Η αποκάλυψη από τον ερευνητή της διαδικασίας μέσω της οποίας διαμορφώνονται οι διαθέσιμες στρατηγικές των φορέων απαιτεί προσεκτική έρευνα, στηριγμένη σε ιστορική ανάλυση και βαθιά κατανόηση του κοινωνικού και πολιτικού περιγυρου, στον οποίο λαμβάνει χώρα το υπό μελέτη φαινόμενο. Για παράδειγμα, είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς την επιλογή από τους αντάρτες της μιας ή της άλλης στρατηγικής, που αναφέρθηκαν παραπάνω, αν δεν εξερευνήσει τις ιστορικές και κοινωνικές της προϋποθέσεις. Θα διαπιστώσει τότε, πως οι αντάρτες που υποστήριζαν να αφεθούν οι χωρικοί στα χωριά τους ήταν, κυρίως, μη κομμουνιστές, οι οποίοι προέρχονταν από τα εν λόγω χωριά.²⁰ Οι προτιμήσεις, δηλαδή, αυτής της ομάδας, όπως αναδύονται από την ιστορική έρευνα, δεν περιορίζονταν στη με κάθε τρόπο ανάπτυξη του αντάρτικου (πράγμα που χαρακτήριζε κυρίως τα ξένα προς την περιοχή στελέχη του ΚΚΕ), αλλά ενσωμάτωναν το κόστος που εμπεριείχε η κάθε στρατηγική για τους ντόπιους χωρικούς.

Η απαιτούμενη έρευνα ξεπερνάει βέβαια τα όρια της απλής ιστορικής καταγραφής των γεγονότων, καθώς προϋποθέτει αυτό που θα μπορούσε να ονομασθεί «αναλυτική ανακατασκευή των παρελθουσών δυνατοτήτων»: την επισήμανση, δηλαδή, των στρατηγικών που δεν επιλέχθηκαν, των αποφάσεων που δεν ελήφθησαν, των δυνατοτήτων που δεν πραγματοποιήθηκαν, των ευκαιριών που χάθηκαν και των προοπτικών που εγκαταλείφθηκαν. Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή διαφέρει από την απλή ιστορική καταγραφή, γιατί επιχειρεί να γενικεύσει πέρα και έξω από το συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς. Η ανάλυση δεν περιορίζεται απλώς στην εξήγηση ενός συγκεκριμένου φαινομένου (π.χ. την παγίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα) αλλά επιδιώκει να εξηγήσει το φαι-

19. Βλ. Ι. Κολιόπουλος, ό.π., σ. 88.

20. Βλ. Ι. Κολιόπουλος, ό.π., σ. 87-88.

νόμμενο αυτό συνολικά (την παγίωση της δημοκρατίας εν γένει). Σύμφωνα με τον ιστορικό Charles Maier, αυτή είναι και η κύρια διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στη συγκριτική ιστορία και την ιστορική κοινωνιολογία (και τη συγκριτική πολιτική): ο ιστορικός υπογραμμίζει τη μοναδικότητα της κάθε περίπτωσης, ενώ ο κοινωνικός επιστήμονας επιχειρεί να εξηγήσει τις κυρίαρχες και γενικές τάσεις των υπό μελέτη περιπτώσεων.²¹

Πέρα από την ιστορική διάσταση, το μεθοδολογικό αυτό πλαίσιο επανεισάγει στο χώρο της πολιτικής επιστήμης και την ανάλυση των λεγόμενων μικρο-μηχανισμών, εκείνων που διέπουν τις σχέσεις αιτιότητας ανάμεσα στις διάφορες μεταβλητές και συγχρόνως την αφηγηματική διάσταση (narrative), την οποία η ανάπτυξη του μπηχεριοραλισμού είχε επίσης εξοβελίσει από την πολιτική επιστήμη, αντικαθιστώντας τη με την περιγραφή των –συνήθως στατιστικών– σχέσεων ανάμεσα στις μεταβλητές αυτές.²²

Είναι όμως ο ορθολογισμός το μοναδικό κριτήριο καθορισμού της συμπεριφοράς των δρώντων υποκειμένων; Δεν υπάρχει ορθολογική συμπεριφορά; Πως μπορεί να θεωρηθεί ορθολογική η αυτοθυσία στο πεδίο της μάχης; Επιπρόσθετα, εξασφαλίζει η πρόθεση και την αντίστοιχη ικανότητα; Με άλλα λόγια, δηλαδή, η πρόθεση ορθολογικής συμπεριφοράς ενός υποκειμένου άραγε ισοδυναμεί και με την πρακτική δυνατότητα ορθολογικής λειτουργίας του; Δεν καταλήγει τελικά η ορθολογική επιλογή στην πλήρη αποδυνάμωση των πάντων; Με τον ίδιο (ορθολογικό) τρόπο συμπεριφέρεται ένας κινέζος αγρότης, ένας ευρωπαίος αστός του μεσαίωνα, κι ένας γερμανός σοσιαλδημοκράτης εργάτης; Τι απέγιναν η ιδεολογία, η ψυχολογία, η κουλτούρα, το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον;

Τα ερωτήματα αυτά έχουν οπωσδήποτε βάση αλλά επιδέχονται και απάντηση. Καταρχάς, είναι προφανές ότι η πλήρης άγνοια του

21. Βλ. Charles S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France, Germany, and Italy in the Decade After World War II*, Princeton University Press, Πρίνστον 1988, ix. Η αφαίρεση, βέβαια, από το συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς και η γενίκευση πέρα από αυτό δεν είναι ίδιον της ορθολογικής επιλογής αλλά των κοινωνικών επιστημών, ανεξάρτητα από επιμέρους θεωρητικές προσεγγίσεις. Βλ. Jean-Claude Passeron, *Le raisonnement sociologique: L' espace non-Popperien du raisonnement naturel*, Nathan, Παρίσι 1991, σ. 78-79.

22. Ιδιαίτερα η θεωρία των παιγνίων, με την έμφασή της στην αναλυτική μελέτη της εξέλιξης των διαδοχικών σταδίων της πολιτικής διάδρασης, προσφέρει γόνιμο έδαφος για την ανάπτυξη της αφηγηματικής διάστασης.

πλαίσιου δράσης αφαιρεί από τα υποκείμενα τη δυνατότητα ορθολογικής επιλογής, γι' αυτό και προϋπόθεση της εφαρμογής της θεωρίας είναι η γνώση, από μέρους τους, των γενικών κανόνων που διέπουν το πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται. Πρέπει να σημειωθεί επίσης, ότι στόχος μιας ανάλυσης που στηρίζεται στη θεωρία της ορθολογικής επιλογής δεν είναι, κατ' ανάγκη, να «εξηγήσει» την ανθρώπινη συμπεριφορά στις πολυσχιδείς της εκφάνσεις αλλά, με αφετηρία μερικές όσο το δυνατό απλούστερες υποθέσεις γι' αυτήν, να φωτίσει συγκεκριμένες πτυχές του πολιτικού φαινομένου. Αναμφισβήτητα, η ορθολογική στάθμιση των επιλογών δεν είναι το μοναδικό κριτήριο που διέπει την ανθρώπινη συμπεριφορά. Παράγοντες όπως τα ανθρώπινα συναισθήματα και οι κοινωνικοί κανόνες (norms) παίζουν συχνά πρωτεύοντα ρόλο.²³ Η προσπάθεια πολλών υποστηρικτών της ορθολογικής επιλογής να χαρακτηρίσουν ορισμένες, «φαινομενικά παράλογες», συμπεριφορές (όπως η αυτοθυσία στο πεδίο της μάχης) ως, σε «τελική ανάλυση», ορθολογικές, επειδή δήθεν μεγιστοποιούν κάποια υπάρχουσα ατομική προτίμηση του υποκειμένου (π.χ. «τη νίκη της πατρίδας»), στερείται ουσίας και καταλήγει στη ρηχότητα και την ταυτολογία. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να τονιστεί ότι η ορθολογική συμπεριφορά δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο κάποιας συγκεκριμένης κουλτούρας, και ιδίως της δυτικής. Ένας σημαντικός αριθμός εργασιών έχει χρησιμοποιήσει με επιτυχία την ορθολογική επιλογή, για την ανάλυση φαινομένων όπως η συμμετοχή και οργάνωση γερμανών πολιτών στο ναζιστικό κόμμα, κατά την περίοδο της δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η συμπεριφορά των βιετναμέζων αγροτών την περίοδο της αμερικανικής επέμβασης, η λειτουργία των κομμάτων στη Λατινική Αμερική, και η κατάρρευση των αφρικανικών οικονομιών.²⁴ Άλλωστε, φαινόμενο πολιτιστικού ιμπεριαλισμού αποτελεί και ο αποκλεισμός της δυνατότητας των «λιγότερο

23. Βλ. Jon Elster, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989.

24. Βλ. William Brustein, *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν, 1996· Samuel Popkin, *The Rational Peasant*, California University Press, Μπέρκλεϊ, 1979· Youssef Cohen, *Radicals, Reformers, and Reactionaries: The Prisoner's Dilemma and the Collapse of Democracy in Latin America*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1994· Barbara Geddes, *Politicians' Dilemma: Building State Capacity in Latin America*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1994· Robert Bates, *Markets and States in Tropical Africa*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1981.

ανεπτυγμένων» να λειτουργήσουν ορθολογικά. Για να χρησιμοποιήσω ένα παράδειγμα από την ελληνική ιστορία, πολλοί ευρωπαίοι παρατηρητές της Ελληνικής Επανάστασης, κυρίως Φιλέλληνες, χαρακτήρισαν την πολεμική τακτική των αγωνιστών του 1821, που βασιζόταν στην παρενόχληση του εχθρού, τον ανταρτοπόλεμο και την αποφυγή των συχνών και κατά μέτωπο συγκρούσεων, ως «μη ορθολογική», γιατί δεν ταίριαζε στα πρότυπα των δυτικών στρατιωτικών εγχειριδίων της εποχής και, ως εκ τούτου, ήταν αντίθετη προς τις αρχές της σύγχρονης θεωρίας πολέμου. Σύμφωνα με την περιγραφή του άγγλου ιστορικού John Keegan, ο Λόρδος Βύρων «έλπριζε, μαζί με άλλους υποστηρικτές της ελευθερίας, να συμμετάσχει σε “νέες Θερμοπύλες”» στο πλευρό των Ελλήνων. Η συνειδητοποίηση πως οι Έλληνες ήταν ανίκητοι μόνο σε ό,τι αφορά την άγνοια της ορθολογικής τακτικής τον κατέθλιψε και τον απογοήτευσε, όπως και άλλους Ευρωπαίους ιδεαλιστές.²⁵ Η εκτίμησή τους όμως αυτή βασιζόταν σε περιορισμένη και περιοριστική χρήση του όρου «ορθολογικός». Η τακτική των Ελλήνων γίνεται κατανοητή (και παύει να φαντάζει ανορθολογική), μόνο αν ληφθούν υπόψη παράμετροι όπως ο εξοπλισμός τους και η σχέση ισορροπίας δυνάμεων που επικρατούσε. Όπως σημειώνει ο ίδιος ο Keegan, «οι Φιλέλληνες υποστήριζαν ότι οι Έλληνες δε θα κέρδιζαν ποτέ καμία μάχη, αν δεν αποφάσιζαν να αντιμετωπίσουν τους Τούρκους κατά μέτωπο· οι Έλληνες ανέλεγαν πως αν ακολουθούσαν την ευρωπαϊκή μέθοδο, με προτεταμένα τα στήθη στα τουρκικά τουφέκια, θα σκοτώνονταν όλοι και άρα πάλι θα έχαναν τον πόλεμο».²⁶

Οι υπολογιστικές ικανότητες που απαιτεί από τα υποκείμενα η ορθολογική επιλογή είναι, σε γενικές γραμμές, απόλυτα ρεαλιστικές.²⁷ Και εδώ, το «κλασικό» επιχείρημα ανήκει στον Friedman, ο οποίος υποστήριξε ότι, τελικά, λίγο ενδιαφέρει αν τα υποκείμενα πράγματι προβαίνουν στους υπολογισμούς που είναι αναγκαίοι για την ορθολογική λήψη μιας απόφασης (δηλαδή τη μεγιστοποίηση της αναμενόμενης ωφέλειάς τους): εκείνο που μετράει, τόνισε,

25. Βλ. John Keegan, *A History of Warfare*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1994, σ. 10.

26. Στο ίδιο, σ. 10.

27. Η θεωρία θέτει κάποιες ρεαλιστικές προϋποθέσεις σχετικά με τις προτιμήσεις, όπως τη δυνατότητα των φορέων να κατατάξουν τις προτιμήσεις τους κατά τρόπο συνεπή και μεταβατικό (αν $\chi > \psi$ και $\psi > \omega$, τότε $\chi > \omega$).

είναι το κατά πόσο ενεργούν σαν να έχουν προβεί στους υπολογισμούς αυτούς. Οι επενδυτές, για παράδειγμα, συνήθως δεν πραγματοποιούν τους περίπλοκους εκείνους μαθηματικούς υπολογισμούς που απαιτούνται για τη λήψη μιας επενδυτικής απόφασης· λειτουργούν όμως με βάση την πείρα τους, και λαμβάνουν επενδυτικές αποφάσεις σαν να έκαναν τους περίπλοκους αυτούς υπολογισμούς. Η ποιότητα μιας απόφασης εξαρτάται από την πληροφόρηση σχετικά με τους κανόνες που διέπουν το περιβάλλον, μέσα στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα· η πληροφόρηση αυτή είναι με τη σειρά της συνάρτηση της σημασίας της απόφασης που πρέπει να ληφθεί.²⁸ Έλλειψη πληροφόρησης (και κινήτρων για την απόκτησή της) παρατηρείται, κυρίως, όταν οι όποιες αποφάσεις δεν επιφέρουν σημαντικές συνέπειες: οι απαντήσεις που δίνονται σε δημοσκοπήσεις δείχνουν, συχνά, χαμηλό επίπεδο ενημέρωσης του κοινού, επειδή ακριβώς έχουν ελάχιστη άμεση σημασία για τους ερωτώμενους. Τέλος, η επανάληψη κάποιων διαδράσεων συμβάλλει στην ορθολογικότερη αντιμετώπισή τους, καθώς σταδιακά τα υποκείμενα, αποκτώντας πείρα, βελτιώνουν την ποιότητα των επιλογών τους: τα πολιτικά κόμματα, για παράδειγμα, αντιμετωπίζουν τις εκλογικές αναμετρήσεις με αποτελεσματικότερο τρόπο, όταν έχουν αποκτήσει την αντίστοιχη πείρα. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που «καθιερωμένα» κόμματα έχουν μεγαλύτερες πιθανότητες επιβίωσης απ' ό,τι νέα κόμματα. Λειτουργεί, δηλαδή, και ένας συμπληρωματικός μηχανισμός εξέλιξης και επιλογής: τα περισσότερα από τα κόμματα που εμφανίζονται σε μια καινούργια δημοκρατία εκλείπουν σύντομα και, όσα επιβιώσουν, χαρακτηρίζονται από μεγάλη αντοχή στο χρόνο.

3. Ανασχετικοί παράγοντες

Από τα παραπάνω θα πρέπει να έχει καταστεί σαφές ότι αποφάσεις και στρατηγικές δε λαμβάνονται στο κενό. Εκδηλώνονται, αντίθετα, μέσα σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο, άμεσα ή έμμεσα γνωστό στα υποκείμενα. Παράγοντες όπως η κοινωνική δομή, η πολιτική συγκυρία, αλλά και η ιδεολογία ή η κουλτούρα μπορούν να ενσωματωθούν στο πλαίσιο μιας ανάλυσης που βασίζεται στην ορ-

28. Βλ. Barbara Geddes, «Uses and Limitations of Rational Choice in the Study of Latin American Politics», αδημοσίευτο κείμενο, Department of Political Science, UCLA, Λος Άντζελες 1993.

θολογική επιλογή, ως «ανασχετικοί παράγοντες» (constraints) που θέτουν μεν όρια στις επιλογές των υποκειμένων αλλά δε μεταφράζονται απ' ευθείας και με τρόπο μηχανιστικό σε συγκεκριμένη δράση. Για παράδειγμα, η κοινωνική δομή της Ελλάδας στη δεκαετία του '80 έθετε απαγορευτικούς φραγμούς στην εφαρμογή μιας σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής (με την ιστορική έννοια του όρου), αφού μια τέτοια πολιτική προϋποθέτει ισχυρή και οργανωμένη εργατική τάξη.²⁹ Από την άλλη, αν και η λαϊκιστική πολιτική του ΠΑΣΟΚ βρίσκει έρεισμα στην ύπαρξη πολυάριθμων κρατικοδίαιτων μικροαστικών στρωμάτων, απέχει πολύ από το να αποτελεί απλή μηχανική απόρροια αυτής της κοινωνικής δομής.³⁰ Η ορθολογική επιλογή προσφέρει, μάλιστα, ένα θεωρητικό πλαίσιο που επιτρέπει μιαν αναλυτική θεώρηση του λαϊκισμού, στη βάση της πρόσφατης ερευνητικής πρότασης του Λυριντζή και του Σπούρδαλάκη για την προέγγισή του «ως στρατηγικής για την άσκηση και κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας».³¹ Το ίδιο ισχύει και για τον παράγοντα ιδεολογία: συμβάλλει στον περιορισμό των επιλογών που διαθέτουν τα υποκείμενα αλλά δεν τις εξαντλεί. Η υποταγή, π.χ., στη νόμιμη κυβέρνηση και ο σεβασμός του δημοκρατικού πολιτεύματος αποτέλεσαν για δεκαετίες την κυρίαρχη ιδεολογία του στρατού της Χιλής αλλά δε στάθηκαν ικανές να εμποδίσουν το πραξικόπημα του 1973. Συνεπώς, μια ανάλυση του πραξικοπήματος αυτού, βασισμένη αποκλειστικά σε ιδεολογικούς παράγοντες, θα αδυνατούσε να εξηγήσει τόσο τα αίτια όσο και την επιλογή της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής για την εκδήλωση του πραξικοπήματος (όπως θα έπασχε, αντίστοιχα, και μια ανάλυση που θα αγνοούσε τε-

29. Για τη σοσιαλδημοκρατία ως ιστορικό φαινόμενο, βλ. Alain Bergounioux - Bernard Manin, *La social-démocratie ou le compromis*, PUF, Παρίσι 1979· Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1985.

30. Βλ. κυρίως Christos Lyrintzis, «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, 1987, τόμ. 15, σ. 667-686· Christos Lyrintzis, «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89: The Populist Decade*, MacMillan, Λονδίνο 1993, σ. 26-46.

31. Βλ. Χρήστος Λυριντζής - Μιχάλης Σπουρδαλάκης, «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 158. Μια πρώτη απόπειρα προσέγγισης του λαϊκισμού ως πολιτικής στρατηγικής περιλαμβάνεται στο: Stathis N. Kalyvas, «Polarization in Greek Politics: Rhetoric or Reality?», Ανακοίνωση στο CUNY Seminar in Modern Greek Studies, Νέα Υόρκη Απρίλιος 1996.

λείως τον ιδεολογικό παράγοντα).³² Αντίθετα, μια ανάλυση που θα ενσωμάτωνε την ιδεολογία του στρατού ως μεταβλητή (δηλαδή ως κόστος ενός πιθανού πραξικοπήματος), θα ήταν πολύ περιοσότερο ευέλικτη και θα προσέφερε την επιπρόσθετη δυνατότητα εξήγησης της χρονικής στιγμής της εκδήλωσης του πραξικοπήματος.

Ιδιαίτερη σημασία έχει το θεσμικό πλαίσιο.³³ Η ύπαρξη, με άλλα λόγια, «κανόνων του παιχνιδιού» επηρεάζει (χωρίς, και πάλι, να προκαθορίζει) την τελική έκβαση της πολιτικής διάδρασης, καθώς προσδιορίζει τις κύριες παραμέτρους της: επιδρά στις υπάρχουσες εναλλακτικές στρατηγικές (αυξομειώνοντας το κόστος τους) και στο περιβάλλον στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα. Για παράδειγμα, στο γνωστό «δίλημμα του φυλακισμένου», η επιλογή από τους δύο κρατούμενους στρατηγικών που θα τους υποχρεώσουν, τελικά, να εκτίσουν αυστηρότερες ποινές, εξηγείται μόνο αν ληφθεί υπόψη το θεσμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται: ο εγκλεισμός τους σε διαφορετικά κελιά και η αδυναμία επικοινωνίας μεταξύ τους μετατρέπουν σε ορθολογική μian απόφαση που, κάτω από διαφορετικές συνθήκες, θα ήταν παράλογη. Εδώ πρέπει να υπογραμμιστεί ξανά πως η απόφαση των υποκειμένων δεν είναι πάντοτε αυτόματα απόρροια του θεσμικού πλαισίου μέσα στο οποίο λαμβάνεται: στις περισσότερες περιπτώσεις, η δυνατότητα επιλογής ανάμεσα σε θεσμικά προσδιορισμένες, αλλά πολλαπλές, εναλλακτικές στρατηγικές εξακολουθεί να υφίσταται.

Η σημασία που αποδίδει η ορθολογική επιλογή στο θεσμικό πλαίσιο της πολιτικής διάδρασης καταρρίπτει μία από τις συνήθεις κριτικές που ασκούνται εναντίον της, ότι, δηλαδή, αγνοεί τον κοινωνικό, πολιτικό και θεσμικό περίγυρο. Μαζί με τη θεωρία των παιγνίων, η μελέτη του ρόλου των θεσμών, με βάση αναλυτικά εργαλεία και υποθέσεις που προέρχονται από το χώρο της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής (γνωστή και ως νέα θεσμική προσέγγι-

32. Μια τέτοια ανάλυση του χιλιανού πραξικοπήματος θα βασιζόταν, αναγκαστικά, στην αλλαγή της ιδεολογίας του στρατού· δε θα μπορούσε όμως παρά να αγνοήσει το κρίσιμο ερώτημα για το τι ακριβώς προκάλεσε αυτή την απότομη ιδεολογική μεταβολή.

33. Τη σημασία του θεσμικού πλαισίου που ρυθμίζει τη δράση των υποκειμένων υπογραμμίζει και ο Κ. Τσουκαλάς: «Η ορθολογική οικονομική συμπεριφορά προϋποθέτει τη δημιουργία ελεύθερης αγοράς, καθώς και τη θέσπιση κανόνων αγοράς στο εσωτερικό της συμβολαϊκά θεμελιωμένης κοινωνικής τάξης», Βλ. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «“Τζαμπατζήδες” στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993, σ. 13.

ση-new institutionalism), έχει αναδειχθεί σε έναν από τους πιο γόνιμους ερευνητικούς τομείς της πολιτικής επιστήμης. Είναι αδύνατο να περιγραφεί σε αυτό το άρθρο η ερευνητική αυτή τάση σε ολόκληρο το εύρος της· αρκεί να σημειωθεί ότι περιλαμβάνει δύο γενικές κατευθύνσεις: η πρώτη αφορά κυρίως τη χρήση οικονομικών μοντέλων για την κατανόηση πολιτικών φαινομένων (εδώ περιλαμβάνονται και οι εφαρμογές του social choice), ενώ η δεύτερη επικεντρώνει την προσοχή της στην επίδραση των πολιτικών θεσμών πάνω σε πολιτικά και οικονομικά φαινόμενα, όπως, για παράδειγμα, η λειτουργία του κρατικού μηχανισμού, η οικονομική ανάπτυξη, η διαφθορά, η δημιουργία αγορών, η φορολόγηση και το διεθνές εμπόριο.³⁴ Η δεύτερη αυτή κατεύθυνση αποτελεί παράδειγμα των δυνατοτήτων που προσφέρει η ορθολογική επιλογή στην ανάλυση θεμάτων τα οποία, μέχρι πρόσφατα, ήταν αποκλειστικά αντικείμενα του πεδίου των οικονομικών, επαναφέροντας έτσι τη μελέτη των πολιτικών θεσμών σε χώρους απ' όπου αυτή είχε ουσιαστικά εξοβελισθεί. Συντελεί, με άλλα λόγια, σε μια πραγματική αναγέννηση της πολιτικής οικονομίας. Στην ερευνητική αυτή τάση οφείλεται η επαναφορά της συστηματικής μελέτης των θεσμών στην πολιτική επιστήμη· αλλά πλέον κατά τρόπο ριζικά διαφορετικό από τον περιγραφικό και φορμαλιστικό τρόπο με τον οποίο γινόταν στο παρελθόν, και με τον οποίο εξακολουθεί να γίνεται σε συγγενή επιστημονικά πεδία, κυρίως στο χώρο του δικαίου.³⁵

34. Η σχετική βιβλιογραφία είναι και εδώ τεράστια. Ενδεικτικά αναφέρω τις παρακάτω εργασίες που μπορούν να αποδειχθούν χρήσιμες στην προσπάθεια εξοικείωσης με τον ερευνητικό αυτό χώρο: James E. Alt - Kenneth Shepsle (επιμ.), *Perspectives on Positive Political Economy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992 (που περιλαμβάνει μια πολύ ενδιαφέρουσα και συνοπτική παρουσίαση της «θετικής πολιτικής οικονομίας», μαζί με μερικές από τις σημαντικότερες εργασίες του πεδίου αυτού): Douglass C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1990, (ένα από τα πλέον κλασικά κείμενα του πεδίου): Alberto Alesina - Howard Rosenthal, «Partisan Cycles in Congressional Elections and the Macroeconomy», *American Political Science Review*, τχ. 83, 1989 (μια ανάλυση της σχέσης εκλογικών θεσμών και οικονομικής απόδοσης): Margaret Levi, *Of Rule and Revenue*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1988 (μια «πολιτική» προσέγγιση του ζητήματος της φορολόγησης): Gabriella Montinola, «Manufacturing Weak States: Lessons from the Philippines», αδημοσίευτη εργασία, Department of Politics, New York University, 1996 (μια πρόσφατη απόπειρα να ερμηνευθεί το ζήτημα της διαφθοράς από τη σκοπιά της ανάλυσης των εκλογικών θεσμών).

35. Δυστυχώς, οι περισσότερες αναλύσεις σε αυτόν τον τομέα έχουν αποκλει-

Η εισαγωγή μιας σειράς σημαντικών μεταβλητών στην ανάλυση, ως ανασχετικών παραγόντων, προσφέρει, σε σύγκριση με άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις, το πλεονέκτημα της ισόρροπης θεώρησης υποκειμένου και περιβάλλοντος, ενώ παράλληλα επιβάλλει στον ερευνητή τη σαφή περιγραφή τόσο των παραγόντων που επηρεάζουν τη μορφή και την έκβαση της πολιτικής διάδρασης όσο και του τρόπου με τον οποίο αυτοί επηρεάζουν την τελευταία. Μια τέτοια πρακτική συνήθως απουσιάζει από άλλα μεθοδολογικά πλαίσια.

B. ΜΙΑ ΕΦΑΡΜΟΓΗ: Ο ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΩΝ ΚΟΜΜΑΤΩΝ

Στόχος της δεύτερης ενότητας του άρθρου είναι ο προσδιορισμός των συνθηκών «εφαρμοσιμότητας» του υποδείγματος της ορθολογικής επιλογής στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής. Ως παράδειγμα θα χρησιμοποιήσω την πρόσφατη μελέτη μου για το σχηματισμό των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων στην Ευρώπη.³⁶ Το διάγραμμα που ακολουθεί περιγράφει, σχηματικά, τη μεθοδολογική στρατηγική που απαιτεί η εφαρμογή της ορθολογικής επιλογής σε προβλήματα συγκριτικής πολιτικής.

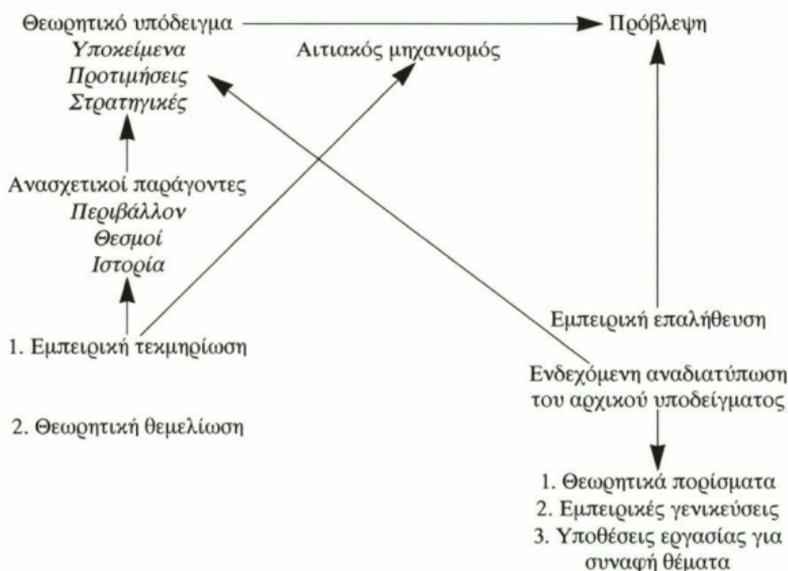
Ως επαγωγική μέθοδος, η ορθολογική επιλογή ξεκινά από το θεωρητικό επίπεδο με την κατασκευή ενός (όχι απαραίτητα μαθηματικού) υποδείγματος-μοντέλου. Σ' αυτό το υπόδειγμα περιγράφο-

στικό αντικείμενο την αμερικανική πολιτική και το Κογκρέσο. Βλ., για παράδειγμα, τα κλασικά άρθρα των: Kenneth Shepsle - Barry Weingast, «Political Preferences for the Pork Barrel: A Generalization», *American Journal of Political Science*, τχ. 25, 1981, σ. 96-110· John Ferejohn, *Pork Barrel Politics*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1974. Η τάση αυτή όμως έχει αρχίσει να ανατρέπεται, όπως δείχνει η πρόσφατη μελέτη των Matthew Soberg Shugart - John M. Carey, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992· όπως και οι υπό έκδοση εργασίες του Γιώργου Τσεμπελή για τους ευρωπαϊκούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς (βλ. και το προηγούμενο βιβλίο του, George Tsebelis, *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1990), και της Barbara Geddes για το ρόλο των νέων πολιτικών θεσμών στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης. Οι εργασίες αυτές αναμένεται να δώσουν νέα ώθηση στη συγκριτική μελέτη του θεσμικού πλαισίου.

36. Βλ. Stathis N. Kalyvas, *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Cornell University Press, Ιθάκα και Λονδίνο 1996.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Η Ορθολογική Επιλογή ως μέθοδος έρευνας στη συγκριτική πολιτική

νται αφαιρετικά οι ανεξάρτητες και εξαρτημένες μεταβλητές, αναπτύσσεται ο αναλυτικός μηχανισμός που συνδέει τις πρώτες με τις δεύτερες και διατυπώνονται οι βασικές υποθέσεις και προβλέψεις. Το θεωρητικό υπόδειγμα, στη συγκεκριμένη περίπτωση, αφορά στη συγκρότηση μαζικών κομμάτων και, πιο συγκεκριμένα, τις συνθήκες γένεσης και συγκρότησης των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων στην κρίσιμη περίοδο κατά την οποία, σύμφωνα με την κλασική θεώρηση του Lipset και του Rokkan, διαμορφώνονται και αποκρυσταλλώνονται οι διαιρετικές τομές και οι πολιτικοί σχηματισμοί που εκφράζουν αυτές τις τελευταίες.³⁷

Το υπόδειγμα ξεκινά με την περιγραφή των πολιτικών υποκει-

37. Βλ. S.M. Lipset - S. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1967. Για μία σύντομη αλλά περιεκτική παρουσίαση του θεωρητικού αυτού υποδείγματος στα ελληνικά, βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985, σ. 37-43. Ο όρος «διααιρετική τομή» έχει αποδοθεί στα ελληνικά και ως «ρήξη». Βλ. Σπουρδαλάκης, ό.π., σ. 42.

μένων και των προτιμήσεων τους: πρόκειται για τους υφιστάμενους κομματικούς (ή πρωτοκομματικούς) σχηματισμούς (Συντηρητικοί και Φιλελεύθεροι),³⁸ το κράτος (που σε μεγάλο βαθμό ελέγχεται από το κυβερνών κόμμα) και την καθολική Εκκλησία, τόσο στην εκάστοτε εθνική όσο και στην υπερεθνική της έκφραση (Βατικανό). Τα κόμματα επιδιώκουν κυρίως την κατάκτηση της εξουσίας,³⁹ ενώ η καθολική Εκκλησία επιδιώκει κυρίως τη μεγιστοποίηση της επιρροής της στην κοινωνία, είτε μέσω της διείσδυσης της στο εκπαιδευτικό σύστημα είτε μέσω άλλων προνομίων. Οι συνθήκες που χαρακτηρίζουν την ευρωπαϊκή πραγματικότητα στο τέλος του 19ου αιώνα (η μετατόπιση του θεσμικού βάρους από το παλάτι στο κοινοβούλιο, ο έλεγχος του κράτους από τις ανερχόμενες φιλελεύθερες και συγκεντρωτικές αστικές ελίτ, και η συνεπαγόμενη ψήφιση αντικαθολικής νομοθεσίας από τα Φιλελεύθερα κόμματα), ωθούν την καθολική Εκκλησία στην αναζήτηση νέων τρόπων πολιτικής παρέμβασης. Στο σημείο αυτό η Εκκλησία διαθέτει, πολύ σχηματικά, τρεις εναλλακτικές στρατηγικές: (1) Το συμβιβασμό με την ισχύουσα πολιτική πραγματικότητα και την αποδοχή της ήττας της, με την ελπίδα της αποφυγής του παραπέρα περιορισμού της επιρροής της. (2) Το σχηματισμό ενός εξωκοινοβουλευτικού μαζικού κινήματος Καθολικών, με στόχο την άσκηση πολιτικής πίεσης πάνω στους Φιλελεύθερους και την εκλογική στήριξη των Συντηρητικών. (3) Την άμεση παρέμβαση στο πολιτικό παιχνίδι με το σχηματισμό ενός πολιτικού κόμματος. Από την άλλη πλευρά, οι Συντηρητικοί μπορούν: (α) να πορευθούν τελείως αυτόνομα, (β) να αναζητήσουν στήριξη από την Εκκλησία μέσω της εκλογικής κινητοποίησης των πιστών και (γ) να επιδιώξουν οι ίδιοι τη συγκρότηση ενός μαζικού κόμματος, με αιχμή το ζήτημα της θρησκείας.

Η κάθε εναλλακτική στρατηγική συνεπάγεται συγκεκριμένο όφελος αλλά και κόστος. Ο εντοπισμός τους και η ανάλυση της σχέσης οφέλους και κόστους είναι αντικείμενα θεωρητικής και εμπειρικής διερεύνησης. Η διατύπωση, δηλαδή, του θεωρητικού υποδείγματος είναι από μόνη της ανεπαρκής. Χρειάζεται να θεμελιω-

38. Η μεγάλη πλειοψηφία των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων σχηματίστηκε πριν από την εμφάνιση των σοσιαλιστικών κομμάτων.

39. Σύμφωνα με τον Κ. Φιλίνη: «Μπορούμε να πούμε ότι μια πολιτική διαμάχη είναι ένας αγώνας για την κρατική εξουσία. Είναι ένας αγώνας για την κατάκτησή της ή τη διατήρησή της» βλ. Κ. Φιλίνης, ό.π., σ. 112.

θούν θεωρητικά και εμπειρικά τόσο οι προτιμήσεις των υποκειμένων όσο και οι στρατηγικές που διαθέτουν. Εδώ η διεπιστημονική προσέγγιση καθίσταται αναγκαία. Η θεωρητική τεκμηρίωση των προτιμήσεων της Εκκλησίας σε σχέση, π.χ., με την οργάνωση ενός μαζικού κινήματος βασίζεται στη μελέτη της καθολικής εκκλησιολογίας και της εκκλησιαστικής δομής, στα πορίσματα της κοινωνιολογίας των οργανώσεων σχετικά με τη συμπεριφορά των ιεραρχικών και συγκεντρωτικών οργανώσεων και, τέλος, στην οικονομική θεωρία, σε ό,τι αφορά τόσο στη συμπεριφορά των εταιρειών (theory of the firm) όσο και στη μορφή των σχέσεων ανάμεσα σε οργανώσεις διαφορετικού επιπέδου (principal-agent analysis).⁴⁰ Στο εμπειρικό σκέλος, χρειάζεται να ανατρέξει κανείς σε πρωτογενείς πηγές και ιστορικές μονογραφίες για να τεκμηριώσει τόσο την ύπαρξη των προτιμήσεων και των στρατηγικών, που αναπτύσσονται στο υπόδειγμα, όσο και τη λειτουργία του αιτιακού μηχανισμού. Απαιτείται επίσης ο εμπειρικός έλεγχος των προβλέψεων του υποδείγματος. Στο συγκεκριμένο παράδειγμα αυτές αφορούν το σχηματισμό ή μη χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων. Η εμφάνιση, δηλαδή, τέτοιων κομμάτων θα πρέπει να διαπιστώνεται μόνο στις περιπτώσεις εκείνες όπου παρατηρούνται οι συνθήκες που θέτει το υπόδειγμα. Είναι σαφές λοιπόν πως η ανάλυση πολλαπλών περιπτώσεων είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τον εμπειρικό έλεγχο του υποδείγματος, γεγονός που τονίζει την αναγκαιότητα της συγκριτικής μεθόδου στην ολοκληρωμένη χρήση της ορθολογικής επιλογής.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το κόστος της οργάνωσης ενός μαζικού κινήματος ήταν, για την καθολική Εκκλησία, τεράστιο, στο βαθμό που η δημιουργία μιας νέας λαϊκής οργάνωσης, πλάι στην παραδοσιακή εκκλησιαστική δομή, έθετε σε κίνδυνο την απόλυτα ιεραρχική σχέση ανώτερου κλήρου-κατώτερου κλήρου-λαϊκών, άρα και τη διατήρηση της αυταρχικής δομής της Εκκλησίας. Η αποδοχή όμως, χωρίς αντίδραση, της αντικαθολικής νομοθεσίας ήταν χειρότερη επιλογή. Το κόστος, τέλος, του σχηματισμού ενός Καθολικού πολιτικού κόμματος ήταν πολύ μεγαλύτερο, καθώς κάτι τέτοιο θα ταύτιζε ανοιχτά την Εκκλησία με μια συγκεκριμένη κομματική επιλογή, υπονομεύοντας έτσι τον γενικότερο κοινωνι-

40. Βλ. Oliver Hart, «An Economist's Perspective on the Theory of the Firm», *Columbia Law Review*, τόμ. 89 (1989), σ. 1757-1774· David M. Kreps, *A Course in Microeconomic Theory*, Princeton University Press, Πρίνστον 1990, σ. 577-624.

κό της ρόλο. Από την άλλη, οι Συντηρητικοί επεδίωκαν την υποστήριξη της Εκκλησίας, ώστε να αποκτήσουν ένα σημαντικό εκλογικό έρεισμα. Τα συντηρητικά κόμματα της εποχής, αποτελούμενα κυρίως από αριστοκράτες και «προκρίτους», δεν είχαν ούτε την επιθυμία ούτε την έφεση ούτε, τέλος, τη δυνατότητα να επιδοθούν στη δημιουργία μαζικών οργανώσεων. Αντίθετα, η εκκλησία, με το μοναδικό (και «έτοιμο») οργανωτικό της δίκτυο (τις ενορίες, δηλαδή, και τον κλήρο), είχε τη μοναδική δυνατότητα να προχωρήσει σε ευρεία λαϊκή κινητοποίηση, με σχετικά χαμηλό κόστος. Σε καμία όμως περίπτωση δεν επιδίωκαν οι Συντηρητικοί την πολιτικοποίηση και παγιοποίηση της παρουσίας αυτών των οργανώσεων στο εκλογικό πεδίο (τη δημιουργία, δηλαδή, χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων), επειδή διέβλεπαν πως κάτι τέτοιο θα επέτρεπε την είσοδο νέων κοινωνικών δυνάμεων στην πολιτική και θα οδηγούσε στην υπονόμηση της ηγεμονίας τους στον συντηρητικό χώρο. Η δομή των προτιμήσεων των δύο αυτών υποκειμένων ως προς τη στρατηγική που θα επιλέξουν, έχει σχηματικά ως εξής: για την Εκκλησία, $\beta > \gamma > \alpha$ και για τους Συντηρητικούς επίσης $\beta > \gamma > \alpha$.

Είναι λοιπόν δυνατή η εξαγωγή συγκεκριμένων και, εμπειρικά, ελεγχόμενων προβλέψεων για το ποιες στρατηγικές θα επιλέξουν τα υποκείμενα, και άρα για το εάν και το πότε θα σχηματιστεί χριστιανοδημοκρατικό κόμμα (ως επακόλουθο του σχηματισμού, της πολιτικοποίησης και της παγιοποίησης μαζικών Καθολικών κινήματων). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το θεωρητικό αυτό υπόδειγμα οδηγεί στην πρόβλεψη ότι το σημείο ισορροπίας (equilibrium point), το σημείο στο οποίο συγκλίνουν οι προτιμήσεις των δύο υποκειμένων, είναι η επιλογή β , δηλαδή ο σχηματισμός μαζικών παρεκκλησιαστικών οργανώσεων και όχι η συγκρότηση χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων. Τόσο η Εκκλησία όσο και τα συντηρητικά κόμματα *θα επιχειρήσουν* να αποτρέψουν τη μετατροπή των οργανώσεων αυτών σε κόμματα. Με άλλα λόγια, το υπόδειγμα προβλέπει, αρχικά, τη μη εμφάνιση αυτών των κομμάτων. Όμως, όπως είναι γνωστό, χριστιανοδημοκρατικά κόμματα συγκροτήθηκαν σε τουλάχιστον πέντε ευρωπαϊκές χώρες.

Η έρευνα που προκύπτει από αυτή την αρχική αναντιστοιχία θεωρητικής πρόβλεψης και εμπειρικής πραγματικότητας οδηγεί στη διαπίστωση ότι η διαπλοκή της δράσης Εκκλησίας και Συντηρητικών οδήγησε στην εμφάνιση ενός νέου πολιτικού υποκειμένου. Συγκεκριμένα, τα Καθολικά κινήματα που δημιούργησε η Εκκλη-

σία και χρησιμοποίησαν πολιτικά οι Συντηρητικοί, επιδίωξαν την αυτόνομη μετατροπή τους σε κόμματα και κατάφεραν να πραγματοποιήσουν το στόχο τους, επειδή η εκλογική τους δραστηριοποίηση υπέρ των τελευταίων ξεπέρασε κάθε πρόβλεψη. Η εκλογική απήχηση των Καθολικών οργανώσεων ήταν τέτοια που επέτρεψε στην ηγεσία τους (αποτελούμενη, κυρίως, από στελέχη μικροαστικής προέλευσης και μέλη του κατώτερου κλήρου) να μετατρέψει το εκλογικό σώμα και τους νέους κοινοβουλευτικούς θεσμούς σε πηγή πολιτικής νομιμοποίησης, ώστε να απαλλαγεί από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των επισκόπων και των συντηρητικών αριστοκρατών. Η ορθολογική επιλογή Εκκλησίας και Συντηρητικών είχε, με άλλα λόγια, «μη αναμενόμενες» (και μη προβλέψιμες *ex ante*) συνέπειες,⁴¹ στο βαθμό που, κυριολεκτικά, δημιούργησε ένα νέο πολιτικό υποκείμενο, το οργανωμένο Καθολικό κίνημα, με προτιμήσεις διαμετρικά αντίθετες τόσο από την Εκκλησία όσο και από τους Συντηρητικούς.⁴² Το νέο αυτό πολιτικό υποκείμενο προχώρησε στο σχηματισμό των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων και χρησιμοποίησε την εκλογική του δύναμη (δηλαδή τις δυνατότητες που του παρείχε το θεσμικό πλαίσιο της φιλελεύθερης δημοκρατίας) για να χειραφετηθεί από την κηδεμονία της Εκκλησίας και να υποκαταστήσει πολιτικά τους Συντηρητικούς.

Η αναντιστοιχία των αρχικών θεωρητικών προβλέψεων του υποδείγματος και της εμπειρικής πραγματικότητας είναι στην ουσία μόνο φαινομενική. Το υπόδειγμα προβλέπει ότι χριστιανοδημοκρατικά κόμματα δε θα εμφανιστούν, *στο βαθμό που αυτό εξαρτάται αποκλειστικά από την Εκκλησία και τους Συντηρητικούς*. Όμως τα κόμματα αυτά συγκροτήθηκαν, εκμεταλλευόμενα τον περιορισμένο στρατηγικό ορίζοντα των υποκειμένων: Πράγματι, η τεράστια σημασία της μαζικής κινητοποίησης δεν είχε γίνει ακόμα αντιληπτή τα πρώτα εκείνα χρόνια του εκδημοκρατισμού των κα-

41. Με την έννοια που δίνει στον όρο ο Boudon: Βλ. Raymond Boudon, *The Unintended Consequences of Social Action*, The Macmillan Press, Λονδίνο 1982. Μη αναμενόμενες συνέπειες προκύπτουν, συχνά, από τη διαπλοκή της στρατηγικής δράσης υποκειμένων και δεν αναιρούν την ατομική τους ορθολογικότητα, όπως δείχνει ο Boudon. Μια ενδιαφέρουσα κατηγορία μη αναμενόμενων συνεπειών είναι και οι λεγόμενες «effets pervers», εκείνες δηλαδή οι συνέπειες που καταλήγουν να είναι ακριβώς αντίθετες προς τις προτιμήσεις των υποκειμένων.

42. Οι προτιμήσεις τους ήταν διαμετρικά αντίθετες, εφόσον τόσο η Εκκλησία όσο και οι Συντηρητικοί επιδίωκαν ενεργά την αποτροπή της συγκρότησης και παγιοποίησης χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων.

θεστώτων της Δυτικής Ευρώπης, με αποτέλεσμα Εκκλησία και Συντηρητικοί να πιστέψουν πως θα μπορούσαν να χειραγωγήσουν το Καθολικό κίνημα με σχετική ευκολία. Απαιτείται λοιπόν η αναθεώρηση του αρχικού υποδείγματος, έτσι ώστε να συμπεριλάβει τις συνέπειες της δημοκρατικής μετεξέλιξης των πολιτικών θεσμών.

Παραμένουν βέβαια κάποια εύλογα ερωτήματα σχετικά με τη φαινομενική αυτή αναντιστοιχία θεωρητικής πρόβλεψης και εμπειρικής πραγματικότητας του αρχικού υποδείγματος. Πιο συγκεκριμένα: Ποια είναι η πρακτική χρησιμότητα της ορθολογικής επιλογής σε αυτήν την περίπτωση; Διατηρείται η εξηγητική ισχύς των μικρο-μηχανισμών που αποκαλύπτει η μέθοδος αυτή, όταν το τελικό αποτέλεσμα της στρατηγικής διάδρασης των ορθολογικώς δρώντων υποκειμένων δεν αντιστοιχεί στις στρατηγικές που, καταρχάς, επιλέχθηκαν από αυτά;

Η φαινομενική αναντιστοιχία, στη συγκεκριμένη περίπτωση, όχι μόνο δεν υπονομεύει το θεωρητικό υπόδειγμα αλλά, αντίθετα, υπογραμμίζει τη χρησιμότητά του. Υπενθυμίζει, καταρχάς, ότι τα θεωρητικά υποδείγματα δεν παρέχουν «ένα απόλυτα σωστό αποτέλεσμα» αλλά «έναν πολύτιμο προσανατολισμό».⁴³ Η πρόβλεψη στην οποία οδηγεί το υπόδειγμα αποκτά ευριστική σημασία, καθώς επιτρέπει τη διατύπωση ενός νέου ερευνητικού ερωτήματος το οποίο, αφενός, ενσωματώνει ρητά στην ανάλυση τις προτιμήσεις και τη δράση των υποκειμένων και, αφετέρου, *δε θα είχε καν ανακύψει* αν είχε χρησιμοποιηθεί άλλη θεωρητική προσέγγιση. Συγκεκριμένα: Πως εξηγείται η συγκρότηση των κομμάτων αυτών, με δεδομένες τις προθέσεις της Εκκλησίας και των Συντηρητικών για την αποτροπή της; Γιατί απέτυχαν να αποτρέψουν τη συγκρότησή τους; Τα ερωτήματα αυτά οδηγούν στην αναδιατύπωση του θεωρητικού υποδείγματος, με τρόπο που να ενσωματώνει το ρόλο των πολιτικών θεσμών, και επιτρέπουν τόσο την πληρέστερη κατανόηση της διαδικασίας σχηματισμού πολιτικών κομμάτων όσο και την εξήγηση του μη σχηματισμού χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων σε κάποιες χώρες, όπως η Γαλλία.

Η ασυμφωνία μεταξύ της ορθολογικής εξατομικευμένης δράσης και των πολιτικών συνεπειών της δε μειώνει ούτε την περιγραφική αλλά ούτε και την εξηγητική ισχύ των μικρο-μηχανισμών του υποδείγματος. Αφενός, η ορθολογικότητα των υποκειμένων δεν προϋ-

43. Βλ. Κ. Φιλίνης, *ό.π.*, σ. 39.

ποθέτει ούτε και απαιτεί παντογνωσία (ώστε να μπορούν τα υποκείμενα να προβλέψουν κάθε δυνατή έκβαση της διάδρασης): αφετέρου, η διαπλοκή της δράσης των υποκειμένων οδηγεί σε συνέπειες που, πολλές φορές, ξεπερνούν τον στρατηγικό τους ορίζοντα, ακριβώς επειδή η στρατηγική διάδραση δεν εξαντλείται ποτέ στο άθροισμα των μεμονωμένων στρατηγικών αποφάσεων αλλά το υπερβαίνει: η ορθολογική επιλογή αφορά, ακριβώς, στις κοινωνικές συνέπειες των αποφάσεων των υποκειμένων.

Η χρήση της ορθολογικής επιλογής στο συγκεκριμένο ζήτημα έχει σημαντικές ερευνητικές συνέπειες. Φωτίζεται ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον θεωρητικό φαινόμενο, η εμφάνιση ενός νέου πολιτικού υποκειμένου, ως αποτέλεσμα της διαπλοκής της δράσης των υπαρχόντων υποκειμένων: τονίζεται η διαλεκτική σχέση θεωρητικής και εμπειρικής έρευνας: υπογραμμίζεται η ανάγκη για εμπειρική έρευνα σε μεγαλύτερο βάθος: τέλος, αξιοποιούνται ιστορικές πηγές που η παραδοσιακή πολιτική κοινωνιολογία είχε παντελώς παραβλέψει, προφανώς επειδή οι λεπτομερείς «γεγονοτολογικές» καταγραφές των κινήσεων, αποφάσεων, και προβληματισμών των διαφόρων πολιτικών πρωταγωνιστών δεν ταιριάζουν ούτε στην ερευνητική της λογική ούτε στα φιλόδοξα (και απρόσωπα) θεωρητικά της σχήματα. Γίνεται σαφές λοιπόν η ανάγκη σύζευξης ορθολογικής επιλογής και ιστορικότητας, όπως επίσης και μιας –οπωσδήποτε πειθαρχημένης– αφηγηματικής στρατηγικής, για την ακριβή απόδοση των αιτιακών μηχανισμών που οδηγούν στη συγκρότηση των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων.

Από την ανάλυση αυτή προκύπτουν σημαντικά θεωρητικά πορίσματα, ιδίως σε σχέση με το υπόδειγμα του Lipset και του Rokkan: Πρώτον, αναγνωρίζεται ο πραγματικός ρόλος των υποκειμένων στο πλαίσιο της πολιτικής διαδικασίας, ένας ρόλος που η σχετική με το σχηματισμό κομμάτων βιβλιογραφία είχε παντελώς αγνοήσει, καθώς απέδιδε την εμφάνιση των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων στην Εκκλησία, στους συντηρητικούς, ή σε απρόσωπες δυνάμεις όπως ο διαφωτισμός, ο εκσυγχρονισμός, ή ακόμα και ο σοσιαλισμός. Δεύτερον, γίνεται δυνατή η υπόδειξη των συνθηκών ισχύος του θεωρητικού υποδείγματος του Lipset και του Rokkan, καθώς δεν αρκεί, όπως υποθέτουν, η εμφάνιση της θρησκευτικής διαιρετικής τομής⁴⁴ για να εμφανισθούν κόμματα που να την εκ-

44. Πρόκειται βέβαια για τη διαπάλη «ανάμεσα στο συγκεντροποιητικό, κανο-

φράζουν. Η περίπτωση της Γαλλίας είναι χαρακτηριστική: παρά τη σφοδρή σύγκρουση Κράτους και Εκκλησίας μεταξύ 1879 και 1905, δε συγκροτήθηκε χριστιανοδημοκρατικό κόμμα.⁴⁵ Τρίτον, αποδεικνύεται, σε αντίθεση με το υπόδειγμα του Lipset και του Rokkan, ότι δεν είναι ανάγκη ο φορέας σχηματισμού ενός κόμματος να ταυτίζεται με το φορέα κινητοποίησης της διαιρετικής τομής που εκφράζει το κόμμα αυτό, πράγμα που οδηγεί σε ενδιαφέρουσες θεωρητικές υποθέσεις· διατυπώνονται, δηλαδή, οι συνθήκες ισχύος του παραπάνω υποδείγματος. Τέλος, γίνεται δυνατή η πληρέστερη κατανόηση της φυσιογνωμίας των χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων. Επειδή ακριβώς προήλθαν από μια διαδικασία σχετικής αντιπαλότητας με την Εκκλησία, επιχειρήσαν (και κατάφεραν) να εκκοσμικευθούν και να μετατραπούν σε μη θρησκευτικά κόμματα, παρά το γεγονός ότι οι ρίζες τους ήταν έντονα θρησκευτικές και αντιφιλελεύθερες. Η κατανόηση, με άλλα λόγια, της διαδικασίας του σχηματισμού των κομμάτων αυτών επιτρέπει την ενδογενή εξήγηση της μετέπειτα πορείας τους. Καθίσταται, δηλαδή, δυνατή η εξαγωγή πορισμάτων και υποθέσεων εργασίας για συναφή θέματα, όπως ο σχηματισμός σοσιαλιστικών κομμάτων ή η φυσιογνωμία και ο χαρακτήρας των σύγχρονων χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων.

Συμπερασματικά, το πλεονέκτημα της ορθολογικής επιλογής, ως ερευνητικής μεθόδου, έναντι τόσο της καθαρά εμπειρικής στατιστικής μεθόδου όσο και της απλής συγκριτικής μεθόδου είναι πως, αντίθετα από αυτές, η ορθολογική επιλογή δεν περιορίζεται στη διαπίστωση κάποιας μεταβολής στις αξίες ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών (στη διαπίστωση, π.χ., πως η άνοδος του φιλελευθερισμού και η σύγκρουση κράτους και Εκκλησίας αντιστοιχεί στη συγκρότηση χριστιανοδημοκρατικών κομμάτων) αλλά αποκαλύπτει, τόσο στο θεωρητικό όσο και στο εμπειρικό επίπεδο, τους αιτιακούς μηχανισμούς που συνδέουν τις μεταβλητές αυτές και προχωράει στην ανάλυση του περιεχομένου αυτής της σχέσης, με τρόπο που συνδυάζει τον πλούτο της ιστορικής περιγραφής με την αφαιρετική διάσταση της θεωρίας.

νιστικό και κινητοποιητικό έθνος-κράτος και τα ιστορικά θεμελιωμένα συντεχνιακά προνόμια της Εκκλησίας», Lipset - Rokkan, ό.π., σ. 14.

45. Ο μη σχηματισμός χριστιανοδημοκρατικού κόμματος στη Γαλλία μπορεί να εξηγηθεί μέσα από το ίδιο θεωρητικό υπόδειγμα, βλ. Kalyvas, ό.π., κεφ. 3.

Γ. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: ΑΔΥΝΑΜΙΕΣ ΚΑΙ ΠΛΕΟΝΕΚΤΗΜΑΤΑ

Η ορθολογική επιλογή, όπως είναι φυσικό, δεν παρέχει απαντήσεις σε όλα τα ερωτήματα που θέτει η συγκριτική πολιτική. Η κύρια αδυναμία του υποδείγματος βρίσκεται στο γεγονός ότι συχνά απουσιάζουν οι προϋποθέσεις για την εφαρμογή του. Το υπόδειγμα αυτό δεν είναι εφαρμόσιμο σε περιπτώσεις όπου είναι αδύνατο να διαπιστωθεί ποια είναι τα κύρια υποκείμενα, όπου το θεσμικό περιβάλλον παραμένει ιδιαίτερα ασαφές και ρευστό και όπου τα υποκείμενα αγνοούν παντελώς τους «κανόνες του παιχνιδιού», έχουν περιορισμένο ενδιαφέρον για το υπό μελέτη αντικείμενο ή επιδεικνύουν έλλειψη πληροφόρησης για το περιβάλλον μέσα στο οποίο κινούνται. Η προσεκτική εξερεύνηση των συνθηκών εφαρμογής της ορθολογικής επιλογής, σε σχέση με το συγκεκριμένο αντικείμενο της έρευνας, αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ορθή εφαρμογή της. Επομένως, το υπόδειγμα αυτό έχει οριοθετημένο εύρος εφαρμογής και δεν προσφέρεται για διατύπωση γενικών «νόμων» αλλά λειτουργεί, αντίθετα, ως ιδεατός τύπος που προσεγγίζει, χωρίς όμως να απεικονίζει πιστά, τη δράση των υποκειμένων στις πολυσχιδείς της εκφάνσεις.⁴⁶

Σε αντίθεση με τις παραπάνω αδυναμίες, αρκετές γνωστές επικρίσεις και επιφυλάξεις, που απορρέουν κυρίως από τον τρόπο εφαρμογής της ορθολογικής επιλογής στο πεδίο των οικονομικών, επιδέχονται ανασκευή. Δεν ισχύει το επιχείρημα ότι η θεωρία αυτή προϋποθέτει τον υλικό χαρακτήρα των προτιμήσεων των υποκειμένων. Η βασική υπόθεση για τις προτιμήσεις των υποκειμένων αφορά στην προσπάθεια υλοποίησής τους και όχι στο περιεχόμενό τους, το οποίο είναι ανοιχτό και υπόκειται σε εμπειρική τεκμηρίωση. Δεν ισχύει, επίσης, το επιχείρημα ότι θεμελιώδης προϋπόθεση για την εφαρμογή της θεωρίας είναι η σταθερότητα στις προτιμήσεις των φορέων για μεγάλο χρονικό διάστημα. Εκείνο που απαιτείται είναι η σταθερότητα των προτιμήσεων κατά τη διάρκεια της διαδικασίας επιλογής ανάμεσα στις εναλλακτικές στρατηγικές, μια υπόθεση που είναι απόλυτα ρεαλιστική, ιδίως όταν οι προτιμήσεις έχουν ορισθεί με γενικότητα. Αντίθετα από τις προτιμήσεις, οι διαθέσιμες στρατηγικές είναι δυνατό να μεταβάλλονται πολύ ταχύτερα, ανάλογα δηλαδή με το ρυθμό των εξελίξεων.

46. Βλ. Jeffrey Friedman, «Economic Approaches to Politics», *Critical Review*, τόμ. 9, τχ. 1-2 (Χειμώνας-Άνοιξη 1995), σ. 19-21.

Σίγουρα η ορθολογική επιλογή χαρακτηρίζεται, καταρχάς τουλάχιστον, από μία ατομοκεντρική προοπτική. Βασίζεται στη θεωρία του μεθοδολογικού ατομικισμού και επικεντρώνει την προσοχή της στο *υποκείμενο* της κοινωνικής και πολιτικής διάδρασης. Η έμφαση αυτή στο υποκείμενο δε σημαίνει, ωστόσο, αγνόηση της γενικότερης προοπτικής των κοινωνικών επιστημών που, όπως υπογραμμίζει και η ονομασία τους, έχουν ως αντικείμενο μελέτης το συλλογικό γίγνεσθαι. Όπως τόνισα και παραπάνω, πολλές εφαρμογές της θεωρίας αφορούν άμεσα σε συλλογικές οντότητες: κόμματα, ομάδες πίεσης, κλπ. Όμως, ακόμα και όταν οι εφαρμογές αφορούν στα άτομα, όπως για παράδειγμα η ανάλυση της συλλογικής δράσης (collective action), στην ουσία τους δεν αφορούν παρά στις ατομικές προϋποθέσεις της κοινωνικής δράσης.

Δεν ευσταθεί, επίσης, ο ισχυρισμός ότι η ορθολογική επιλογή αποτελεί μια «συντηρητική» μεθοδολογική επιλογή, μια επιστημονική έκφραση της νεοφιλελεύθερης στροφής, στην πολιτική, και της προϋούσας υποκατάστασης του πολιτικού από το οικονομικό, στην κοινωνία, τέλος, μια «προέκταση στο διανοητικό επίπεδο του σημερινού υπερ-εμπορευματικού κόσμου».⁴⁷ Παρά το γεγονός ότι η θεωρία αυτή έχει, πράγματι, τις ρίζες της στην νεοκλασική οικονομική θεωρία, η ορθολογική επιλογή έχει συχνά ταυτιστεί με νεοφιλελεύθερους οικονομολόγους· στις ακραίες της εφαρμογές είναι όντως έκφραση «ενός υπερ-εμπορευματικού κόσμου, που γίνεται ολοένα φτωχότερος σε ηθικό περιεχόμενο»,⁴⁸ και ξεπερνάει κατά πολύ τα όρια αυτά, όπως ακριβώς και η επιστημονική αξία μαρξιστογενών εργαλείων ανάλυσης ξεπερνάει τα όρια της μαρξιστικής θεωρίας της ιστορίας (και ακόμα περισσότερο της μαρξιστικής ιδεολογίας). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ορισμένες από τις πλέον γόνιμες εφαρμογές της ορθολογικής επιλογής στα πεδία των οικονομικών, της πολιτικής θεωρίας, της συγκριτικής πολιτικής και της πολιτικής οικονομίας έχουν γίνει από ερευνητές με «μαρξιακό» προβληματισμό και προσανατολισμό, όπως οι: John

47. Βλ. Στέλιος Αλεξανδρόπουλος, «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης. Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, Μάρτιος 1996, σ. 123. Χρειάζεται πάντως να σημειωθεί ότι τις θεωρητικές ρίζες της «στρατηγικής ανάλυσης της πολιτικής» τις συναντούμε σε κλασικούς «προ-καπιταλιστικούς» ευρωπαϊούς διανοητές, όπως μεταξύ άλλων οι: Machiavelli, Hume και Condorcet.

48. Βλ. Αλεξανδρόπουλος, ό.π., σ. 123.

Roemer, Jon Elster, και Adam Przeworski. Στην Ελλάδα (και την Ιταλία) τη θεωρία των παιγνίων πρωτοπαρουσίασε, το 1972, ένα σημαίνον στέλεχος της (μαρξιστικής μάλιστα) αριστεράς, ο Κώστας Φιλίνης.

Το ενδιαφέρον που παρατηρείται τα τελευταία χρόνια για την ορθολογική επιλογή μαρτυρεί μια κατανοήσιμη αποστροφή στα αδιέξοδα και τις καταχρήσεις του δομισμού. Όμως, απαιτείται συγχρόνως η αποφυγή του άλλου άκρου. Δεν πρέπει τον homo sociologicus να διαδεχθεί ο homo economicus, το άτομο δηλαδή που λειτουργεί σε κοινωνικό, πολιτικό και πολιτιστικό κενό, με μόνο κριτήριο τη μεγιστοποίηση του υλικού του συμφέροντος. Η χρήση της ορθολογικής επιλογής, με τον τρόπο που ανέλυσά σ' αυτό το άρθρο, ούτε απαιτεί αλλά ούτε και επιβάλλει κάτι τέτοιο.

Ας μη ξεχνάμε ότι, σε τελική ανάλυση, η ποιότητα μιας επιστημονικής εργασίας κρίνεται όχι από τη θεωρητική προσέγγιση, στην οποία βασίζεται, αλλά από το κατά πόσο κατορθώνει να εξηγήσει το υπό ανάλυση φαινόμενο και να αρθρώσει νέα ερωτήματα και πρωτότυπες υποθέσεις εργασίας, προωθώντας έτσι τον επιστημονικό διάλογο και συμβάλλοντας στην κατανόηση του ίδιου του πολιτικού φαινομένου. Κάτι τέτοιο μπορεί να ισχύει ακόμα και όταν αυτή καθεαυτή η ανάλυση ενός φαινομένου χαρακτηρίζεται από αδυναμίες. Για παράδειγμα, είναι γνωστό ότι η κλασική πλέον ανάλυση του προβλήματος της συλλογικής δράσης, την οποία οφείλουμε στον Olson, οδηγεί στο, κατά βάση, εσφαλμένο συμπέρασμα πως η συλλογική δράση είναι πολύ πιο δύσκολο να επιτευχθεί απ' ό,τι συμβαίνει στην πραγματικότητα.⁴⁹ Όμως, παρά την αδυναμία της, η προσέγγιση αυτή άνοιξε νέους ερευνητικούς δρόμους, γιατί κατέρριψε την επικρατούσα ως τότε άποψη ότι η ύπαρξη μιας ομάδας με κάποιο κοινό συμφέρον είναι επαρκής συνθήκη για την ανάπτυξη συλλογικής δράσης.

Πιστεύω πως έδειξα σ' αυτό το σύντομο άρθρο ποια είναι τα πλεονεκτήματα που απορρέουν από τη χρήση της ορθολογικής επιλογής, ως αναλυτικό και μεθοδολογικό εργαλείο στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής. Πρόκειται για μια προσέγγιση που ενθαρρύνει τη θεωρητική σαφήνεια και απλότητα, γιατί απαιτεί από τον ερευνητή τη ρητή αναγνώριση τόσο των δρώντων υποκειμένων, των

49. Mancur Olson, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1965.

προτιμήσεών τους, των διαθέσιμων στρατηγικών και του θεσμικού πλαισίου μέσα στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα, όσο και του συγκεκριμένου πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού χώρου που τα περιβάλλει· δίνει έμφαση στη συστηματική ανάλυση της διάδρασης που αναπτύσσεται ανάμεσα στα υποκείμενα και το περιβάλλον τους· και αξιώνει την προσεκτική και ρητή ανάλυση οφέλους και κόστους των εναλλακτικών στρατηγικών και των πιθανοτήτων που συνδέονται με την πραγματοποίησή τους. Η αναλυτική αυτή στρατηγική υπηρετεί έναν από τους θεμελιώδεις στόχους των κοινωνικών επιστημών: την αφαίρεση, δηλαδή την απλοποίηση της, εκ των πραγμάτων, σύνθετης πραγματικότητας. Όπως τονίζει ο Thomas Schelling, σε αντίθεση με άλλες θεωρίες, τα υποδείγματα που βασίζονται στην ορθολογική επιλογή «έχουν το πλεονέκτημα πως είναι γυμνά, διευκολύνοντας έτσι τη διαπίστωση των ορίων τους».⁵⁰ Βέβαια, πάντα ελλοχεύει ο κίνδυνος το απλό να γίνει απλοϊκό (πράγμα που παρατηρείται, κυρίως, σ' εκείνες τις εφαρμογές όπου απουσιάζει η εμπειρική διάσταση), αλλά, όπως υπογράμμισα και παραπάνω, κάθε επιστημονική εργασία είναι αντικείμενο κρίσης και κριτικής και οι απλουστευτικές εφαρμογές είναι ιδιαίτερα ευάλωτες σε ανασκευή. Ο κάθε Προκρούστης, για να επανέλθω στην ιδιαίτερα εύστοχη παρατήρηση του Κ. Φιλίνη, θα συναντήσει αργά ή γρήγορα μπροστά του κάποιον Θησέα.

Αν η απλοϊκότητα είναι ένας σημαντικός κίνδυνος, το ίδιο ισχύει και για την αδυναμία ή την απροθυμία της απλούστευσης. Από αυτή την αιτίαση πηγάζει και η κριτική ότι τα περισσότερα υποδείγματα που βασίζονται στην ορθολογική επιλογή δεν είναι ρεαλιστικά. Αυτή η κριτική, που ασκείται όχι μόνο στην ορθολογική επιλογή αλλά και σε κάθε προσπάθεια να εξηγηθούν πολιτικά φαινόμενα, στη βάση κάποιου κεντρικού κορμού προσδιοριστικών μεταβλητών, επιμένει να αγνοεί ότι βασικός στόχος των κοινωνικών επιστημών είναι ακριβώς να απλοποιήσουν την ατελείωτη περιπλοκότητα της κοινωνικής ζωής, απομονώνοντας τις μεταβλητές εκείνες που παίζουν το σημαντικότερο ρόλο: τα θεωρητικά υποδείγματα είναι, με άλλα λόγια, αναλυτικά και ευριστικά εργαλεία «προς χρήση και όχι προς πίστη».⁵¹ Τόσο η προσπάθεια κατασκευ-

50. Βλ. Thomas Schelling, *Choice and Consequence: Perspectives of an Errant Economist*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1984.

51. Σύμφωνα με τον Theil, «models are to be used, not believed»· βλ. Henri Theil, *Econometrics*, Wiley, Νέα Υόρκη 1976, σ. 3.

ής υποδειγμάτων, που να αναπαράγουν όσο πιο πιστά γίνεται την πραγματικότητα,⁵² όσο και η «μετάφραση» μιας απλής περιγραφής στη γλώσσα της ορθολογικής επιλογής⁵³ αποτελούν θεμελιώδη (αλλά και συχνά) σφάλματα που αγνοούν τον βασικό λόγο της χρήσης υποδειγμάτων και δεν προσθέτουν τίποτα περισσότερο στην κατανόηση των πολιτικών φαινομένων απ' όσα είναι ήδη γνωστά μέσω της απλής περιγραφής τους.

Αντίθετα από τις δομικές προσεγγίσεις, το μεθοδολογικό πλαίσιο που περιέγραψα αναγνωρίζει τον κρίσιμο ρόλο των μηχανισμών εκείνων που παρεμβαίνουν (συχνά κατά τρόπο a priori μη προβλέψιμο) ανάμεσα στις δομές και τα υπό μελέτη πολιτικά φαινόμενα. Αντίθετα από την μπηχεβιοραλιστική προσέγγιση, που επιχειρεί να ανακαλύψει στατιστικούς συσχετισμούς σε θεωρητικό και ιστορικό κενό, η ανάλυση αυτή δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις αιτιακές σχέσεις που συνδέουν –σπάνια κατά τρόπο γραμμικό– τις διάφορες μεταβλητές μεταξύ τους. Με άλλα λόγια, αναγνωρίζεται τόσο ο κρίσιμος ρόλος των πολιτικών υποκειμένων όσο και το περίπλοκο του πολιτικού γίγνεσθαι, χωρίς ωστόσο να αντιμετωπίζονται οι παράγοντες αυτοί ως ανυπέρβλητα μεθοδολογικά φράγματα. Επιπρόσθετα, η προσέγγιση αυτή αναγκάζει τον ερευνητή να λειτουργήσει επαγωγικά, ξεκινώντας με την ανάπτυξη του θεωρητικού υποδείγματος και συνεχίζοντας, διαλεκτικά, με τη διατύπωση θεωρητικά προσανατολισμένων εμπειρικών υποθέσεων. Η χρήση του μεθοδολογικού αυτού πλαισίου, με τον τρόπο που υπέδειξα, παρουσιάζει, τέλος, το σημαντικό πλεονέκτημα του επιλεκτικού συνδυασμού διαφορετικών θεωρητικών και μεθοδολογικών εργαλείων, οδηγώντας σε αυτό που ο David Laitin πρόσφατα αποκάλεσε «τριγωνοποίηση» της ανάλυσης: το συνδυασμό, δηλαδή, αναλυτικών υποδειγμάτων βασισμένων στην ορθολογική επιλογή, με εμπειρική ποσοτική επεξεργασία και ανάλυση του πο-

52. Τα σφάλματα αυτά έχουν γίνει, κυρίως, στο πεδίο των διεθνών σχέσεων και συχνά αφορούν σε ex post facto αναλύσεις διεθνών κρίσεων (η κρίση της Κούβας, ιδίως, έχει γίνει αντικείμενο τέτοιων καταχρήσεων): βλ. Snidal, ό.π.

53. Στον ελληνικό χώρο, παράδειγμα τέτοιας εφαρμογής είναι η μελέτη της πτώσης της δικτατορίας και της μεταπολίτευσης από τον Κ. Αρβανιτόπουλο, όπου η απλή καταγραφή (και επανάληψη) διαφόρων ιστορικών επεισοδίων κυριολεκτικά «βαφτίζεται» με την ορολογία της θεωρίας των παιγνίων· βλ. Constantine Arvanitopoulos, «The political economy of regime change: a case study of Greece», Διδακτορική διατριβή, The American University, 1989.

λιτικού και κοινωνικού πλαισίου τόσο στη θεσμική του όσο και στην ιστορική του διάσταση.⁵⁴

Είναι γεγονός, τέλος, πως οι εφαρμογές της ορθολογικής επιλογής που αφορούν σε θέματα τα οποία ξεφεύγουν από τα στενά πλαίσια που ορίζει η μελέτη των αμερικανικών θεσμών και εν γένει της πολιτικής, αποτελούν μικρή μειοψηφία. Ελάχιστες είναι, επίσης, οι εφαρμογές εκείνες που επιχειρούν να συνδυάσουν το αφαιρετικό πλεονέκτημα της θεωρίας με την εμπειρική ακρίβεια της ιστορίας και τον πλούτο και την αμεσότητα της αφήγησης. Η μεγάλη πλειοψηφία των εφαρμογών της ορθολογικής επιλογής στερείται εμπειρικής τεκμηρίωσης, όπως πολύ ορθά υπογράμμισαν πρόσφατα ο Green και ο Shapiro.⁵⁵ Οι εφαρμογές αυτές λειτουργούν σε ένα αφηρημένο πλαίσιο με υποθετικά και αόριστα υποκείμενα (π.χ. «κοινοβούλιο» ή «κόμματα» γενικώς), προτιμήσεις και στρατηγικές. Εκείνο που συνήθως μεταβάλλεται είναι μόνον οι κανόνες του παιχνιδιού. Η μαθηματική ανάλυση στην οποία βασίζονται οι εφαρμογές αυτές, καθορίζει τα σημεία ισορροπίας και προβλέπει, σε ορισμένες περιπτώσεις (καθώς τα σημεία αυτά είναι συνήθως πολλαπλά), το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει η διάδραση των υποκειμένων, κάτω από τις συνθήκες που ορίζονται στο υπόδειγμα. Η ανάλυση αυτή είναι αναμφισβήτητη χρήσιμη, γιατί επιτρέπει την πρόβλεψη των αποτελεσμάτων της διάδρασης, τα οποία είναι συχνά αόρατα «στο γυμνό», μη μαθηματικό, μάτι του παρατηρητή. Όμως, όσο χρήσιμη κι αν είναι μια τέτοια ανάλυση, αυτοπεριορίζεται σημαντικά εξαιτίας της αοριστίας της. Το πρόβλημα, τελικά, των εφαρμογών αυτών δεν είναι τόσο η έλλειψη ρεαλισμού που τις χαρακτηρίζει όσο η αδυναμία τους να οδηγήσουν στη γόνιμη κατανόηση της σύνθετης κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας.

Ως ένα βαθμό, οι αδυναμίες που παρουσιάζει η εφαρμογή της ορθολογικής επιλογής αποτελούν συμπτώματα της παιδικής της ασθένειας και αντανακλούν την πραγματικότητα της ανάπτυξης που έλαβε χώρα σχεδόν αποκλειστικά στις Ηνωμένες Πολιτείες. Οι αδυναμίες αυτές έχουν αρχίσει να ξεπερνιούνται, και η σύζευξη ορθολογικής επιλογής και ιστορικότητας πιστεύω ότι θα αποτελέσει την αιχμή αυτής της υπέρβασης. Η σημασία της σύζευξης αυτής ξεπερνάει την ανάγκη εμπειρικής τεκμηρίωσης των όποιων πο-

54. Βλ. David Laitin, «The Civic Culture at 30», *American Political Science Review*, τόμ. 89, τχ. 1, 1995, σ. 172.

55. Βλ. Green και Shapiro, ό.π.

ρισμάτων του θεωρητικού υποδείγματος. Η σύζευξη αυτή τοποθετεί το δρων υποκείμενο, είτε αυτό είναι άτομο είτε συλλογικό σώμα, στο περιβάλλον από το οποίο αντλεί, διαμορφώνει, και, ενδεχομένως, οριοθετεί τόσο τις προτιμήσεις του όσο και τον τρόπο μεγιστοποίησής τους. Επιτρέπει, μ' αυτόν τον τρόπο, την κατανόηση της δράσης των υποκειμένων (πράγμα που από μόνο του αποτελεί θεμελιώδες ζήτημα), και τον έλεγχο της ορθότητας των υποθέσεων στις οποίες θα στηριχθεί το υπόδειγμα αυτό καθαυτό.

Η αφηγηματική διάσταση που επανεισάγει η σύζευξη αυτή επιτρέπει την τοποθέτηση των πολιτικών φαινομένων στο πλαίσιο μιας «αλυσίδας» αλληλοεξαρτώμενων γεγονότων και αντιπαρατίθεται όχι τόσο στη μαθηματική διάσταση (η οποία μπορεί, χωρίς βέβαια να είναι αφηγηματική, να περιγράψει μια σειρά γεγονότων), όσο σε μια κυρίαρχη, σήμερα, διάσταση των κοινωνικών επιστημών, που αφορά στη μελέτη των σχέσεων ανάμεσα σε μεταβλητές και υποτάσσει τα γεγονότα στη λογική της ιστορικής αναγκαιότητας και του ντετερμινισμού: εάν τα γεγονότα που συνέβησαν «έπρεπε» να συμβούν, επειδή αποτελούν έκφραση γενικότερων δυνάμεων και σχέσεων, τότε χάνουν το λόγο της αυτόνομης επιστημονικής τους ύπαρξης· η παρουσία τους, σε τέτοιου είδους αναλύσεις, έχει στόχο απλά περιγραφικό ή, ακριβέστερα, εικονογραφικό. Αντίθετα, η λογική που διέπει την ορθολογική επιλογή υπονομεύει την έννοια του ιστορικού αναπόφευκτου, υπογραμμίζοντας τη σημασία που έχουν οι ανθρώπινες εκτιμήσεις, οι αποφάσεις που ελήφθησαν και που παραλήφθηκαν και τα γεγονότα που απορρέουν από αυτές, πάντοτε, βέβαια, μέσα στο πλαίσιο που ορίζουν, συχνά κάθε άλλο παρά ασφυκτικό, μια σειρά από παραμέτρους: εδώ αποκτά νόημα και η έννοια των μη αναμενόμενων συνεπειών της εξατομικευμένης κοινωνικής δράσης. Τα γεγονότα επανακτούν έτσι την αυτονομία και τη σημασία τους και η χρονικότητα (temporality) επανέρχεται στο προσκήνιο, ενταγμένη όμως σε ένα θεωρητικό πλαίσιο και στα πλαίσια μιας γενικότερης «λογικής». Είναι λοιπόν φανερό ότι η θεωρία της ορθολογικής επιλογής, εφαρμοσμένη στο πεδίο της συγκριτικής πολιτικής με τον τρόπο που περιέγραψα σ' αυτό το άρθρο, επιτρέπει τη γενική όσο και θεωρητική κατανόηση των πολιτικών φαινομένων, χωρίς να αρνείται την ιστορικότητά τους.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΤΕΛΙΟΣ, «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης. Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, Μάρτιος 1996.
- ALESINA A. - ROSENTHAL H., «Partisan Cycles in Congressional Elections and the Macroeconomy», *American Political Science Review*, τόμ. 83, 1989.
- ALT JAMES E. - SHEPSON KENNETH (επιμ.), *Perspectives on Positive Political Economy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992.
- ARVANITOPOULOS CONSTANTINE, «The political economy of regime change: a case study of Greece», Διδακτορική διατριβή, The American University, 1989.
- BATES ROBERT, *Markets and States in Tropical Africa*, University of California Press, Μπέρκλεϋ 1981.
- BERGOUNIOUX ALAIN - MANIN BERNARD, *La social-démocratie ou le compromis*, PUF, Παρίσι 1979.
- ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ - ΜΑΥΡΗΣ ΓΙΑΝΝΗΣ, *Κόμματα και κοινωνικές συμμαχίες στην προδικτατορική Ελλάδα: οι προϋποθέσεις της μεταπολίτευσης*, Αθήνα, Εξάντας 1991.
- BIRNBAUM PIERRE - LECÁ JEAN (επιμ.), *Sur l' individualisme: théories et methodes*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1986.
- BOUDON RAYMOND, *The Unintended Consequences of Social Action*, The Macmillan Press, Λονδίνο 1982.
- BOUDON RAYMOND - BOURRICAUD FRANÇOIS, *A Critical dictionary of Sociology*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1989.
- BRUSTEIN WILLIAM, *The Logic of Evil: The Social Origins of the Nazi Party*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1996.
- COHEN YOUSSEF, *Radicals, Reformers and Reactionaries: The Prisoner's Dilemma and the Collapse of Democracy in Latin America*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1994.
- ELSTER JON, *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986.
- ELSTER JON, *Nuts and Bolts for the Social Sciences*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1989.
- FEREJOHN JOHN, *Pork Barrel Politics*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1974.
- FRIEDMAN JEFFREY, «Economic Approaches to Politics», *Critical Review*, τόμ. 9, τχ. 1-2, 1995.
- FRIEDMAN JEFFREY (επιμ.), *The Rational Choice Controversy: Economics Models of Politics Reconsidered*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1996.

- FRIEDMAN MILTON, «The Methodology of Positive Economics», στο *Essays in Positive Economics*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1953.
- GEDDES BARBARA, «Uses and Limitations of Rational Choice in the Study of Latin American Politics», αδημοσίευτο κείμενο, Department of Political Science, UCLA, Λος Άντζελες 1993.
- GEDDES BARBARA, *Politicians' Dilemma: Building State Capacity in Latin America*, University of California Press, Μπέριγκλεϊ 1994.
- GREEN DONALD P. - SHAPIRO IAN, *Pathologies of Rational Choice Theory: A Critique of Applications in Political Science*, Yale University Press, Νιου Χέιβεν 1994.
- HAMBURGER HENRY, *Games as Models of Social Phenomena*, W.H. Freeman and Company, Νέα Υόρκη 1979.
- HART OLIVER, «An Economist's Perspective on the Theory of the Firm», *Columbia Law Review*, τόμ. 89 (1989), σ. 1757-1774.
- KALYVAS STATHIS N., *The Rise of Christian Democracy in Europe*, Cornell University Press, Ίθακα και Λονδίνο 1996.
- KALYVAS STATHIS N., «Polarization in Greek Politics: Rhetoric or Reality?», Ανακοίνωση στο CUNY Seminar in Modern Greek Studies, Νέα Υόρκη, Απρίλιος 1996.
- KEEGAN JOHN, *A History of Warfare*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1994.
- ΚΟΛΙΟΠΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Σ., *Ληλασία φρονημάτων. Το Μακεδονικό ζήτημα στην κατεχόμενη Δυτική Μακεδονία, 1941-1944*. Α' τόμος, β' έκδοση, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1996.
- KREPS DAVID M., *A Course in Microeconomic Theory*, Princeton University Press, Πρίνστον 1990.
- KREPS DAVID M., *Game Theory and Economic Modelling*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1990.
- LAITIN DAVID, «The Civic Culture at 30», *American Political Science Review*, τόμ. 89, τχ. 1 (1995), σ. 168-173.
- LEVI MARGARET, *Of Rule and Revenue*, University of California Press, Μπέριγκλεϊ 1988.
- LIPSET S.M. - S. ROKKAN (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1967.
- LYRINTZIS CHRISTOS, «The Power of Populism: The Greek Case», *European Journal of Political Research*, τόμ. 15, τχ. 6, 1987.
- LYRINTZIS CHRISTOS, «PASOK in Power: From "Change" to Disenchantment», στο Richard Clogg (επιμ.), *Greece 1981-89: The Populist Decade*, MacMillan, Λονδίνο 1993.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ - ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛΣ, «Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993.
- MAIER CHARLES S., *Recasting Bourgeois Europe: Stabilization in France*,

- Germany and Italy in the Decade After World War II*, Princeton University Press, Πρίνστον 1988.
- MONTINOLA GABRIELLA, «Manufacturing Weak States: Lessons from the Philippines», αδημοσίευτη εργασία, Department of Politics, New York University, 1996.
- MORROW JAMES D., *Game Theory for Political Scientists*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΗΛΙΑΣ, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964. Η εκλογική γεωγραφία των πολιτικών δυνάμεων*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.
- NORTH DOUGLASS C., *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1990.
- OLSON MANCUR, *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1965.
- PASSERON JEAN-CLAUDE, *Le raisonnement sociologique: l'espace non-Popperien du raisonnement naturel*, Nathan, Παρίσι 1991.
- POPKIN SAMUEL, *The Rational Peasant*, California University Press, Μπέρκλεϊ 1979.
- PRZEWORSKI ADAM, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1985.
- SHELLING, THOMAS, *Choice and Consequence: Perspectives of an Errant Economist*, Harvard University Press, Κέμπριτζ, Μασ. 1984.
- SEN AMARTYA, «Behaviour and the Concept of Preference», στο Jon Elster (επιμ.), *Rational Choice*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1986.
- SHEPSON KENNETH - WEINGAST BARRY, «Political Preferences for the Pork Barrel: A Generalization», *American Journal of Political Science*, τχ. 25, 1981.
- SHUGART MATTHEW SOBERG - CAREY M. JOHN, *Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1992.
- SNIDAL DUNCAN, «The Game Theory of International Politics», *World Politics*, τχ. 38, 1985.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ ΜΙΧΑΗΛΣ, *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- THEIL HENRI, *Econometrics*, Wiley, Νέα Υόρκη 1976.
- ΤΣΕΜΠΕΛΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, «Κυβέρνηση, αντιπολίτευση και "δileμμα φυλακισμένου"», στο Ν. Π. Διαμαντούρος - Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Γ. Θ. Μαυρογορδάτος (επιμ.), *Οι εκλογές του 1981*, Εστία, Αθήνα 1984.
- TSEBELIS GEORGE, *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1990.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «"Τζαμπατζήδες" στη χώρα των θαυμάτων», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Ιανουάριος 1993.

VERDIER DANIEL, *Democracy and International Trade*, Princeton University Press, Πρίνστον 1994.

VON NEUMANN, JOHN - MORGENSTERN OSKAR, *Theory of Games and Economic Behavior*, Princeton University Press, Πρίνστον 1953 [Τρίτη έκδοση].

ΦΙΛΙΝΗΣ, ΚΩΣΤΑΣ, *Θεωρία των παιγνίων και πολιτική στρατηγική*, Κείμενα, Αθήνα 1972.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΧΡΥΣΟΧΟΟΥ*

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ**

«Η θεωρία της ενοποίησης θα αποτελέσει μία μάλλον πληθωρική αλλά όχι και τόσο προεξέχουσα υποσημείωση στην πνευματική ιστορία της κοινωνικής επιστήμης του εικοστού πρώτου αιώνα».

Donald J. Puchala (1984)

1. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Το άρθρο αυτό επικεντρώνεται στην αναζήτηση των σύγχρονων ιδιοτήτων της Ευρωπαϊκής ενοποίησης, όπως αυτές διαμορφώνονται στα μέσα της δεκαετίας του '90. Το κεντρικό ερώτημα το οποίο τίθεται είναι εάν η πολιτική δυναμική της Συνθήκης του Maastricht είναι σε θέση να απαντήσει στα κρίρια προβλήματα που συνδέονται με τη μελλοντική πολιτειακή φυσιογνωμία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.), ως ένα εν εξελίξει πείραμα συλλογικής διακυβέρνησης. Πιο συγκεκριμένα: Τι μας διδάσκει η εμπειρία του Maastricht για την πολιτική, θεσμική και συνταγματική δομή της κοινής περιφερειακής κατασκευής; Πώς διαγράφονται οι τάσεις εξέλιξης του συστήματος προς μία δημοκρατικά οργανωμένη πολιτεία; Τι αποτελεί σήμερα τον κινητήριο μοχλό της ενοποίησης; Και ακόμα, είναι δυνατό να εντάξουμε το πρωτότυπο αυτό διεθνικό μόρφωμα σε μία συγκεκριμένη αναλυτική λογική, ικανή να μας οδηγήσει στη διαμόρφωση –σε όρους τόσο εννοιολογικούς όσο και επιχειρησιακούς– ενός επιστημολογικά ανεκτού υποδείγματος περιφερειακής ενοποίησης;

* Ο Δ. Ν. Χρυσόχου είναι Λέκτορας Πανευρωπαϊκής Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο του Exeter.

** Ο συγγραφέας θα ήθελε να ευχαριστήσει τον καθηγητή Clive H. Church (Πανεπιστήμιο του Kent) για μια σειρά από δημιουργικά σχόλια στην ανάπτυξη του υποδείγματος της συναινετικής συνομοσπονδίας και στην ιδέα για τη διαμόρφωση ενός διεθνικού Δήμου.

Το παραπάνω πλέγμα ερωτημάτων αποτελεί ένα ελάχιστο μόνο δείγμα προβληματισμού στη διαρκώς αυξανόμενη φιλολογία για τη μελλοντική κατεύθυνση του κοινού συστήματος. Ταυτόχρονα όμως, θεωρούμε ότι ανταποκρίνεται έστω και στις ελάχιστες απαιτήσεις ενός πρώτου αφετηριακού πλαισίου ανάλυσης, των βασικών εκείνων δομικών και λειτουργικών συνθηκών της ενοποιητικής άσκησης που καθιστούν τη μελέτη των σύγχρονων ιδιοτήτων της επιτακτική.

2. ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΤΑΣΕΙΣ ΕΞΕΛΙΞΗΣ ΤΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

Σε ιστορικούς όρους, το παρόν στάδιο εξέλιξης της Ε.Ε., αντί να ανταποκρίνεται στο πρότυπο του «συμβατικού» διακυβερνητισμού της δεκαετίας του '70 ή σε ένα ποιοτικό άλμα προς τη δημιουργία μιας κλασικού τύπου ομοσπονδίας –και πόρρω απέχει από κάτι τέτοιο–, αναφέρεται σε μία πολιτειακά ιδιότυπη μορφή «ένωσης» η οποία, μέσω της διαδικασίας της συνδιαχείρισης ενός κοινού corpus αρμοδιοτήτων των συμμετεχόντων κρατών, στοχεύει στην επίτευξη αμοιβαίως επωφελών διαδράσεων συνεργατικού χαρακτήρα.

Πράγματι, ειδοποιός διαφορά μεταξύ της σημερινής Ε.Ε. και των σύγχρονων ομοσπονδιακών συστημάτων είναι ότι, στα τελευταία, η διαδικασία της συνταγματικής μηχανικής –η τυπική, δηλαδή, μετατροπή ενός άμορφου συνόλου ανεξαρτήτων πολιτειών σε ενιαίο κράτος υπό κοινή κεντρική διοίκηση– είχε από την αρχή ευαισθητοποιηθεί στην κατεύθυνση της εξισορρόπησης των εντάσεων μεταξύ εδαφικής εκπροσώπησης και λαϊκής αντιπροσώπησης. Ως αποτέλεσμα, όχι μόνο κρίθηκε αναγκαίο να αποσαφηνισθεί η έννοια και το περιεχόμενο της Δημοκρατίας, εντός των συνόρων της νέας ομοσπονδιακής αρχιτεκτονικής, αλλά επίσης να υπάρξουν σαφείς εγγυήσεις για την εφαρμογή των κανόνων της δημοκρατικής διαδικασίας, υπαγόμενες στην οργανωτική λογική μίας μεγάλης κλίμακας πολιτικής οντότητας. Έτσι, η ομοσπονδιοποίηση προηγουμένως ανεξαρτήτων πολιτειών συνεπάγεται τη δημιουργία νέας κυριαρχίας σε επίπεδο κεντρικών πολιτικών θεσμών.

Για παράδειγμα, το τελικό προϊόν της «Μεγάλης Συνέλευσης» του 1787 στη Φιλαδέλφεια δεν ήταν άλλο από την επίτευξη μίας αρκούντως ισόρροπης σχέσης μεταξύ των εδαφικών, πολιτικών

και συνταγματικών διαστάσεων της ομοσπονδιακής αρχής. Από την άλλη πλευρά όμως, η διαδικασία της οικοδόμησης κεντρικών πολιτικών θεσμών αποτέλεσε, εν μέρει, απάντηση στο πρόβλημα του πώς να επιτευχθούν ικανοποιητικά επίπεδα δημοσίου ελέγχου, χωρίς παράλληλα να τεθεί σε κίνδυνο η ευρύτερη ομοσπονδιακή συνοχή της νέας αμερικανικής πολιτείας. Δεν είναι τυχαίο έτσι το γεγονός ότι στα βιώσιμα ομοσπονδιακά συστήματα της εποχής μας, αναπτύχθηκε μια αίσθηση δημοκρατικού πολιτισμού *ab intra*, οδηγώντας στη διαμόρφωση ενός πολιτικά υπεύθυνου Δήμου.

Εν αντιθέσει με την παραπάνω εξέλιξη, η ελαστικότητα της διαδικασίας οικοδόμησης των κοινοτικών θεσμών, σε συνδυασμό με την επιτακτική ανάγκη, από πλευράς εθνικών κυβερνήσεων, να διατηρήσουν τον διαχειριστικό έλεγχο της ενοποίησης –διασφαλίζοντας έτσι την υπόστασή τους ως κυριαρχικά αυθύπαρκτες οντότητες–, έθεσαν τα ίδια τα όρια του εκδημοκρατισμού της διεθνικής πολιτείας. Παρά τη σημαντική ποιοτική εξέλιξη του κοινού συστήματος, από την ίδρυση της πρώτης κατά σειρά Κοινότητας (ΕΚΑΧ) το 1951, ο διαχωρισμός μεταξύ εδαφικότητας (ως έκφραση της κρατικής κυριαρχίας) και Δήμου (ως αποτέλεσμα της διαμόρφωσης ενός ενιαίου σώματος πολιτών) παρέμεινε ενεργός, αναγκάζοντας μη εδαφικά προσδιορισμένους θεσμούς, όπως το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Ε.Κ.) και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, να επιρρίπτουν ευθύνες για τη σημερινή δημοκρατική παθολογία της Ε.Ε. στην επικράτηση του «διακυβερνητικού» υποδείγματος έναντι του «υπερεθνικού». Ενισχυτική της άποψης αυτής είναι και η παρατήρηση της Sbragia, ότι «ακόμη και εάν οι εθνικές κυβερνήσεις δε συμμετείχαν στη διαδικασία διαμόρφωσης κοινοτικής πολιτικής, το πολιτικό τοπίο της Κοινότητας θα εξαρτάτο [...] από εδαφικού χαρακτήρα προβληματισμούς».¹

Για την ώρα, η Ε.Ε. ανταποκρίνεται περισσότερο σε ένα σύστημα εθνικών δημοκρατιών, παρά σε ένα διεθνικό δημοκρατικό σύστημα. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι τα συμφέροντα του «εδαφικού κράτους» συνυπάρχουν με αυτά των κεντρικών πολιτικών θεσμών, στο βαθμό που αποτελούν προϊόντα συναινετικού τύπου διευθετήσεων μεταξύ των κυρίαρχων (εθνικών) ηγετικών ομάδων.

1. A. Sbragia, «Thinking about the European Future: The Uses of Comparison», στο A. Sbragia (επιμ.), *Euro-Politics: Institutions and Policymaking in the «New» European Community*, The Brookings Institution, Washington DC 1992, σ. 275.

Επιπλέον, εάν κάποιος λάβει υπόψη του ότι το σύστημα εξακολουθεί να ρυθμίζεται κυρίως από μία Διεθνή Συνθήκη μεταξύ κυρίαρχων κρατών, τα οποία κατέχουν το αποκλειστικό δικαίωμα της αποχώρησής τους από το σύστημα, εάν και όταν το κρίνουν σκόπιμο, είναι εύκολο να αντιληφθούμε το λόγο για τον οποίο το *locus decidendi* της Ε.Ε. κυριαρχείται από την παρουσία ομάδων που κινούνται μέσα και γύρω από την εκτελεστική εξουσία.

Η κατάσταση αυτή ελευθερώνει τους συμμετέχοντες από τις όποιες σκληρωτικές ιδιότητες του κλασικού ομοσπονδισμού, εφόσον η τρέχουσα ισορροπία των ενοποιητικών τάσεων ελαχιστοποιεί τις πιθανότητες για την εγκαθίδρυση μιας ευρωπαϊκής κυβέρνησης, με στόχο την πολιτική οργάνωση της Ε.Ε. σε ενιαίο κράτος. Ο τύπος αυτός της πολιτικής διάδρασης μοιάζει με εκείνον που ο Taylor χαρακτήρισε, στα μέσα της δεκαετίας του '70, ως «διαχειριζόμενη κοινωνία» (*managed Gesellschaft*): «Ένα αποκεντρωμένο, πλην όμως συντονισμένο, σύστημα, στο οποίο οι συμμετέχοντες δρώντες [...] χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα αλληλεξάρτησης μεταξύ τους, διατηρώντας παράλληλα, ή ακόμη και ενισχύοντας, την αυτονομία τους».²

Από μια διαφορετική οπτική, υπάρχουν ακόμη περιθώρια για αισιόδοξες προβλέψεις σχετικά με την ανάπτυξη μιας Ευρωπαϊκής *Gemeinschaft*, μέσα από την εφαρμογή των διατάξεων της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Πράγματι, η μεγαλύτερη ίσως πρόκληση στην κυρίαρχη σήμερα σύνθεση μεταξύ ομοσπονδιακών αρχών και συνομοσπονδιακών δομών μπορεί να αναζητηθεί στα συστατικά στοιχεία αυτού που ο Groom ονομάζει «διεθνική “ψυχο-πολιτική κοινότητα”» (*psycho-political community*),³ ως μία μορφή πολιτικά οργανωμένης *Gemeinschaft* σε επίπεδο Ένωσης. Κατά πόσο όμως θα μπορούσε το Maastricht, από μόνο του, να οδηγήσει προς αυτήν την κατεύθυνση, υπερβαίνοντας έτσι τα στοιχεία που συγκροτούν τη σημερινή Ευρωπαϊκή *Gesellschaft*, είναι δύσκολο να εκτιμηθεί. Ενδεχομένως, η υλοποίηση του οράματος της «Ευρώπης των Περιφερειών», σε αντίθεση με την «Ευρώπη των Κρατών» η οποία στηρίζεται στην αρχή της «διακυβέρνησης

2. P. Taylor, «The Politics of the European Communities: The Confederal Phase», *World Politics*, Απρίλιος 1975, σ. 336.

3. A.J.R. Groom, «The European Community: building up, building down, and building across», στο *Conference Proceedings, People's Rights and European Structures*, Centre Unesco de Catalunya, 1993, σ. 47.

από ένα συνασπισμό ηγετικών ομάδων» (elite cartel)⁴ – να ενισχύσει περαιτέρω τις δημοκρατικές αρετές του συστήματος.

Παρ' όλα αυτά, στον πραγματικό κόσμο της κοινοτικής πολιτικής, η επίτευξη ενός «άριστου υποδείγματος» εξισορρόπησης του δημοσίου αισθήματος με τις εκάστοτε στρατηγικές επιλογές των εθνικών κυβερνήσεων εξαρτάται από την ύπαρξη ή μη της πολιτικής βούλησης, σε επίπεδο ηγετικών ομάδων. Ειδικότερα, η σημασία που αποδίδει το σύστημα σε αμοιβαίες διευθετήσεις μεταξύ των εθνικών ηγεσιών και σε in camera πρακτικές διαπραγματεύσεων, μειώνει τις πιθανότητες για την εμφάνιση μιας ευρωπαϊκής «πολιτικής κοινότητας». Ακολούθως, η δυνατότητα υπέρβασης της σημερινής διεθνικής Gesellschaft εξαρτάται πρωτίστως από τα πολιτικά κίνητρα των επιμέρους ηγεσιών, παρά από τη δημιουργία συνθηκών αντιπροσωπευτικής και υπεύθυνης διακυβέρνησης. Η τάση, με άλλα λόγια, δεν είναι η επίτευξη ισχυρών δεσμών ταύτισης των επιμέρους Δήμων των κρατών-μελών με μια νέα και ευρύτερη πολιτειακή μονάδα, αλλά η ικανοποίηση των βασικών αιτημάτων που προέρχονται από τα μέλη του συνασπισμού των ηγετικών ομάδων.

Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι κάθε ουσιαστική αναχώρηση από το παρόν στάδιο εξέλιξης της Ε.Ε. απαιτεί το μετασχηματισμό του σημερινού «ημικυρίαρχου» ευρωπαϊκού σώματος πολιτών σε κάτι περισσότερο από το άθροισμα των συμμετεχόντων εθνικών Δήμων· δηλαδή, σε μία αμιγώς πολιτική (civic) ενότητα, η οποία θα συγκροτείται στη βάση ενός ενιαίου Ευρωπαϊκού Δήμου ο οποίος έχει αποκτήσει συνείδηση της διεθνικής του υπόστασης, και ο οποίος είναι ικανός να μεταβιβάσει τα δημοκρατικά του αιτήματα προς και μέσω των κεντρικών πολιτικών θεσμών.

Και παρά το γεγονός ότι είναι δύσκολο να βρεθεί απάντηση στο ερώτημα εάν οι δεσμοί ενότητας που επικρατούν σήμερα στην Ε.Ε. θα αποδειχθούν αρκούτως ισχυροί, ώστε να αναζωπυρώσουν τις δυνάμεις της ενοποίησης προς την ανάδυση μιας αυθεντικής ευρωπαϊκής Gemeinschaft, εάν τελικά το επιτύχουν, τότε το όλο κίνημα θα ήταν ένα ακόμη βήμα προς τη διαμόρφωση ενός διεθνικού Δήμου. Κι αυτό, διότι η μεγαλύτερη ίσως πρόκληση που καλείται να αντιμετωπίσει η σημερινή Ε.Ε., δεν είναι τόσο η διατήρηση των μη-

4. A. Lijphart, «Consociational Democracy», *World Politics*, Ιανουάριος 1969, σ. 222.

χανισμών παραγωγής συναίνεσης στη διαχείριση των επιμέρους εθνικών κυριαρχιών, όσο η οικοδόμηση μιας συλλογικής πολιτικής (civic) ταυτότητας μεταξύ των ευρωπαίων πολιτών.

3. ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΠΡΟΤΥΠΑ ΕΝΟΠΟΙΗΣΗΣ

Στα μέσα της δεκαετίας του '90, προκύπτει έτσι η άποψη ότι οι σύγχρονες ιδιότητες της ενοποίησης παραπέμπουν ευθέως σε μια νέα μορφή διαπολιτειακής οικοδόμησης, μέσα από ένα πλέγμα συμβασιακών σχέσεων με τη μορφή σύναψης διακρατικών συνθηκών –ενοποιητικού όμως χαρακτήρα–, όπως αυτές που αποτελούν το συνταγματικό πλαίσιο της Ένωσης· ιδιότητες οι οποίες, αξίζει να σημειωθεί, οδηγούν σε συνταγματική αυθυπαρξία των «μερών» (κράτη-μέλη) και σε μία έστω και περιορισμένη πολιτειακή συνοχή του «όλου» (Ε.Ε.). Ειδικότερα, το σημείο τομής μεταξύ της συλλογικότητας και των συστατικών της υπομονάδων αποτυπώνεται στη διαδικασία του (αυτο)περιορισμού της εθνικής κυριαρχίας, προς όφελος ενός πολυκεντρικού σχήματος διακυβέρνησης.

Σύγχρονες θεωρητικές προτάσεις, με πιο πρόσφατη ίσως αυτή της Συναινετικής Συνομοσπονδίας (Confederal Consociation),⁵ συνδέονται περισσότερο με την περιγραφή των νέων επιχειρησιακών στοιχείων της ενοποίησης παρά με τη διατύπωση μιας «Μεγάλης Θεωρίας», ικανής να αποτυπώσει σφαιρικά τις δομικές και λειτουργικές της προϋποθέσεις. Το ενδιαφέρον επικεντρώνεται έτσι σε θέματα διαχείρισης των επιμέρους κυριαρχιών στο πλαίσιο ενός ευρύτερου *Καθεστώτος Συνδιάθεσης*, οριοθετώντας μια νέα αναλυτική αφετηρία βάση της οποίας η άποψη του Mitraný, που ήθελε τη δομή να ακολουθεί τη λειτουργία,⁶ αντικαθίσταται από τη θέωση ότι η ίδια η δομή του συστήματος προσδιορίζει σε σημαντικό βαθμό τόσο το «έυρος» όσο και το «επίπεδο» της ενοποίησης.

5. Βλ. Μ. Ι. Τσινιαζέλης - Δ. Ν. Χρυσόχου, *Ευρωπαϊκή Ένωση και Δημοκρατία. Δομικές Συνθήκες και Πολιτική Διαδικασία*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1995, ιδιαίτερα κεφ. 2. Βλ. επίσης D. N. Chrysochoou, «Democracy and Symbiosis in the European Union: Towards a Confederal Consociation?», *West European Politics*, Οκτώβριος 1994, σ. 1-14· του ίδιου, «European Union and the Dynamics of Confederal Consociation: Problems and Prospects for a Democratic Future», *Journal of European Integration*, Χειμώνας-Ανοιξη 1995, σ. 279-305.

6. D. Mitraný, *A Working Peace System*, Royal Institute of International Affairs, Λονδίνο 1943, σ. 72-73.

Ως αποτέλεσμα, δομή και διαδικασία συνυπάρχουν, στο βαθμό που η ένταξη νέων λειτουργικών χώρων στο ενοποιητικό σύστημα δε διαταράσσει την υπάρχουσα ισορροπία δυνάμεων μεταξύ εδαφικά και μη-εδαφικά προσδιορισμένων θεσμών και συμφερόντων. Από εδώ, άλλωστε, προκύπτει και η άποψη ότι η διαρκώς εντονότερη, κατά τα τελευταία χρόνια, πολιτικοποίηση της διαδικασίας της «λειτουργικής σύνδεσης» (spill over) έχει προσθέσει στα ήδη έντονα προβλήματα δημοκρατικής νομιμοποίησης της Ένωσης και αυτό της συνταγματικής σύγχυσης. Όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Adonis: «Το “δημοκρατικό έλλειμμα” δεν είναι παρά μία μόνον πτυχή ενός περισσότερο χρόνιου προβλήματος του συνταγματικού χάους».⁷

Η βασική θέση της θεωρίας της συναινετικής συνομοσπονδίας είναι ότι, στο βαθμό που τα μέλη τα οποία απαρτίζουν την Ένωση αναγνωρίζουν την ύπαρξη μιας έστω και περιορισμένης «κοινότητας συμφερόντων», είναι πιθανότερη η επικράτηση συλλογικών διαδικασιών λήψης αποφάσεων συναινετικού τύπου, στην προσπάθεια αντιμετώπισης κοινών προβλημάτων καθώς επίσης και στην επίτευξη κοινών στόχων. Η βασική, πάντως, διαφορά μεταξύ αυτού του σχήματος συνεργατικών διεργασιών και της σύγχρονης εμπειρίας του γερμανικού ομοσπονδιακού υποδείγματος είναι ότι στο δεύτερο αναπτύσσονται, κυρίως λόγω της ύπαρξης ενιαίου Συντάγματος, καθέτως δομημένες σχέσεις μεταξύ της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και των ομόσπονδων κρατιδίων. Πιο συγκεκριμένα, οι αρμοδιότητες της Bundestag, εκπροσωπώντας τον γερμανικό δήμο ως ένα αδιαφοροποίητο σώμα πολιτών, προσδίδει στο πολιτικό «όλο» της γερμανικής πολιτείας το χαρακτήρα του ενιαίου Ομοσπονδιακού Κράτους. Αντίθετα, η Bundesrat, αποτελούμενη από τους εκπροσώπους των ομόσπονδων κρατιδίων, έχει το ρόλο του «εγγυητή» της σχετικής τους αυτονομίας, ως ξεχωριστών κρατικών οντοτήτων έναντι της κεντρικής κυβέρνησης. Παράλληλα όμως, το σύστημα διατηρεί ένα άτυπο πλαίσιο διακυβερνητικών διαπραγματεύσεων (Politikverflechtung), οδηγώντας σε, οριζοντίως, δομημένες συνεργατικές διαδράσεις.

Θα λέγαμε λοιπόν, ότι προκύπτουν βάσιμοι λόγοι να υποθέσουμε ότι η «μεταφορά» του συστήματος των Συνεργαζομένων Κρα-

7. Βλ. Α. Adonis, «Subsidiarity: Myth, Reality and the Community's Future», House of Lords Select Committee on the European Communities, 1990, σ. 11.

τών (Kooperative Staaten) σε διεθνικό επίπεδο είναι σε θέση να συμφιλιώσει αρμονικά την ιδεαλιστική με την πραγματιστική παράδοση των βασικών θεωριών της ενοποίησης, ελευθερώνοντας έτσι τις εθνικές κυβερνήσεις, τόσο από τις ανελαστικές τάσεις του «συμβατικού» διακυβερνητισμού (ως υποκατηγορία της κλασικής αντίληψης περί Συνομοσπονδίας) όσο και από τις εξίσου σκληρωτικές πτυχές του «διττού ομοσπονδισμού» αμερικανικού τύπου (ως μορφή οργάνωσης της ευρύτερης πολιτείας, στη βάση μιας συνταγματικά προσδιορισμένης διάκρισης των εξουσιών μεταξύ διαφορετικών επιπέδων διακυβέρνησης). Ο παρακάτω πίνακας αποτυπώνει, συνοπτικά, τα βασικά θεωρητικά υποδείγματα ενοποίησης στη συγκριτική τους διάσταση.

Αναφερόμενοι σε μια περίοδο έντονου προβληματισμού για το μέλλον της Ε.Ε., φαίνεται ότι αναπτύσσεται μία αυτόνομη δυναμική μεταξύ κράτους και διεθνούς οργανισμού. Η διαλεκτική αυτή σχέση μεταξύ των «μερών», ως ξεχωριστών οντοτήτων, και του «όλου», ως ένα κοινό καθεστώς συνδιάθεσης, αποτελεί το νέο στοιχείο στην εξέλιξη του συστήματος, με τη Συναινετική Συνομοσπονδία να αναδεικνύει τις βασικές δομικές συνθήκες που καθορίζουν τη σχέση μεταξύ των οριζοντίως, διαπλεκόμενων «συντελεστών» άσκησης της δημόσιας πολιτικής σε διεθνικό επίπεδο.

Το κεντρικό επιχείρημα της θέσης αυτής είναι ότι οι ενοποιητικές τάσεις του συστήματος οδεύουν μέσα και όχι πέραν της αντικειμενικής ικανότητας των κρατών να μεταβιβάσουν μέρος των κυριαρχικών τους δικαιωμάτων σε κοινούς θεσμούς και, έπειτα, να το «συνδιαχειρίζονται» με τα άλλα κράτη-μέλη, μέσα από συναινετικού τύπου διεργασίες. Την ιδιότυπη αυτή πρακτική, ως μια σύγχρονη αντικειμενική ιδιότητα της ενοποιητικής μηχανικής, ονομάζουμε διαδικασία της Συνδιάθεσης, στο πλαίσιο της οποίας τα κράτη-μέλη διατηρούν τη δημοκρατική, πολιτειακή και πολιτιστική τους αυτονομία, οδεύοντας παράλληλα στην εγκαθίδρυση μιας συναινετικής μορφής «ένωσης», χωρίς να προσβάλλεται η ατομική τους κυριαρχία ή να αμφισβητείται η εθνική τους αυθυπαρξία· με τις κεντρικές αποφάσεις να καθορίζονται σε μία, μάλλον, *ad hoc* βάση παρά μέσω συνταγματικά κατοχυρωμένων διαδικασιών.

Η θεώρηση αυτή της Ένωσης ως ενός είδους *ελεγχόμενου πλουραλισμού*, έρχεται να καταδείξει μια πολιτική πραγματικότητα η οποία αποδέχεται τον πρωταγωνιστικό ρόλο των κρατών στην εξελικτική πορεία του συστήματος, υπονοώντας ότι η *prima facie* υ-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Θεωρητικά παραδείγματα ενοποίησης

ΙΔΙΟΤΗΤΕΣ	Ομοσπονδιακός	Λειτουργισμός	Νεο-λειτουργισμός	ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΑ Επικονομιακή διάδραση	Διεθνή καθεστώα	Συνεργατικός ομοσπονδιακός	Συναινετική ομοσπονδία
Πρότυπα εφαρμογής	Διττή ομοσπονδιακή δομή (ΗΠΑ)	Διοίκηση της κουλτάρας του Tennessee	Προσαρμογή του πλουραλιστικού προτύπου	Διεθνείς σχέσεις	Ad hoc κατηγοριοποιήσεις	Βασικός Νόμος (Γερμανία)	Ευρωπαϊκή Ένωση
Βασικές αρχές	«Ενόπιτα μέσα στη διαφορετικότητα»	«Η μορφή ακολουθεί τη λειτουργία» (Mitranay)	«Η λειτουργική εννοπιση απαιτεί πλουραλισμό» (Haas)	«Ειρηνική επίση των κοινωνικών προβλημάτων» (Deutsch)	«Αποδοχή αμοιβαίων και κανονών» (Ruggie)	«Υπέβραση του κώβου διαχωρισμού εξουσιών» (Wessels)	«Τριμητιαία αυτονομία» και «αμοιβαίο veto» (Lijphart)
Επιχειρησιακό πλαίσιο	Τυπικός & σαφής διαχωρισμός κυβερνητικών αρμοδιοτήτων	Δίκτινα επιτροπών διαχείρισης («Ορθολογική επίλυση προβλημάτων»)	Αυτοπροδιορισμένη πλουραλιστική κοινωνία («Κοινοτική μέριτο»)	Συνεργασία σε χώρους «ψηφιακής πολιτικής» («Αντίληψη κοινοτήρας»)	Προσοδιορίζεται από κοινού εμπάτ' την εκάστοτε συμπεριφορά των συμμετεχόντων κρατιών	«Συνασπιαιός ηγετικών ομάδων» (Ελεγγόμενος πλουραλισμός)	«Συνασπιαιός ηγετικών ομάδων» (Ελεγγόμενος πλουραλισμός)
Δυναμική ενοποίησης	Οριζόντιες δημόσιες διαδράσεις (Δήμος)	«Τεχνικός αυτοπροδιορισμός τοιργικής σύνδεσης» («Απο-πολιτικοποίηση»)	Μηχανισμός «λειτοιργικής σύνδεσης» («Σύνγκλιση αιτημάτων»)	Κοινωνική διάδραση («Διαδικασία εκμάθησης»)	Οριζόντια αλληλεξάρτηση (Αποκέντρωση πολιτικής θεσιμών)	«Συμμετοχική διαμορφωση της δημόσιας πολιτικής» («Κοινοί στόχοι»)	Συμβιωτικοί δεσμοί μεταξύ «όλων» και μεριών (Συνδιάθεση)
Συνταγματικές συνέπειες	Διαιτησία κυριαρχίας	Διατήρηση κυριαρχίας	Μεταφορά κυριαρχίας	Υπέβραση κυριαρχίας	Διάχηση κυριαρχίας	Διαμοιρασμός κυριαρχίας	Συνδιαχείριση κυριαρχίας
Τελικό προϊόν	Ενιάιο ομοσπονδιακό κράτος	Λειτουργικό σύστημα ειρήνης	Υπερθνική πολιτική κοινοτήρα	Ενοπιτημένη κοινοτήρα ασφαλείας	Δίκτινα τομακής διασυνοριακής συνεργασίας κρατιών	Ομοσπονδία ημιαυτόνομων κρατιών	Σύστημα οριζόντιως συνεργαζομένων κρατιών

πονόμευση της αρχής της αυτοδιάθεσης, από ένα κοινό σύστημα λήψης δεσμευτικών αποφάσεων, αντισταθμίζεται από την προοδευτική αναβάθμιση της ικανότητας των κρατών να ανταποκρίνονται καλύτερα στις απαιτήσεις των πολιτών τους. Ως αποτέλεσμα, η Ένωση συνεχίζει να αντλεί τη νομιμοποίηση των αποφάσεών της από τη συμμετοχή των εθνικών κυβερνήσεων στη κοινή νομοθετική διαδικασία, με την κυριαρχία να εδράζεται σε αυτές και όχι στο συλλογικό σώμα των ευρωπαίων πολιτών, το οποίο και παραμένει έτσι «ημικυρίαρχο».

Η δικαιολόγηση του χαρακτηρισμού αυτού είναι ότι η ουσιαστική ικανότητα λήψης των κεντρικών αποφάσεων, αντί να απορρέει από την ενωμένη πολιτική βούληση των πολιτών, ως ένας Ευρωπαϊκός Δήμος με κοινή πολιτική (civic) συνείδηση, βασίζεται σε μία «συμβασιακή» σχέση μεταξύ των συμβαλλομένων μερών. Πώς λοιπόν, τίθεται εύλογα το ερώτημα, θα μπορέσει η Ε.Ε. να αποκτήσει τον δικό της ενιαίο δήμο, ενισχύοντας έτσι τη λαϊκή νομιμοποιητική της βάση; Το ερώτημα αυτό παραπέμπει ευθέως στην επόμενη θεματική ενότητα.

4. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΕΝΟΣ ΔΙΕΘΝΙΚΟΥ ΔΗΜΟΥ

Διανύοντας μία περίοδο κατά την οποία ένα σημαντικό μέρος της συζήτησης για το «δημοκρατικό έλλειμμα» της Ε.Ε. αναλώνεται στην εξέταση διαδικαστικών μηχανισμών και διοργανικών σχέσεων, η ανάγκη για την ανάδειξη της κοινωνικο-ψυχολογικής διάστασης του εν λόγω φαινομένου εμφανίζεται επιτακτική. Με βάση την παρατήρηση αυτή, στρέφουμε την αναλυτική μας προσοχή στην προβληματική γύρω από τη διαμόρφωση ενός ενιαίου Ευρωπαϊκού Δήμου, τα μέλη του οποίου είναι ικανά να μετατρέψουν τα δημοκρατικά τους αιτήματα σε πράξεις πολιτικής, μέσα από συμμετοχικές διαδικασίες.⁸

Η αλλαγή αυτή έμφασης, από τις κατεξοχήν θεσμικές συνθήκες του «δημοκρατικού ελλείμματος» σε ζητήματα που συνδέονται άμεσα με την πολιτική (civic) φυσιογνωμία του ευρωπαϊκού εκλογικού σώματος, συνεπάγεται την παράλληλη μεταστροφή του ερωτή-

8. D. N. Chrysochoou, *When «Demos» Met «Cracy»: Prospects for Democracy in the European Union*, Discussion Papers in European Politics, No. EP 96/2, Centre for European Politics and Institutions, University of Leicester, Ιούλιος 1996.

ματος «ποιος κυβερνά...» σε αυτό του «ποιος κυβερνάται...».⁹ Παρά το ότι δε φιλοδοξούμε να παρουσιάσουμε τη μία και μοναδική «συνταγή» για την πλήρη εξάλειψη της τρέχουσας δημοκρατικής παθολογίας της Ε.Ε., πιστεύουμε εντούτοις ότι η παρούσα μελέτη εστιάζεται περισσότερο στη θεραπεία παρά στη διάγνωση των επιμέρους συμπτωμάτων της. Πιο συγκεκριμένα, στο γεγονός ότι οι πολίτες της Ένωσης πάσχουν από μια, πολιτικά (civic), ελλειμματική αίσθηση του ανήκειν σε μία διεθνική πολιτική κοινότητα.

Η αλλαγή αυτή εστίασης αντανακλά, επίσης, την ευρύτερη παραδοχή ότι η δημοκρατία προϋποθέτει την ύπαρξη ενός δήμου, ως της απαραίτητης εκείνης υποδομής πάνω στην οποία θα μπορέσουν να βρουν ανταπόκριση οι σύγχρονες ιδιότητές της, όπως για παράδειγμα η καθολική αποδοχή της αρχής της πλειοψηφίας από το σύνολο των (μειοψηφούντων) πολιτών· γιατί όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο Sartori: «Ο δήμος προϋπάρχει της διακυβέρνησης».¹⁰ Η άποψη αυτή ενισχύει τη θέση για την ανάγκη διαμόρφωσης ενός διεθνικού Δήμου σε επίπεδο Ένωσης. Στην ίδια λογική κινείται και η αντίληψη ότι η ανυπαρξία μιας τέτοιας συλλογικής οντότητας είναι ικανή να διαιωνίζει την ταξινόμηση της Ένωσης, ως ενός «ενδιάμεσου χώρου» μεταξύ μιας πολλαπλότητας επιμέρους Δήμων και ενός ενιαίου Δήμου πολλαπλών ταυτοτήτων.¹¹

Έως αυτή τη στιγμή όμως, και παρά την εισαγωγή του θεσμού της ευρωπαϊκής ιθαγένειας, οι συστατικοί δήμοι της Ένωσης εξακολουθούν να χαρακτηρίζονται από πολιτική πολυδιάσπαση. Πράγματι, και όταν ακόμη λαμβάνονται ως ενιαίο –αριθμητικά έστω– σύνολο πολιτών, στην ουσία δεν αποτελούν παρά μια «ημικυρίαρχη» συλλογή προσώπων, τα οποία στερούνται των μέσων για να επηρεάσουν ουσιαστικά τη σύνταξη της ημερήσιας διάταξης της Ένωσης.¹² Παρά τον αδιαμφισβήτητο σεβασμό που απολαμβάνει η

9. Βλ. D.N. Chrysochoou, «Europe's Could Be Demos: Recasting the Debate», *West European Politics*, Οκτώβριος 1996, σ. 787-801.

10. G. Sartori, *The Theory of Democracy Revisited*, Chatham House Publishers, Chatham, New Jersey, 1987, σ. 34.

11. D. N. Chrysochoou, «Rethinking Democracy in the European Union: The Case for a "Transnational Demos"», στο S. Stavridis κ.ά. (επιμ.), *New Challenges to the European Union: Policies and Policy-Making*, Dartmouth, Aldershot, 1996, σ. 67-85.

12. Δ. Ν. Χρυσόχου, «Συναίνεση και Δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Η περίπτωση ενός "ημικυρίαρχου" Δήμου», στο Μ. Ι. Τσιουλιζέλης (επιμ.), *Σκέψεις για την Ευρωπαϊκή Ένωση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1996, σ. 81-127.

αρχή της λαϊκής κυριαρχίας στο εσωτερικό των κρατών-μελών, δε φαίνεται να υπάρχει απόδειξη για τη δημιουργία αποτελεσματικών διαύλων έκφρασης της «κυριαρχίας» αυτής σε σχέση με το κοινό σύστημα.

Η επίτευξη του παραπάνω στόχου δεν προϋποθέτει την ύπαρξη ενός κατακερματισμένου σώματος πολιτών, με την έννοια της «πολυκρατίας», οριζομένης ως «μιας διαφοροποιημένης πολλαπλότητας αποτελούμενης από αυθύπαρκτες μονάδες»,¹³ αλλά απαιτεί μια διαδικασία δημοκρατικού μετασχηματισμού μέσα από τη γέννηση και εξάπλωση νέων ιδεών, ικανών να φέρουν τους πολίτες εγγύτερα στα ευρωπαϊκά κέντρα λήψης των αποφάσεων. Σύμφωνα, μάλιστα, και με έναν αποκαλυπτικό συλλογισμό του Schattschneider, «η δημοκρατία είναι πρωτίστως μία κατάσταση σκέψης».¹⁴ «Πολλοί λαοί, ένας δήμος», σε αντιδιαστολή με το επιχείρημα «πολλοί δήμοι, ένας λαός», συνθέτει τόσο το νοηματικό όσο και το επιχειρησιακό πλαίσιο του μετασχηματισμού ενός πολιτικά άμορφου αθροίσματος εθνικών υπηκόων σε έναν συνεκτικό ευρωπαϊκό δήμο, ικανό να θέσει τις βάσεις για μια διεθνική πολιτική ταυτότητα συμβατή με τις πολιτισμικές αξίες, πολιτειακές ιδιαιτερότητες και ιστορικές παραδόσεις των συμμετεχόντων μερών.

Σε όρους κανονιστικής δημοκρατικής θεωρίας, ο μετασχηματισμός της Ένωσης από *Δημοκρατίες* σε *Δημοκρατία*, θα πρέπει να βασίζεται στις ακόλουθες προϋποθέσεις: Πρώτον, ότι καμία μορφή δημοκρατίας, μικρής ή μεγάλης κλίμακας, δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς την ύπαρξη ενός ενιαίου δήμου. Δεύτερον, ότι το βασικό πλέγμα σχέσεων που αναπτύσσονται μέσα στο πλαίσιο των κοινοτικών διαδράσεων θα πρέπει να βρίσκεται εγγύτερα στο πρότυπο μίας πολιτικά οργανωμένης *Gemeinschaft*, ικανής να συγκροτήσει την πολιτική ταυτότητα των μελών που την απαρτίζουν: μια «αίσθηση κοινότητας» αρκετά ισχυρής, ώστε να ξεπερνά τα όποια προβλήματα μπορούν να ανακύψουν μέσα από τη λειτουργία ενός πλειοψηφικού συστήματος αποφάσεων. Όπως σωστά υποστηρίζει ο Cohen, «δεν μπορεί να υπάρξει μια ευρύτερη “μονάδα”, εκτός εάν αυτή και οι υπομονάδες της αποτελούν μέρη ενός όλου».¹⁵ Και τρίτον, ότι τα αισθήματα των συμμετεχόντων μερών

13. G. Sartori, ό.π., σ. 23-24.

14. E.E. Schattschneider, *Two Hundred Million Americans in Search of a Government*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1969, σ. 42.

15. C. Cohen, *Democracy*, The University of Georgia Press, Αθήνα 1971, σ. 46.

θα πρέπει να είναι ισχυρότερα από οποιαδήποτε διαφωνία πολιτικής φύσεως, η οποία μπορεί να ανακύψει μέσα από τη διεθνική διαπραγματευτική διαδικασία.

Από την ανάγνωση του παραπάνω τριπτύχου προϋποθέσεων, προκύπτει η άποψη ότι όσο περισσότερο η ευρύτερη πολιτεία στηρίζεται σε γνήσια δημοκρατικές διαδικασίες, τόσο περισσότερο εξαρτάται αυτή από το βαθμό ενσωμάτωσης του «παράγοντα Gemeinschaft» στην κοινή ενοποιητική άσκηση, και ειδικότερα στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των συστατικών της δήμων. Η δυσκολία έγκειται λοιπόν στην αναγνώριση των μέσων για το μετασχηματισμό των ευρωπαίων πολιτών από έναν κατακερματισμένο δήμο σε ένα συνεκτικό πολιτικό σώμα, με τη συμβιωτική ερμηνεία του όρου: «έναν τρόπο συνύπαρξης, ο οποίος μεταφράζεται [...] σε μία υψηλή αίσθηση του ανήκειν».¹⁶

Οι προηγούμενες σκέψεις υποδηλώνουν, επίσης, ότι η λειτουργία του θεσμού της Δημοκρατίας στο πλαίσιο της Ένωσης συνδέεται τόσο με την κοινωνική της διάσταση, όσο και με την κοινοτική μορφή οργάνωσης της πολιτείας: πιο συγκεκριμένα, με την εμφάνιση νέων προτύπων συλλογικής ταύτισης, στηριζομένων στη δημιουργία ενός κοινού δημοκρατικού συστήματος πεπονημένων και αξιών. Συνδέεται, δηλαδή, με «την οικοδόμηση μιας αίσθησης του “εμείς”, σε ένα ευρύτερο πλαίσιο διαφορετικότητας»,¹⁷ το οποίο θα αντανάκλα τις κεντρικές αξίες των συμμετεχόντων μερών.

Η εννοιολογική αυτή σύλληψη της διεθνικής Gemeinschaft δε συνεπάγεται καμία διαδικασία καταναγκασμού ή «επιβαλλόμενη ομογενοποίησης». Αντίθετα, χρειάζεται μηχανισμούς ενσωμάτωσης διαφορετικών αιτημάτων και δομές αμοιβαίας νομιμοποίησης για την ενίσχυση των δημοκρατικών δεσμών μεταξύ των υπομονάδων. Επίσης, η διαμόρφωση ενός ενιαίου δήμου δεν μπορεί να αποτελεί προϊόν ενός σώματος νομικών ρυθμίσεων, οι οποίες θα απευθύνονται σε μια πολυεθνική κοινότητα πολιτών, αλλά ούτε και μιας διαδικασίας όμοιας με αυτή της εθνικής ολοκλήρωσης, στοχεύοντας στη δημιουργία αισθημάτων ταύτισης με εθνικούς θεσμούς, σύμβολα και αξίες. Εν συντομία, η διαμόρφωση μιας διεθνικής πολιτικής (civic) ταυτότητας έχει ως στόχο της τον εμβολιασμό «αισθημάτων κοινότητας» μεταξύ των ευρωπαίων πολι-

16. G. Sartori, ό.π., σ. 36.

17. C. Mouffe, *The Return of the Political*, Verso, Λονδίνο 1993, σ. 69.

τών μέσα από την ενεργό βούληση των τελευταίων να ανήκουν σε ένα ευρύτερο δημοκρατικό σύνολο.

Πράγματι, είναι δύσκολο να αναφέρεται κανείς στο θεσμό της δημοκρατίας με τη συμβατική έννοια του όρου –ως «κράτους του δήμου»– σε ένα σύστημα το οποίο αποτελείται από διαφορετικά οργανωμένες εθνικές πολιτείες, με ξεχωριστές ιστορικές, πολιτιστικές και συνταγματικές παραδόσεις. Απαιτείται, επομένως, υπέρβαση της αρχής της εδαφικότητας και δημιουργία ισχυρών οργανικών δεσμών μεταξύ των επιμέρους Δήμων, στηριζομένων σε έναν, έστω και ελάχιστο, παρονομαστή δημοκρατικών αρχών και αξιών. Η αναζήτηση έτσι ενός πλουραλιστικού δήμου πολλαπλών ταυτοτήτων, σε διεθνικό επίπεδο, θα πρέπει να στηρίζεται σε αυτό που ο Etzioni χαρακτήρισε ως «ένα σώμα από κοινές αξίες, ικανές να κρατήσουν τα μέλη του ενωμένα ως μία διακριτή οντότητα».¹⁸

Επιπλέον, εάν πράγματι αποτελεί αξίωμα η θέση ότι μόνο μια τέτοια συλλογική πολιτική οντότητα είναι ικανή να αποφύγει τις παγίδες του εθνικιστικού απομονωτισμού, τότε το νέο ευρωπαϊκό πολιτικό σώμα που θα προκύψει, μέσα από τη διαδικασία αυτή, θα είναι πράγματι σε θέση να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για να κατευθύνει το μέλλον της πολιτείας στην οποία ανήκει, και άρα να κυβερνά. Η παρατήρηση αυτή δεν αφορά μόνο στις προϋποθέσεις ταύτισης των πολιτών με την Ένωση, ως ένα νέο πολιτειακό σύνολο, αλλά κυρίως σε αυτό που ο Dahl περιγράφει ως «μία πλήρως δημοκρατική διαδικασία σε σχέση με έναν δήμο».¹⁹

Συνοψίζοντας, η επιτυχής κατάληξη της διαδικασίας διαμόρφωσης ενός ευρωπαϊκού δήμου εξαρτάται από τις ακόλουθες δύο προϋποθέσεις: από το επίπεδο των αισθημάτων κοινότητας, το οποίο αναφέρεται στο βαθμό συνοχής των μελών του ευρύτερου δήμου, και από το βαθμό ικανότητας των κεντρικών πολιτικών θεσμών να ανταποκρίνονται στα δημοκρατικά αιτήματα, που προέρχονται από την ενιαία πλέον βάση της διεθνικής πολιτείας. Η διαλεκτική αυτή σχέση μεταξύ Δήμου, Ενοποίησης και Gemeinschaft είναι, πιστεύουμε, ικανή να αποτυπώσει καλύτερα τις βασικές προϋποθέσεις ανάπτυξης της διεθνικής δημοκρατίας, καθώς επίσης και την ιδιαίτερη βαρύτητα που αποδίδεται στη δημιουργία ο-

18. A. Etzioni, *The Spirit of Community: The Reinvention of American Society*, Simon and Shuster, Νέα Υόρκη 1993, σ. 147-151.

19. R.A. Dahl, *Democracy and its Critics*, Yale University Press, New Haven και Λονδίνο 1989, σ. 114.

ριζοντιών διαδράσεων μεταξύ των ευρωπαϊών πολιτών. Στο σημείο όμως αυτό, το κεντρικό ερώτημα το οποίο τίθεται είναι εάν η εμπειρία του Maastricht αποτελεί ενισχυτικό ή ανασταλτικό παράγοντα, τόσο στην ενίσχυση του «επιπέδου» της ενοποίησης, όσο και στον εκδημοκρατισμό της Ε.Ε. Ερώτημα στο οποίο επικεντρώνουμε αμέσως την προσοχή μας.

5. Η ΠΟΛΙΤΕΙΑΚΗ ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Για να προσφέρουμε μια ικανοποιητική απάντηση, είναι ανάγκη να συνδέσουμε την προηγούμενη θεωρητική μας συζήτηση με την πολιτική δυναμική της νέας Συνθήκης. Για λόγους οικονομίας, ή καλύτερα για να αποφυγούμε την παγίδα της λεπτομερούς αποκωδικοποίησης όλων των επιμέρους διατάξεων που, άμεσα ή έμμεσα, συνδέονται με την ανάλυσή μας, θα υιοθετήσουμε μια επιλεκτική προσέγγιση, εστιάζοντας την προσοχή μας στις νέες δομικές συνθήκες της ενοποίησης, καθώς επίσης και στα νέα «συνταγματικά» δεδομένα που προκύπτουν από τη Συνθήκη.

Ξεκινώντας με μια γενική παρατήρηση παρά την *prima facie* ενίσχυση των νομοθετικών αρμοδιοτήτων του Ε.Κ. – με την εισαγωγή της νέας διαδικασίας συναπόφασης (Άρθρο 189β) και την επέκταση του πεδίου εφαρμογής της διαδικασίας συνεργασίας (Άρθρο 198γ) – το *locus decidendi* του συστήματος εξακολουθεί να παραμένει στο Συμβούλιο των Υπουργών, με κεντρικό κατευθυντήριο όργανο το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο. Επιπλέον, το πολύπλοκο σύστημα της «επιτροπολογίας» διατηρείται άθικτο, ή και ενισχύεται ακόμη, προσφέροντας έτσι τη δυνατότητα σε επιτροπές τεχνικού χαρακτήρα να διαφοροποιούν το περιεχόμενο των κοινών νομοθετικών διατάξεων, όταν αυτό κρίνεται αναγκαίο, κατόπιν άτυπης διοργανικής συμφωνίας μεταξύ Συμβουλίου και Επιτροπής.

Σχετικά, μάλιστα, με τις δυνατότητες εφαρμογής των διατάξεων της νέας Συνθήκης, το κοινό σύστημα στηρίζεται σε δύο διαφορετικούς νομικούς μηχανισμούς, γνωστούς ως «κοινοτική μέθοδος» και «διακυβερνητική συνεργασία». Η διατήρηση του διττού αυτού νομοπαρασκευαστικού συστήματος θέτει ξεκάθαρα το ερώτημα κατά πόσο, πράγματι, μπορεί να θεωρηθεί «ενιαίο» το σημερινό θεσμικό πλαίσιο της Ένωσης. Από την άλλη πλευρά, ο Demaret παρατηρεί ότι «η διαχωριστική γραμμή μεταξύ των δύο αυτών δι-

αφορετικών μηχανισμών και των εκάστοτε πεδίων εφαρμογής τους, σε αρκετές περιπτώσεις, είναι λιγότερο από σαφής».²⁰

Από τις μάλλον δικαιολογημένες αυτές επιφυλάξεις, προκύπτει ότι η νομική και πολιτειακή φυσιογνωμία της Ένωσης, ιδίως όταν αναφερόμαστε σε θέματα θεσμικής συνοχής, διοργανικής συνεργασίας και συντονισμού πολιτικής, γεννούν περισσότερα προβλήματα από εκείνα τα οποία η νέα Συνθήκη αναμενόταν να επιλύσει, δικαιολογώντας έτσι το χαρακτηρισμό της από τον Puyse ως «πηγή αντιπαράθεσεων».²¹ Όπως προσθέτει η Wallace: «Οι όροι του Maastricht [...] μπορούν να ερμηνευθούν με τον ίδιο βαθμό ευκολίας, είτε ως μια προσπάθεια να θεθούν τα όρια των δυνάμεων του υπερεθνισμού είτε ως μία προσπάθεια να ξεπεραστούν τα εμπόδια που οδηγούν σε μια ευρωπαϊκή διεθνική πολιτεια».²²

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι η σημερινή Ένωση στερείται ιδιάς νομικής προσωπικότητας, με την ευρύτερη νομική της υπόσταση να καθορίζεται από τις προϋπάρχουσες Κοινότητες. Όπως εξηγεί ο Ress, «[η Ε.Ε.] πρέπει να ιδωθεί ως ένας νέος διεθνής οργανισμός *sui generis*, και άρα ως υποκείμενο του διεθνούς δικαίου».²³ Εάν βέβαια με τον όρο «διεθνής οργανισμός» αναφερόμαστε σε «μία τυπική και διαρκή δομή η οποία έχει εγκαθιδρυθεί μέσω συμφωνίας μεταξύ [...] δύο ή περισσότερων κυρίαρχων κρατών, με στόχο την προώθηση κοινών συμφερόντων»,²⁴ είναι μάλλον δύσκολο να αντιταχθεί κανείς στην παραπάνω θέση. Θα πρέπει όμως να υπογραμμισθεί εξίσου, ότι οι συγκεκριμένες ιδιότητες που καθορίζουν την ακριβή φύση της νομικής προσωπικότητας της Ένωσης αποτελούν θέμα αντιδικίας μεταξύ των μελών της διεθνούς νομικής κοινότητας. Αρκεί να παρατηρήσουμε μόνο ότι η σύγχυση

20. P. Demaret, «The Treaty Framework», στο D. O'Keefe - P. M. Twomey (επιμ.), *Legal Issues of the Maastricht Treaty*, Wiley Chancery Law, Λονδίνο 1994, σ. 5.

21. R. Price, «The Maastricht Treaty and the New Europe», στο A. Duff κ.ά. (επιμ.), *Maastricht and Beyond: Building the European Union*, Routledge, Λονδίνο, σ. 3.

22. H. Wallace, «European Governance in Turbulent Times», *Journal of Common Market Studies*, Ιούνιος 1994, σ. 294.

23. G. Ress, «Democratic decision-making in the European union and the role of the european parliament», στο D. Curtin - T. Heukels (επιμ.), *Institutional Dynamics of European Integration: Essays in Honour of Henry G. Schermers*, 2ος τόμος, Martinus Nijhoff, Dordrecht 1994, σ. 156.

24. C. Archer, *International Organizations*, 2η έκδοση, Routledge, Λονδίνο 1992, σ. 37.

η οποία επικρατεί γύρω από τη «συνταγματικότητα» της πρωτότυπης αυτής σύνθεσης, αποδεικνύει ότι το ερώτημα κατά πόσον η σημερινή Ε.Ε. βρίσκεται εγγύτερα στο υπόδειγμα ενός ομοσπονδιακού κράτους ή μιας κλασικής «ένωσης κρατών», παραμένει αναπάντητο. Ανεξάρτητα, πάντως, από το εάν το κοινό περιφερειακό σύστημα βρίσκεται σε μια κατάσταση στάσης ή δυναμικής εξέλιξης, ας συνταχθούμε με τους σχεδιαστές της Συνθήκης, που πιστεύουν ότι το νέο συμβασιακό πλαίσιο αντιπροσωπεύει «ένα νέο στάδιο για μια διαρκώς στενότερη ένωση μεταξύ των λαών της Ευρώπης». Ωστόσο, κατά πόσο το στάδιο αυτό ανταποκρίνεται επίσης στο προοίμιο της νέας Συνθήκης, σύμφωνα με το οποίο «οι αποφάσεις θα λαμβάνονται όσο το δυνατόν εγγύτερα στους πολίτες», αποτελεί θέμα περαιτέρω διερεύνησης.

Εξετάζοντας κανείς την εσωτερική λογική των νέων κεντρικών ρυθμίσεων, είναι πράγματι αξιοσημείωτη η επιμονή των κρατών-μελών να προστατεύσουν τα πολιτιστικά, πολιτικά και συνταγματικά τους χαρακτηριστικά. Αυτό, άλλωστε, διαφαίνεται και από την ίδια τη Συνθήκη, η οποία ορίζει ότι «η Ένωση θα σέβεται τις εθνικές ταυτότητες των κρατών-μελών, τα συστήματα διακυβέρνησης των οποίων θεμελιώνονται στις αρχές της δημοκρατίας». Η διάταξη αυτή, και, κυρίως, το πρώτο της σκέλος, αποτελεί σαφή απόδειξη της ανάγκης, από πλευράς των συμβαλλομένων μερών, να διατηρηθεί ο πλουραλιστικός χαρακτήρας της ευρύτερης πολιτείας. Επιπλέον, υπονοεί ότι κάθε είδους απειλή επί των συστατικών ταυτοτήτων των πολιτειών που απαρτίζουν το σύστημα, είναι νομικά και πολιτικά απαράδεκτη. Παράλληλα, αφήνει εμμέσως να εννοηθεί ότι η διαρκής αναζήτηση μιας περιφερειακής ενότητας, μέσω της επίτευξης ενός «ανήσυχου συμβιβασμού» μεταξύ ομοσπονδιακών και συνομοσπονδιακών επιλογών, προϋποθέτει μια σειρά από αμοιβαίες διακρατικές διευθετήσεις συναινετικού χαρακτήρα.

Οι παραπάνω σκέψεις συνηγορούν στο συμπέρασμα ότι, λόγω της σημασίας που αποδίδεται στη διατήρηση επαρκών επιπέδων τμηματικής διαφοροποίησης και εδαφικής αυτονομίας, στο ευρύτερο πλαίσιο μιας μάλλον εύθραυστης ακόμη πολιτικά ενότητας, η νέα Συνθήκη συμβάλλει στην ανάδειξη ενός μοναδικού δικτύου συναινετικών μηχανισμών, ικανού να αμβλύνει τις εντάσεις που προέρχονται από τα συμμετέχοντα συστήματα, στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν άθικτα όλα εκείνα τα επιμέρους γνωρίσματα

που συνθέτουν την εθνική τους υπόσταση και φυσιογνωμία. Έτσι, η μορφή που λαμβάνει η διαδικασία της συνένωσης μεταξύ διαφορετικών, αλλά κυρίαρχων, οντοτήτων, υπό ένα κοινό θεσμικό καθεστώς που σέβεται τις ιδιαιτερότητες των τελευταίων, οδηγεί στην απόρριψη του προτύπου της οργανικής πολιτείας, χωρίς όμως να παραδίδεται στη λογική της «κατακεραματισμένης διαφοροποίησης» (segmented differentiation).

Από εδώ, άλλωστε, προκύπτει και η θέση ότι η μεγαλύτερη αρετή του νέου αυτού πολιτειακού σχήματος είναι η δυνατότητα που παρέχει στους συμμετέχοντες να εκμεταλλεύονται πλήρως μία από τις πλέον παραδεκτές ιδιότητες της συναινετικής πολιτικής: την εξασφάλιση, *ceteris paribus*, ισότιμης συμμετοχής των μελών στο σύστημα και, ταυτόχρονα, την επικράτηση μιας περισσότερο συμμετοχικής αντίληψης για τη διαχείριση των επιμέρους κυριαρχιών. Αυτό έχει ήδη επιτευχθεί στα πλαίσια λειτουργίας της Ένωσης, μέσω της εφαρμογής ενός ιδιόμορφου συστήματος διακυβέρνησης, βασιζομένου τόσο σε συναινετικές όσο και σε πλειοψηφικές μεθόδους λήψης των αποφάσεων, κοντά σε αυτό που ο Forsyth ονομάζει «ομοφωνία στη βάση και πλειοψηφία στην υπερδομή».²⁵

Όπως ακριβώς και σε προγενέστερες, χρονικά, προσπάθειες επίτευξης συμφωνίας μεταξύ των μερών σε ένα κοινό ενοποιητικό προσχέδιο, η νέα Συνθήκη, η οποία δε χαρακτηρίστηκε τυχαία από την Wallace ως «ένα κείμενο το οποίο αποτέλεσε αντικείμενο διαπραγμάτευσης σε ένα δωμάτιο χωρίς παράθυρα»,²⁶ έφερε στην επιφάνεια μια σειρά διακρατικών διχογνωμιών, ως προς το τελικό προϊόν της αναθεωρητικής διαδικασίας (κάτι το οποίο, άλλωστε, επιβεβαιώνει η τρέχουσα Διακυβερνητική Διάσκεψη).²⁷ Ιδιαίτερα δε, η δυσκολία διευθέτησης των επιμέρους αιτημάτων κυριάρχησε μεταξύ αυτών που αντιτάχθηκαν στη μεταφορά κυριαρχικών δικαιωμάτων στους κεντρικούς θεσμούς, και εκείνων που υποστήριξαν τη δημιουργία μιας ομοσπονδιακής ιεράρχησης των ενοποιητικών λειτουργιών, υπερτονίζοντας την ανάγκη οικοδόμησης μιας

25. M. Forsyth, «Towards a new concept of confederation», στο *The Modern Concept of Confederation*, Science and Technique of Democracy, No. 11, European Commission for Democracy through Law, Council of Europe, 1995, σ. 66.

26. H. Wallace, ό.π., σ. 296.

27. Βλ. Μ. Ι. Τσινιζέλης - Δ. Ν. Χρυσόχου, «Η Δυναμική της Συνταγματικής Αλλαγής στην Ευρωπαϊκή Ένωση», *Διοικητική Επιθεώρηση*, Ιούνιος 1996, σ. 1-28.

αυτόνομης νομιμοποιητικής βάσης για την Ένωση. Όπως χαρακτηριστικά σημείωσε ο Neunreither: «[Η νέα Συνθήκη] αποτελεί ένα κείμενο για ειδικούς, όχι μόνο λόγω της δυσκολίας κατανόησής της, αλλά πολύ περισσότερο λόγω της πατερναλιστικής της προσέγγισης - τα πάντα έγιναν για το λαό, πολύ λιγότερα όμως από το λαό».²⁸

6. ΜΕΡΙΚΑ ΔΙΔΑΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΤΟΥ MAASTRICHT

Ένα από τα κεντρικά διδάγματα της εμπειρίας του Maastricht είναι ότι μόνο στο βαθμό που επικρατεί η λογική της συναίνεσης σε επίπεδο εθνικών ηγεσιών, ικανής να νομιμοποιήσει το πέρασμα από μία κατάσταση ελεγχόμενης αυτοδιάθεσης σε ένα δυναμικό καθεστώς συνδιάθεσης, είναι δυνατόν να επικρατήσουν πολιτικά βιώσιμα σχήματα ενοποίησης. Η θέση αυτή βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με αυτό που, άμεσα ή έμμεσα, υποστηρίζουν οι περισσότεροι μελετητές της ενοποίησης στη δεκαετία του '90: ότι η επέκταση του «εύρους» (πεδίου εφαρμογής) και του «επιπέδου» (μέθοδος διαχείρισης) της ενοποίησης δε συμβαδίζουν αναγκαστικά μεταξύ τους, και ότι η επιτυχία κάθε νέας ενοποιητικής προσπάθειας κρίνεται από το βαθμό ικανότητας των κεντρικών θεσμών να συγκροτήσουν την ανάγκη για ριζικές συνταγματικές μεταρρυθμίσεις, με το αίτημα για θεσμική συνέχεια και πολιτική σταθερότητα του όλου.

Καταλήγουμε έτσι στο συμπέρασμα ότι, στα μέσα της δεκαετίας, «το τεκμήριο της απόδειξης» εναποτίθεται περισσότερο στην ομοσπονδιακή λογική παρά σε αυτή του διακυβερνητισμού, ως μέθόδου εσωτερικής οργάνωσης και πολιτικής διαχείρισης της ενοποιητικής διαδικασίας. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στην ταξινόμηση της θέσης για τη Συναινετική Συνομοσπονδία σε μία θεωρητική σχολή ενοποίησης, η οποία αναφέρεται σε μία περισσότερο ευνοϊκή έκφανση του διακυβερνητικού υποδείγματος. Σε μια προσπάθεια θεωρητικής επανεκτίμησης των σύγχρονων ιδιοτήτων της Ενοποίησης, θα λέγαμε ότι, από τα μέσα της δεκαετίας του '80 -περίοδος η οποία συνδέθηκε με την «επιστροφή του νεολεϊτου-

28. K. Neunreither, «The syndrom of democratic deficit in the European Community», στο G. Parry (επιμ.), *Politics in an Interdependent World: Essays Presented in Honour of Guita Ionescu*, Edwar Elgar, Λονδίνο 1994, σ. 96.

γισμού»²⁹— μέχρι σήμερα, τα κράτη-μέλη δεν έχουν χάσει τίποτε από την αποφασιστικότητά τους να διατηρήσουν ακέραιη την κυριαρχική τους αυθυπαρξία, αντιτασσόμενα, με τον τρόπο αυτό, στις ανελαστικές πτυχές του κλασικού ομοσπονδισμού.

Ως αποτέλεσμα, οι αρχές της δεκαετίας του '90 χαρακτηρίστηκαν από μια αυξανόμενη ένταση μεταξύ διεθνικής δημοκρατίας και περιφερειακής ενοποίησης: η ανάπτυξη της πρώτης συνδεόταν συχνά με την απώλεια της δημοκρατικής αυτονομίας των εθνικών αντιπροσωπευτικών θεσμών, οριζόμενη ως η θεσμική ικανότητα των επιμέρους δήμων να ασκούν ουσιαστικό έλεγχο επί των μηχανισμών παραγωγής διεθνικής νομοθεσίας, μέσω των εθνικών τους κοινοβουλίων. Επιπλέον, η αντίθεση μεταξύ των υποστηρικτών της ομοσπονδιακής και της διακυβερνητικής κατεύθυνσης προετοίμασε το έδαφος για τη δημόσια συζήτηση στο πλαίσιο της διαδικασίας επικύρωσης της νέας Συνθήκης, αποδεικνύοντας ότι κάθε ενοποιητική προσπάθεια μεταξύ διαφορετικά οργανωμένων πολιτειών ούτε αυτόματα μπορεί να είναι, ούτε όμως και να εκλαμβάνεται ως αυτοσκοπός. Αντίθετα, θα πρέπει να βασίζεται σε μία αλληλουχία λογικά συνδεδεμένων επιχειρημάτων επί του κόστους και των ωφελημάτων που έχουν να αποκομίσουν ή να θυσιάσουν τα κράτη, με το να συμμετέχουν σε ένα κοινό καθεστώς συνδιάθεσης. Ιδιαίτερα δε, όταν το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής είναι προϊόν μιας, εν πολλοίς, υλιστικής διατύπωσης του *do-ut-des* μεταξύ των εθνικών ηγεσιών.

Αν και σε δεύτερο χρόνο, η εμπειρία του Maastricht έδειξε επιπλέον ότι είναι αδύνατο να διατηρηθεί μια πολιτική δημοκρατικής «εμβάθυνσης» της ενοποίησης, χωρίς την ενεργό συμμετοχή των πολιτών. Πράγματι, η «συγκαταβατική συναίνεση» (*permissive consensus*) των παλαιότερων ετών δεν μπορεί να σηκώσει το βάρος του εκδημοκρατισμού ενός συστήματος εθνικών Δημοκρατιών, όπως αυτό της Ένωσης. Με άλλα λόγια, δεν είναι ικανή να ευαισθητοποιήσει τους πολίτες να απαιτήσουν μια περισσότερο συμμετοχική διαδικασία ενοποίησης. Κάτι το οποίο άλλωστε αποδείχθηκε με τις δυσκολίες που συνάντησε η διαδικασία επικύρωσης της Συνθήκης, εκεί όπου η τελική απόφαση ανατέθηκε όχι μόνο στα εθνικά κοινοβούλια αλλά και στους πολίτες, άμεσα, με τη μορφή δημοψηφισμάτων.

29. J. Tranholm-Mikkelsen, «Neo-functionalism: Obstinate or Obsolete? A Reappraisal in the Light of the New Dynamism of the EC», *Millennium*, Av. 1991, σ. 1-22.

Εν συντομία, η μετα-Maastricht εποχή επιβάλλει μια ριζική αλλαγή πορείας, από τις συνήθεις πρακτικές της διακυβερνητικής συνεργασίας προς μία περισσότερο δημοκρατική διαδικασία ένωσης, μέσω της ανάδυσης ενός διεθνικού δήμου Maastricht. Με άλλα λόγια, υπαγορεύει την υιοθέτηση ενός προτύπου εκδημοκρατισμού, το οποίο θα είναι αρκετά ευέλικτο ώστε να ενσωματώσει στην εσωτερική λογική της ενοποίησης το αίτημα για τη διατήρηση υψηλών επιπέδων εθνικής δημοκρατικής αυτονομίας, και αρκετά ισχυρό ώστε να αντισταθεί στην παγίωση της κυριαρχίας των εκάστοτε ηγετικών ομάδων στην πολιτική διαχείριση του συστήματος.

7. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Παρά το γεγονός ότι ο θεσμός της δημοκρατίας εξακολουθεί να αποτελεί την κεντρική πολιτειακή επιλογή της οργάνωσης των κρατών-μελών, ο ίδιος αυτός θεσμός δεν υφίσταται *per se* στον πολιτικό κόσμο της Ένωσης. Αντίθετα, το καθεστώς το οποίο επικρατεί παραπέμπει σε ένα σύνολο ημι-δημοκρατικών ρυθμίσεων, προσανατολισμένο στη διατήρηση μιας μορφής «διακυβέρνησης θετικού αποτελέσματος» (*positive-sum governing*) μεταξύ των κυρίαρχων ηγετικών ομάδων, με στόχο την εμπέδωση ενός προτύπου ενοποίησης το οποίο αναπαράγει κάθετες μορφές διαδράσεων μεταξύ των ευρωπαϊκών λαών και των κεντρικών θεσμών.

Ας κλείσουμε όμως το σύντομο αυτό ταξίδι στις σύγχρονες ιδιότητες της ενοποίησης με μία δόση αισιοδοξίας, λέγοντας ότι η σημερινή Ένωση αντιπροσωπεύει ένα πλούσιο καλειδοσκόπιο από δημοκρατικά οργανωμένους λαούς, ικανούς να αντικαταστήσουν το σημερινό καθεστώς της δομικής εκτελεστικής κυριαρχίας με συνθήκες αντιπροσωπευτικής και υπεύθυνης διακυβέρνησης. Η υλοποίηση του δημοκρατικού αυτού οράματος θα πρέπει να αποτελέσει πρωταρχική πρόκληση για τους σπουδαστές της ενοποίησης, καθιστώντας έτσι την πρόβλεψη του Puchala,³⁰ όπως αυτή παρατίθεται στην αρχή του κειμένου, ως μια απλή υπόθεση εργασίας.

30. D.J. Puchala, «The Integration Theorists and the Study of International Relations», στο C. W. Kegley - E. Wittkopf (επιμ.), *The Global Agenda: Issues and Perspectives*, Random House, Νέα Υόρκη 1984, σ. 198.

ΡΑΤΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ο ρατσισμός ως ιδεολογικό σύστημα φυλετικών διακρίσεων ήταν άγνωστος τόσο στην Αρχαιότητα όσο και στον Μεσαίωνα. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει πως δεν υπήρξαν και τότε φαινόμενα οιοσεί ή «πρωτογενούς» ρατσισμού, όπως π.χ. οι κοινωνικές διακρίσεις σε βάρος των «μιαρών» («untouchables») στο καστικό σύστημα της Ινδίας, το σύνδρομο της πολιτιστικής υπεροχής των αρχαίων Ελλήνων καθώς και των Κινέζων της αυτοκρατορικής περιόδου απέναντι στους «βαρβάρους», ο θρησκευτικός και πολιτικός αντι-ιουδαϊσμός καθώς και η απόρριψη των Μαύρων στον αραβικό Μεσαίωνα.¹

Η φυλετική ιδέα, πάνω στην οποία στηρίζεται η θεωρία του σύγχρονου ρατσισμού, εμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Ευρώπη στα τέλη του 16ου αιώνα και συμπίπτει ιστορικά με την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου (1492-1494), τη ληξιαρχική πράξη γένεσης του αποικιοκρατικού συστήματος.² Οι Ευρωπαίοι κατακτητές, με την εγκατάστασή τους στις χώρες του Νέου Κόσμου, καλλιέργησαν συνειδητά και από κοινού την ιδέα ότι οι ιθαγενείς των αποικιών είναι από τη φύση τους «κατώτερα» όντα, τα οποία και όφειλαν να «εκπολιτίσουν». Με το ιδεολόγημα αυτό θέλησαν να νομιμοποιήσουν την επεκτατική τους πολιτική αλλά και να δικαιολο-

* Ο Ζήσης Παπαδημητρίου είναι καθηγητής στο τμήμα Νομικής του Α.Π.Θ.

1. Βλ. σχετικά Imanuel Geiss, *Geschichte des Rassismus*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1988, σ. 48-108· Leon Poliakov - Christian Delacampagne - Patrick Girard, *Über den Rassismus. Sechzehn Kapitel zur Anatomie, Geschichte und eutung des Rassenwahns*, Klott-Cotta Verlag, Στουτγάρδη 1979, σ. 42-64· H.C. Baldry, *The Unity of Mankind in Greek Thought*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1965, σ. 20 κ.ε. και σ. 113 κ.ε.· καθώς και Leon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus*, τόμ. 1: Von der Antike bis zu den Kreuzzuegen, Verlag Georg Heintz, Worms 1979.

2. Βλ. σχετικά Oliver C. Cox, *Caste, Class and Race: A Study in social Dynamics*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1948, σ. 331.

γήσουν το καθεστώς εκμετάλλευσης του φυσικού πλούτου των αποικιών καθώς και το βάρβαρο τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισαν τους ιθαγενείς.³

Κι ενώ ο μύθος σχετικά με την «κατωτερότητα» των ιθαγενών είναι προϊόν της αποικιοκρατικής και αργότερα της ιμπεριαλιστικής πολιτικής των ευρωπαϊκών κρατών, στην επικράτηση και διάδοση του φυλετικού δόγματος σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η επιστήμη. Από τα τέλη του 17ου αιώνα και μετά επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων (ανθρωπολόγοι, βιολόγοι, ανατόμοι κλπ.) ασχολούνται πλέον συστηματικά με την ταξινόμηση του ανθρώπινου γένους, χρησιμοποιώντας ως βασική κατηγορία την έννοια της «φυλής». Με κριτήριο τα φαινοτυπικά γνωρίσματα των ανθρώπων, όπως π.χ. το χρώμα του δέρματος, το σχήμα του κρανίου, την υφή των μαλλιών κλπ., διέκριναν συνήθως από τρεις έως και πέντε, σε ορισμένες περιπτώσεις μέχρι και σαράντα (!), διαφορετικές «φυλές».⁴

Με την αποδοχή της έννοιας της «φυλής» ως εργαλείο ταξινόμησης του ανθρώπινου γένους άλλαξαν άρδην και οι ευρωπαϊκοί τρόποι περιγραφής του «Άλλου». Οι προκαταλήψεις που στην προνεοτερική εποχή ήταν κυρίως θρησκευτικού χαρακτήρα, με τον καιρό μετατράπηκαν σε φυλετικές. Με το πέρασμα από τις ανθρωπολογικές ταξινομήσεις του 18ου αιώνα στις «επιστημονικές» φυλετικές θεωρίες στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι οπαδοί της φυλετικής ιδέας κατανοούν τις βιολογικές διαφορές μεταξύ των λαών ως αμετάβλητες διαφορές κληρονομικού χαρακτήρα, που δεν επιδέχονται πλέον καμιά αμφισβήτηση και με την έννοια αυτή αποτελούν επιστημονικά επιβεβαιωμένη πραγματικότητα.⁵

Αν και διαφέρουν μεταξύ τους, ιδιαίτερα σε ότι αφορά την επιλογή των κριτηρίων που χρησιμοποιούν, κοινός παρονομαστής όλων των φυλετικών θεωριών είναι η απόδοση κοινωνικής σημα-

3. Βλ. σχετικά Michael Banton, *The Idea of Race*, Tavistock Publications, Λονδίνο 1977, σ. 13 κ.ε.: Kurt Lenk, «Volk und Staat», *Kulturwandel politischer Ideologien im 19. und 20. Jahrhundert*, Verlag W. Kohlhammer, Στουτγάρδη 1971, σ. 148· Etienne Balibar - Immanuel Wallerstein, *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1991, σ. 68 κ.ε.: Alex Calinicos, «Race and Class», *International Socialism*, Λονδίνο, Ιούνιος 1992, σ. 11· Immanuel Geiss, ό.π., σ. 15· καθώς και Albert Memmi, *Racism*, Athenaeum, Frankfurt am Main 1987, σ. 47.

4. Βλ. σχετικά Leon Poliakov κ.ά. ό.π., σ. 18. κ.ε.

5. Βλ. Robert Miles, *Racism*, Routledge, Λονδίνο 1989, σ. 31.

σίας σε ορισμένες βιολογικές ιδιότητες των ανθρώπινων ομάδων, τις οποίες και χρησιμοποιούν στη συνέχεια, προκειμένου να στηρίξουν τη διαίρεση του ανθρώπινου γένους σε γενετικά και κατ' επέκταση πνευματικά και πολιτιστικά κατώτερες και ανώτερες «φυλές».⁶

Για τους θεωρητικούς της φυλετικής ανισότητας των ανθρώπων, η έννοια της «φυλής» δεν αποτελεί απλώς και μόνο κατηγορία ανθρωπολογικής ταξινόμησης αλλά συγκεκριμένο τρόπο ερμηνείας και κατανόησης της ανθρώπινης ιστορίας. Σε αντίθεση, π.χ., με την κοινωνική θεωρία του επιστημονικού σοσιαλισμού που ερμηνεύει, ως γνωστόν, την ιστορία της ανθρωπότητας ως ιστορία των ταξικών αγώνων,⁷ η φυλετική θεωρία αναδεικνύει τον φυλετικό ανταγωνισμό σε κινητήρια δύναμη της ιστορικής εξέλιξης.⁸

Αν και η φυλετική ιδέα, όπως ήδη αναφέραμε, ήταν γνωστή στην Ευρώπη ήδη από τις αρχές του 16ου αιώνα, η ενσωμάτωσή της στο ευρωπαϊκό πνεύμα συντελέστηκε μόλις τον 18ο, τον αιώνα του Διαφωτισμού, ο οποίος και θεωρείται ως «το πνευματικό λίκνο του σύγχρονου ρατσισμού».⁹ Με την έννοια αυτή, ο ρατσισμός δεν αποτελεί «παραπάτημα της ευρωπαϊκής σκέψης», ένα είδος ατυχήματος ή έκφραση συλλογικής παράνοιας, όπως ορισμένοι θέλουν να τον ερμηνεύσουν, «αλλά συστατικό στοιχείο της ευρωπαϊκής εμπειρίας».¹⁰

Οι εκπρόσωποι του Διαφωτισμού στην προσπάθειά τους να επαναπροσδιορίσουν τη θέση του ανθρώπου στη θεϊκή τάξη πραγμάτων, συνέδεσαν την επιστήμη με την αισθητική, καθώς πίστευαν ότι δεν είναι δυνατόν να ξεχωρίσει κανείς τη μελέτη της φύσης α-

6. Στο ίδιο, σ. 99 κ.ε., και Siegfried Jager, «Rassismus. Thesen zur Klärung eines umstrittenen Begriffs», στο *Rechtsextermismus im vereinigten Deutschland*, Steintor Verlag, Bremen 1990, σ. 52.

7. Βλ. Karl Marx - Friedrich Engels, *Manifest der kommunistischen Partei*, Marx-Engels Werke, τόμος 4, Dietz Verlag, Berlin (Ost) 1971, σ. 462.

8. Βλ. σχετικά Leon Poliakov, *Der arische Mythos. Zu den Quellen von Rassismus und Nationalismus*, Junius Verlag, Hamburg 1993, σ. 254-286 και Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, A. Harvest/HBJ Book, Harcourt Brace Jovanovich Publishers, San Diego/Νέα Υόρκη/Λονδίνο 1973, σ. 170 κ.ε.

9. Βλ. ενδεικτικά George L. Mosse, *Toward the final Solution. A History of European Racism*, The University of Wisconsin Press, Νέα Υόρκη 1985, σ. 1· Hannah Arendt, ό.π., σ. 158 και Ruth Benedict, *Race and Racism*, The Scientific Book Club, Λονδίνο 1943, σ. 2.

10. Βλ. σχετικά George L. Mosse, ό.π., Introduction, σ. XXVIII κ.ε.

πό αυτή της ηθικής και του ανθρώπινου χαρακτήρα.¹¹ Κι ενώ η επιστήμη, με προεξάρχουσα τη νεαρή τότε επιστήμη της ανθρωπολογίας, ερευνά τη σχέση του ανθρώπου με το φυσικό και ζωικό βασίλειο, η αισθητική, με τη σειρά της, επηρεασμένη από την ελληνορωμαϊκή αντίληψη για το Ωραίο, ορίζει την ανθρώπινη φύση με αισθητικές κατηγορίες, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στην επίδραση που ασκεί η εξωτερική εμφάνιση στη διαμόρφωση του εσωτερικού κόσμου. Ολοκληρωμένος άνθρωπος από σωματική και πνευματική άποψη θεωρείται εκείνος που προσομοιάζει στα αρχαία πρότυπα. Κύρια αναζήτηση της εποχής είναι η επίτευξη της αρμονίας και της ενότητας τόσο μεταξύ των ανθρώπων όσο και ανάμεσα σε αυτούς και το Σύμπαν.¹²

Μέσα από τον αισθητικό προσδιορισμό της ανθρώπινης φύσης, ο Διαφωτισμός ανέπτυξε αναγκαστικά μια άκρως μανιχαϊκή αντίληψη όσον αφορά το «Ωραίο» και το «Άσχημο», συμβάλλοντας έτσι στη δημιουργία στερεοτύπων, τα οποία και προσπάθησε να επιβάλλει ως κανονιστικές αξίες. Η σύνδεση των εξωτερικών γνωρισμάτων με τις πνευματικές, ψυχολογικές και ηθικές ιδιότητες των ατόμων οδήγησε τελικά στη φυλετική κατηγοριοποίηση του ανθρώπινου γένους, δηλαδή στη διάκριση μεταξύ ανώτερων και κατώτερων «φυλών», ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την ανάπτυξη του παραδοσιακού βιολογικού ρατσισμού.

Ένα άλλο, εξίσου σημαντικό χαρακτηριστικό του Διαφωτισμού είναι ο έντονος συμβολισμός. Σύμφωνα με την κρατούσα άποψη η φύση συμβολίζει την αρχέγονη δύναμη και το ρυθμό. Το γνωστό σύνθημα «επιστροφή στη φύση» σημαίνει επιστροφή στον φυσικό τρόπο ζωής, γιατί έτσι μόνο είναι δυνατό να κατακτηθεί η αγνότητα, η αρμονία και η ομορφιά. Αλόγρια της στάσης αυτής απέναντι στη φύση ήταν η εξιδανίκευση του πρωτόγονου ανθρώπου, του «αγαθού αγριού», όπως τον αποκαλούν. Αυτό ακριβώς το πνεύμα εκφράζουν οι παραδεισιακές συνθήκες που περιγράφουν με τόσο γλαφυρό τρόπο ο Daniel Defoe (1660-1731) στον *Ροβινσώνα Κρούσο* και ο Jean Jacques Rousseau (1712-1778) στον *Αμίλιο*. Όμως, πίσω από την αναπόληση του φυσικού ανθρώπου μισοπρόβάλλει ο επιτήδειος, ο πρακτικός, ο εφευρετικός αστός που διά του Λόγου θα νομιμοποιήσει την ιδιοποίηση του πλούτου και την

11. Βλ. George L. Mosse, ό.π., σ. 2.

12. Στο ίδιο, σ. 28 κ.ε.

εκμετάλλευση του «αγαθού» πλην απαίδευτου «αγρίου». Τι άλλο μπορεί να σημαίνει η σχέση Ροβινσώνα-Παρασκευά, εκτός από τους νοσταλγικούς σπασμούς μιας σκέψης που ήδη έχει διαρρήξει το «φυσικό» της περίβλημα; Εξυμνώντας τις αρετές του «αγαθού αγρίου», οι διανοούμενοι της εποχής του Διαφωτισμού ασκούσαν έμμεση κριτική στα φαινόμενα παρακμής της κοινωνίας του ancien regime. Μέσα από τη σύγκριση της διαφθοράς του Ευρωπαίου με την αθωότητα του πρωτόγονου ανθρώπου, οι φιλόσοφοι του Διαφωτισμού θα «αισθανθούν τη νοσταλγία για τις οργανικές κοινότητες του Μεσαίωνα και για τη χαμένη χριστιανοσύνη».¹³

Όμως, ο ενθουσιασμός αυτός των διανοουμένων για τους ιθαγενείς δεν κράτησε για πολύ καιρό. Αντικαταστάθηκε σύντομα από την απόρριψη των «απαίδευστων αγρίων», τους οποίους και αντιμετωπίζουν πλέον ως κατώτερα όντα που καταλαμβάνουν την τελευταία θέση στη «scala naturae» της εξέλιξης των ειδών.¹⁴ Ο πρωτογονισμός των «αγρίων» θεωρείται πλέον ως μια κατάσταση διαμετρικά αντίθετη του Λόγου που εξέθρεψε ο Διαφωτισμός. Στη θέση του «αγαθού αγρίου» εμφανίζεται ο «απειθαρχος και ανίκανος Μαύρος», μια εικόνα που έμελλε να συνοδεύσει τη ρατσιστική αντίληψη για τους Νέγρους μέχρι και τις μέρες μας. Έτσι, ο Γάλλος φιλόσοφος Bernard Fontenelle (1657-1757) πίστευε πως η πρωτόγονη σκέψη, η «άγρια σκέψη», είναι αταβιστική και παιδική, ενώ ο Άγγλος πολιτικός φιλόσοφος John Locke (1632-1704) ήταν της άποψης πως ο πρωτόγονος άνθρωπος δε διαθέτει την ικανότητα της αφαίρεσης. Μπορεί και συλλαμβάνει μόνο απλά και συγκεκριμένα πράγματα.¹⁵ Έβλεπαν τους ιθαγενείς των αποικιών ως παιδιά, τα οποία και έπρεπε να διαπαιδαγωγηθούν.

Με την επικράτηση της έννοιας του «ευρωπαϊκού πολιτισμού» στη συνείδηση των Ευρωπαίων, στις αρχές του 18ου αιώνα, εκδηλώθηκε και το ευρωπαϊκό αίσθημα ανωτερότητας απέναντι σε όλους τους άλλους πολιτισμούς. «Δεν είναι πλέον μόνο οι εξευρωπαϊκοί πολιτισμοί –γράφει ο Edgar Morin– που μοιάζουν καθυστερημένοι, είναι και οι μη-ευρωπαϊκές φυλές που φαίνονται κατώτερες. Στο τέλος του 19ου αιώνα, τη στιγμή των σπουδαίων αποικίσεων και της ηγεμονίας πάνω στον κόσμο, η Ευρώπη θεωρεί

13. Βλ. Edgar Morin, *Να ξανασκεφτούμε την Ευρώπη*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 79 κ.ε.

14. Βλ. George L. Mosse, *ό.π.*, σ. 9.

15. Στο ίδιο.

τον εαυτό της φορέα της αληθινής πολιτιστικής αποστολής προς τους βαρβάρους, τους αγρίους, τους καθυστερημένους, τρέφει δε το μύθο του Kipling περί της ανωτερότητας των λευκών ανθρώπων, μεταξύ των οποίων διακρίνονται οι ανώτεροι των ανωτέρων, οι ψηλοί ξανθοί «Άριοι». Αυτός ο ρατσισμός, αρχικά αγγλοσαξονικός και γαλλικός και μετά γερμανικός, διαλύει ταυτόχρονα κάθε ευρωπαϊκή αλληλεγγύη, πράγμα που επαληθεύεται με την επιδείνωση των εθνικισμών και με τις αχαλίνωτες στο εξής αντιζηλίες για τις αποικίες, τις αγορές, τις πρώτες ύλες (και) τους ζωτικούς χώρους». ¹⁶

Κορυφαίοι στοχαστές του Διαφωτισμού υπήρξαν ταυτόχρονα υπερασπιστές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και οπαδοί της φυλετικής ιδέας. Έτσι, ο Voltaire, στο έργο του *Traité Metaphysique (Μεταφυσική Πραγματεία, 1734)* εκφράζει την άποψη πως οι Λευκοί «είναι ανώτεροι από τους Νέγρους, όπως και οι Νέγροι από τους πιθήκους και οι πίθηκοι από τα στρείδια». Στο δοκίμιό του «*Essai sur les moeurs et l' esprit des nations*» («Δοκίμιο σχετικά με τα ήθη και το πνεύμα των εθνών», 1754) αποκαλεί τους Νέγρους «τέρατα» που προέκυψαν από το ζευγάρισμα πιθήκων και μαύρων γυναικών. ¹⁷ Παροιμιώδης επίσης είναι και ο αντισημιτι-

16. Edgar Morin, ό.π., σ. 80. Κλασική περίπτωση ευρωπαϊκής πολιτιστικής υπεροψίας αποτελεί το ποίημα «The White Man's Burden» («Το χρέος του Λευκού ανθρώπου») του Άγγλου ποιητή Rudyard Kipling (1865-1936). Στο ποίημά του αυτό που γράφτηκε το 1899, ο «βάρδος της αυτοκρατορίας», όπως τον αποκαλεί ο Chris Hitchens, κάνει έκκληση στους Λευκούς και στην προκειμένη περίπτωση στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής που μόλις την εποχή εκείνη εμφανίζονταν στο προσκήνιο της ιστορίας ως μεγάλη ιμπεριαλιστική δύναμη, να εκπληρώσουν το εκπολιτιστικό τους «χρέος» απέναντι στους λαούς των αποικιών που είναι «κατά το μισό διάβολοι και κατά το μισό παιδιά». Γράφει λοιπόν ο Kipling:

«Take up the White Man' burden-
Send forth the best ye breed-
Go bind your sons to exile
To serve your captives' need;
To wait in heavy harness,»
On fluttered folk and wild-
Your new-caught, sullen peoples,
Half-devil and half-child».

Rudyard Kipling, «The White Man's Burden», στο: Rudyard Kipling's Verse, Inclusive Edition, 1885-1918, Doubleday, Page and Co, Garden City-Νέα Υόρκη 1919, σ. 371. Βλ. επίσης Alex Callinicos, ό.π., σ. 15.

17. Αναφέρεται στο Leon Poliakov, *Der arische Mythos...*, σ. 201.

σμός του. Από τα εκατόν δεκαοκτώ λήμματα του *Dictionnaire Philosophique* (Φιλοσοφικό Λεξικό, 1764) που εξέδιδε, τριάντα τρία εμπεριέχουν αντισημιτικές αιχμές. Στο λήμμα «Anthropophage», χαρακτηρίζει τους Εβραίους ως τον «πλέον αποτροπιαστικό λαό της γης», ενώ στο λήμμα «Juif» («Εβραίος»), που είναι και το εκτενέστερο του Λεξικού, περιγράφει τον εβραϊκό λαό ως «αμόρφωτο και βάρβαρο», που ενσαρκώνει μέσα του τη «βρομερή απληστία, την απαίσια προκατάληψη και το ακατάσχετο μίσος για όλους τους άλλους λαούς που τον ανέχονται και σε βάρος των οποίων πλουτίζει». ¹⁸ Είναι, τέλος, της άποψης πως οι Εβραίοι, όπως και οι Νέγροι, είναι «κατώτερο είδος ανθρώπων». ¹⁹

Στο δοκίμιο «Of national Characters» («Περί των εθνικών χαρακτήρων», 1754) ο David Hume «υποψιάζεται» ότι οι Νέγροι είναι «βιολογικά κατώτεροι από τους Λευκούς», ²⁰ ενώ ο Immanuel Kant υποστηρίζει πως η λευκή «φυλή» υπερτερεί σε εργατικότητα, εξυπνάδα, ομορφιά κλπ. όλων των άλλων «φυλών». Οι Νέγροι κατέχουν, κατά τον Καντ, την τελευταία θέση μεταξύ των ανθρώπινων «φυλών», ακολουθούμενοι από τους ερυθρόδερμους Ινδιάνους της Αμερικής. ²¹ Τέλος, ο φιλόσοφος Georg W. F. Hegel (1770-1831), διαπιστώνει πως «στο χαρακτήρα του Νέγρου δεν υπάρχει τίποτα το ανθρώπινο». Ο Νέγρος, κατά τον Hegel, είναι «η προσωποποίηση του άγριου και αχαλίνωτου φυσικού ανθρώπου. Για να τον κατανοήσει κανείς θα πρέπει να αποστασιοποιηθεί πλήρως από κάθε έννοια σεβασμού, ηθικότητας και συναισθήματος». ²²

18. Αναφέρεται στο Leon Poliakov, *Geschichte des Antisemitismus V.: Die Aufklaerung und ihre judenfeindliche Tendenz*, Verlag Georg Heintz, Worms 1983, σ. 101.

19. Στο ίδιο σ. 102.

20. Βλ. David Hume, *Essays. Moral, Political and Literary*, Indianapolis 1985, σ. 629 κ.ε.

21. Αναφέρεται στο: Henning Melber, «Rassismus und eurozentrisches Zivilisationsmodell: Zur Entwicklungsgeschichte des kolonialen Blicks», *Theorien ueber den Rassismus, Argument Sonderband, As 164*, Argument Verlag, Hamburg 1989, σ. 33.

22. Βλ. G.W.F. Hegel, *Vorlesungen ueber die Philosophie der Geschichte*, Απατνα τόμος 12, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1970, σ. 122. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στο Discurs του Διαφωτισμού η γυναίκα εντάσσεται, από πολιτιστική άποψη, λίγο ή πολύ στην ίδια κατάσταση με αυτή των «αγρίων». Στο άκρως ενδιαφέρον άρθρο της για τη θέση της γυναίκας στο Διαφωτισμό, η Γερμανίδα συγγραφέας Sigrid Weigel γράφει: «Αμφότεροι, άγριοι και γυναίκες, χαρακτηρίζονται με βάση αυτό που τους λείπει σε σύγκριση με τον πολιτι-

Δεν έλειψαν, βέβαια, και οι εξαιρέσεις, όπως π.χ. ο Charles-Louis de Montesquieu (1689-1755), ο Claude Adrien Helvetius (1715-1771), ο Etienne Bonnot de Condillac (1715-1780) κ.ά., που αντιτάχθηκαν σθεναρά στη φυλετική ιδέα, υπεραμυνόμενοι της φυσικής ενότητας του ανθρώπινου γένους καθώς και της οικουμενικότητας των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ιδιαίτερα κατηγορηματικός όσον αφορά στην απόρριψη κάθε είδους φυλετικών διακρίσεων υπήρξε ο πρόεδρος της Γαλλικής Εθνοσυνέλευσης Marie Jean Antoine Condorcet (1743-1794). Στο «Epite aux negres esclaves» («Επιστολή σχετικά με τους νέγρους δούλους») γράφει: «Αν και δεν έχω το ίδιο χρώμα με σας (εννοεί τους Μαύρους), σας αισθάνθηκα πάντα σαν αδελφούς μου. Η φύση σας έκανε έτσι, ώστε να έχετε το ίδιο πνεύμα, τον ίδιο Λόγο και τις ίδιες αρετές με τους Λευκούς».²³ Κλασική περίπτωση οικουμενικά σκεπτόμενου διανοητή αποτελεί ο μεγάλος Γερμανός ουμανιστής φιλόσοφος Alexander von Humboldt (1769-1859). Όντας αντίθετος με κάθε έννοια φυλετικής διαίρεσης του ανθρώπινου γένους, ο Humboldt τονίζει πως «στο βαθμό που υποστηρίζουμε τη φυσική ενότητα του ανθρώπινου γένους, απορρίπτουμε και εκείνη τη δυσάρεστη άποψη περί της δήθεν ύπαρξης ανώτερων και κατώτερων φυλών. Όλοι οι άνθρωποι είναι με τον ίδιο τρόπο πλασμένοι για την ελευθερία». Σύμφωνα με την άποψή του «θα έπρεπε να βλέπουμε την ανθρωπότητα σαν μια μεγάλη αδελφότητα, σαν ένα ενιαίο σύνολο, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα, την εθνικότητα και το χρώμα».²⁴ Όταν το 1856 ο Gobineau τού έστειλε, τιμής ένεκεν, την εργασία του «Δοκίμιο για την ανισότητα των ανθρώπινων φυλών», ο υπέργηρος Alexander von Humboldt (ήταν ήδη 88 ετών), εμφανώς ενοχλημένος από το περιεχόμενο, αφού τον ευχαρίστησε, τόνισε πως και μόνο ο τίτλος της μελέτης έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις πεποιθήσεις του.²⁵

Τα παραπάνω παραδείγματα επιβεβαιώνουν, κατά την άποψή

σμένο άνθρωπο, τον άνδρα. Μια και δεν είναι ακόμη πολιτισμένοι θεωρούνται και οι δυο τους ως όντα που βρίσκονται πολύ κοντά στη φύση, η οποία και τα προσδιορίζει απόλυτα». Βλ. Sigrid Weiegel, «Die nahe Fremde-Das Territorium des "Weiblichen". Zum Verhaeltnis von "Wilden" und "Frauen" im Discurs der Aufklaerung, στο: Thomas Koebner - Gerhard Picherodt (επιμ.), *Die andere Welt. Studien zum Exotismus*, Frankfurt am Main 1987, σ. 174.

23. Αναφέρεται στο Leon Poliakov, ό.π., σ. 194.

24. Βλ. Alexander von Humboldt, *Kosmos*, τόμος 1, Στουτγάρδη 1874, σ. 239.

25. Αναφέρεται στο Leon Poliakov, ό.π., σ. 200.

μας, την ιδεολογική αντιφατικότητα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Είναι αλήθεια πως ο Διαφωτισμός απότελει σταθμό στην ιστορία της ανθρώπινης ελευθερίας, καθώς κνοφόρησε μέσα του τον ορθολογισμό, όμως εξίσου σημαντική υπήρξε και η συμβολή του στην εμφάνιση και ανάπτυξη του παράλογου, του ρατσισμού. Ως κίνημα πολιτικής και κοινωνικής χειραφέτησης της ανερχόμενης αστικής τάξης, ο Διαφωτισμός εμφανίζεται εσωτερικά διχασμένος, αφού παραμένει αγεφύρωτο το χάσμα μεταξύ κριτικού (critical reason, kritische Vernunft) και εργαλειακού Λόγου (instrumental reason, instrumentelle Vernunft). Κι ενώ ο κριτικός Λόγος στρέφεται ενάντια στον ανορθολογισμό, στις θρησκευτικές προκαταλήψεις και στον κοινωνικό συντηρητισμό, ανακηρύσσοντας την ελευθερία του ατόμου και τα ανθρώπινα δικαιώματα σε αδιαπραγμάτευτες οικουμενικές αξίες, ο εργαλειακός Λόγος αναπαράγει, μέσα από την εξέλιξη της επιστήμης και της τεχνικής, τη λογική της κοινωνίας των ιδιοκτητών και του ατομικού συμφέροντος, η οποία, σχετικοποιώντας την έννοια της ελευθερίας, αναιρεί σε τελευταία ανάλυση την οικουμενικότητα των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Με τη νίκη της αστικής τάξης και την ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι ιδέες της ελευθερίας και της ισότητας όλων των ανθρώπων, που ευαγγελίστηκε ο Διαφωτισμός στον αγώνα του ενάντια στην απολυταρχία, δεν άργησαν να μετατραπούν σε ιδεολογικά όπλα νομιμοποίησης της αστικής κυριαρχίας.²⁶ Η ελευθερία δεν ήταν η διακηρυγμένη ελευθερία όλων των ανθρώπων, αλλά η ελευθερία των ιδιοκτητών,²⁷ η ελευθερία της αγοραπωλησίας αγαθών και υπηρεσιών, «το δικαίωμα καθενός να απολαμβάνει και να διαθέτει την περιουσία του κατά το δοκούν, ακόμη και όταν τούτο προσκρούει σε ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες».²⁸ Η ισότητα ήταν η κοινωνική εξίσωση των αστών με τη μέχρι τότε προνομιούχα τάξη της αριστοκρατίας και με την έννοια αυτή δεν είχε καμιά σχέση με την ισότητα όλων των ανθρώπων, πολύ λιγό-

26. Βλ. Richard C. Lewontin - Steven Rose - Leon J. Kamin, *Not in our Genes. Biology, Ideology and human Nature*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1984, σ. 57.

27. Σχετικά με τους ιστορικούς φορείς των ατομικών ελευθεριών, βλ.: Αντώνης Μανιτάκης, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, εκδ. Αντ. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1981, σ. 81 κ.ε.· Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 180 κ.ε.

28. Κώστας Σταμάτης, *Αστική κοινωνία, δικαιοσύνη και κοινωνική κριτική*, Τύπωμα Σάκη Καράγιωργα, Αθήνα 1995, σ. 99.

τερο με αυτή μεταξύ Λευκών και Μαύρων. Τόσο στη Διακήρυξη της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 όσο και στη Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας της Βόρειας Αμερικής του 1776, όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται και είναι, τυπικά τουλάχιστον, ίσοι· όμως ορισμένοι από αυτούς είναι πιο ίσοι από τους άλλους, για να θυμηθούμε και τη ρήση του George Orwell στη γνωστή *Φάρμα των ζώων*.²⁹

Τα θεωρητικά προτάγματα του Διαφωτισμού αποτελούν αναμφίβολα κατάκτηση της ανθρώπινης σκέψης, ωστόσο δεν γεφυρώνουν το χάσμα μεταξύ ιδεολογίας και πραγματικότητας, μεταξύ της αφηρημένης έννοιας του ανθρώπου και της κοινωνικής του κατάστασης. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι το πρώτο άρθρο της Γαλλικής Διακήρυξης αναφέρεται στα δικαιώματα του ανθρώπου (*droits de l' homme*), ενώ στο τέταρτο άρθρο στα δικαιώματα του πολίτη (*droits du citoyen*). Η διάκριση αυτή «ανθρώπου» και «πολίτη» έχει, κατά την άποψή μας, περιοριστική σημασία όσον αφορά στα υποκείμενα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, καθώς ο «πολίτης» συνδέεται αλλά και προϋποθέτει την ύπαρξη εθνικού κράτους και με την έννοια αυτή τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν ισχύουν γενικά και για όλους τους ανθρώπους, παρά μόνο για εκείνους που είναι πολίτες ενός συγκεκριμένου κράτους-έθνους.³⁰ Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την εθνοκεντρική ερμηνεία των ανθρώπινων δικαιωμάτων, στο βαθμό που εισάγει αναπότρεπτα την έννοια του «Άλλου», μια κατηγορία ανθρώπων στην οποία εντάσσονταν, την εποχή εκείνη, συλλήβδην πολλοί λαοί της Αφρικής, της Ασίας και φυσικά του Νέου Κόσμου.

Το θρίαμβο του ορθού Λόγου, στο θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο, θα ακολουθήσει στην πράξη «η ευρωκεντρική τύφλωση» στους ίδιους τους κόλπους του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Η ορθολογικότητα θα αυτονομηθεί από τους ορθολογικούς σκοπούς, θα μετατραπεί σε εργαλειώδη Λόγο, για να μπει έτσι στην υπηρεσία όχι πλέον του ανθρωπισμού αλλά της βαρβαρότητας, με ιστορικό αποκορύφωμα τη θηριωδία του ναζισμού.³¹ Η διάκριση μεταξύ ανθρωπιστικής και επιστημονικής παιδείας θα φτωχύνει την πρώτη «ως προς τις γνώσεις και την άλλη ως προς το στοχασμό γύρω α-

29. «Όλα τα ζώα είναι ίσα, αλλά μερικά ζώα είναι πιο ίσα από τα άλλα». Βλ. George Orwell, *Η φάρμα των ζώων*, εκδ. Γιάννη Σφακιανάκη, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 124.

30. Βλ. σχετικά Julia Kristeva, ό.π., σ. 162 κ.ε.

31. Βλ. Edgar Morin, ό.π., σ. 124.

πό τον εαυτό της».³² Δέσμια των ιστορικών της επιλογών η αστική τάξη δε θα μπορέσει να εναρμονίσει τον ορθό Λόγο με την κοινωνική πραγματικότητα. Έτσι, ο ορθός Λόγος θα «θυσιαστεί» στο βωμό της εξυπηρέτησης των ταξικών συμφερόντων, για να μετατραπεί τελικά σε αφηρημένη ιδέα νομιμοποίησης της εξουσίας των ιδιοκτητών. Το χειραφετημένο άτομο που επαγγέλθηκε η αστική τάξη με την εμφάνισή της στο προσκήνιο της ιστορίας, θα αποσπαστεί στη συνέχεια από το ανθρωπιστικό του στέλεχος, από το οποίο και προήλθε, για να μετατραπεί τελικά σε κυνικό διαχειριστή της εξουσίας.

Αποτέλεσμα της φθοράς που υπέστη ο ορθός Λόγος, υποτασσόμενος στη λογική εξυπηρέτησης των οικονομικών και εξουσιαστικών συμφερόντων της αστικής τάξης, είναι μεταξύ άλλων και το φαινόμενο του ευρωπαϊκού ρατσισμού.³³ Η έννοια του «Λόγου» κρύβει μέσα της τόσο το καλύτερο όσο και το χειρότερο της ευρωπαϊκής παιδείας, του ευρωπαϊκού πολιτισμού. «Υπό την αιγίδα του λόγου -γράφει ο Edgar Morin- συνέβη να αποχαλινωθούν η ξέφρενη κυριαρχία και η τυφλή καταφρόνια προς τους μη ευρωπαϊκούς πολιτισμούς. Ωστόσο, η εξάσκηση της ορθολογικότητας μας επιτρέπει να κάνουμε κριτική στον ευρωπαϊκό Λόγο και να αναγνωρίζουμε την αξία των μη ευρωπαϊκών πολιτισμών».³⁴ Με άλλα λόγια, στο πρόσωπο-Ιανός της ευρωπαϊκής ιστορίας συνυπάρχουν τόσο ο πολιτισμός όσο και η βαρβαρότητα.

Η επικράτηση του εργαλειακού επί του κριτικού Λόγου δεν είναι θέμα προσωπικής επιλογής, αλλά υπόκειται στη λογική των νόμων που διέπουν το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας. Είναι δηλαδή άρρηκτα δεμένη με τη διδασκαλία χειραφέτησης της αστικής κοινωνίας και, με την έννοια αυτή, αποτελεί συστατικό στοιχείο του αστικού συστήματος. Η αντίφαση μεταξύ ορθού και εργαλειακού Λόγου, κατά συνέπεια, δεν οφείλεται στη «δογματική μορφή» που προσέλαβε ο Διαφωτισμός, προκειμένου να αντιμετωπίσει το «δογματισμό της Εκκλησίας και της Απολυταρχίας».³⁵ Δεν πρόκει-

32. Στο ίδιο, σ. 131.

33. Βλ. διεξοδικότερα, Detlev Claussen, *Die Grenzen der Aufklärung. Die gesellschaftliche Genese des modernen Antisemitismus*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main 1994, σ. 17 κ.ε.

34. Στο ίδιο, σ. 27.

35. Βλ. σχετικά Θάνος Λίποβατς, *Η ψυχοπαθολογία του πολιτικού*, εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα 1990, σ. 240.

ται δηλαδή για «σύγχυση ανάμεσα στον ορθό και τον εργαλειακό Λόγο», για ταύτιση του ενός με τον άλλο στα κεφάλια κάποιων διαφωτιστών,³⁶ αλλά για εγγενή εσωτερική αντίφαση του Διαφωτισμού ως κινήματος πνευματικής, κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης της ανερχόμενης αστικής τάξης. Η αναίρεση της οικονομικότητας του ορθού μέσω της ανάδειξης του εργαλειακού Λόγου, όχι μόνον δεν αναιρεί αλλά, αντίθετα, επιβεβαιώνει με καταλυτικό, θα λέγαμε, τρόπο την επικυριαρχία της αστικής ιδεολογίας. Έτσι, ο εργαλειακός Λόγος δεν είναι «αντιδιαφωτισμός», αλλά η άλλη όψη του προσώπου-Ιανός του Διαφωτισμού. Με άλλα λόγια, ο Διαφωτισμός εμπεριέχει δύο διαφορετικά πνευματικά ρεύματα. Το ένα από αυτά εξέθρεψε τον εργαλειακό Λόγο, από τον οποίο και προέκυψε η ιδέα της «ανωτερότητας» του λευκού ανθρώπου το άλλο τον κριτικό Λόγο που αναγνωρίζει ως αρχή αλλά και στηρίζεται στην ποικιλομορφία των ανθρώπων και των πολιτισμών.

Έτσι, η έννοια της «φυλής» και η διαίρεση του ανθρώπινου γένους σε ανώτερες και κατώτερες «φυλές» εντάσσεται πλήρως στη λογική της πολιτικής φιλοσοφίας του αστικού φιλελευθερισμού. Στο βαθμό που δε διέθετε πειστικά επιχειρήματα για να δικαιολογήσει την απομάκρυνσή της από το τρίπτυχο της Γαλλικής Επανάστασης (Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφοσύνη), η αστική τάξη ήταν εξαναγκασμένη να λειτουργήσει ιδεολογικά, αναδεικνύοντας την έννοια της «φυλής» σε υποκατάστατο της ανύπαρκτης αλληλεγγύης μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών τάξεων. Χρησιμοποίησε δηλαδή την έννοια της «φυλής» ως μηχανισμό χειραγώγησης των μαζών, καλλιεργώντας το ιδεολόγημα της κοινότητας των συμφερόντων των Λευκών απέναντι στους μη Λευκούς, στους «Άλλους». Του «λόγου το ασφαλές», ότι οι άνθρωποι δηλαδή δεν είναι από τη φύση τους ίσοι, κλήθηκε να βεβαιώσει ο λεγόμενος «επιστημονικός» ρατσισμός, αναδεικνύοντας την «επιβίωση του ισχυροτέρου» σε βασική αρχή κοινωνικής οργάνωσης.³⁷

Καθώς διακήρυττε την ύπαρξη βιολογικά και πνευματικά ανώτερων και κατώτερων «φυλών» και για να μην έρθει σε αντίθεση με τη βασική αρχή του χριστιανισμού, ότι όλοι οι άνθρωποι είναι πλασμένοι «κατ' εικόνα και ομοίωση του Θεού», η Ευρώπη των Λευκών αναγόρευσε τους λαούς των αποικιών σε «αγρίους», ανα-

36. Στο ίδιο, σ. 241.

37. Βλ. Eric J. Hobsbawn, *Die Blutezeit des Kapitals. Eine Kulturgeschichte der Jahre 1848-1875*, Frankfurt am Main 1980, σ. 335 κ.ε.

λαμβάνοντας η ίδια «το χρέος» να τους εκπολιτίσει, χρησιμοποιώντας ως μέσο το μαστίγιο, την αγχόνη και την γκιλοτίνα. Τη στάση αυτή των «θεοφοβούμενων» Ευρωπαίων αστών «που ήθελαν ... να είναι ληστές και Χριστιανοί μαζί», σχολιάζει με ιδιαίτερα δηκτικό τρόπο ο Montesquieu: «Θα ήθελα επίσης να πω -γράφει- ότι η θρησκεία χαρίζει σε όσους τη διδάσκουν ένα δικαίωμα να υποδοιολώνουν όσους δεν τη διδάσκουν, για να εργάζονται πιο άνετα για τη διάδοσή της. Αυτός ακριβώς ο τρόπος τού σκέπτεσθαι ενθάρρυνε τους καταστροφείς της Αμερικής στα εγκλήματά τους... Δεν είναι δυνατό να υποθέσουμε ότι τα όντα αυτά (οι μαύροι δούλοι) είναι άνθρωποι, γιατί αν τους θεωρήσουμε ανθρώπους, θα αρχίσουμε να πιστεύουμε ότι εμείς δεν είμαστε χριστιανοί».³⁸

Η διάκριση ανάμεσα σε ανώτερες και κατώτερες «φυλές» αποδέχθηκε ιδιαίτερα πρακτική για την αστική τάξη, στο βαθμό που «νομιμοποιούσε» στην κτητική της συνείδηση την εκμετάλλευση των ιθαγενών στις αποικίες, αφού οι ίδιοι, καθώς θεωρούνταν φυλετικά «κατώτεροι», στερούνταν ορθολογικής σκέψης και ήταν ως εκ τούτου «ανίκανοι» να ανακαλύψουν τη σημασία της εργασίας και να οργανώσουν τη ζωή τους αποδοτικά. «Όταν ο Θεός -γράφει ο John Locke- παραχώρησε τον κόσμο στους ανθρώπους ως κοινή παρακαταθήκη, διέταξε επίσης τον άνθρωπο να εργάζεται και η ένδεια της κατάστασής του επέβαλε αναγκαστικά την εργασία. Ο Θεός και ο Λόγος τού επέβαλαν να κατακυριεύσει τη γη, δηλαδή να τη βελτιώσει για το καλό της ίδιας του της ζωής, και με την προσπάθεια αυτή απέθεσε πάνω της ένα μέρος του εαυτού του, το μόχθο του».³⁹

Ειρήσθω εν παροδία: υπέρ του ευρωπαϊκού επεκτατισμού δεν ήταν μόνο οι θεωρητικοί του αστισμού. Θιασώτες της λευκής κυριαρχίας υπήρξαν επίσης και μεταξύ των εκπροσώπων του προλεταριάτου. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς ταύτιζαν τον επεκτατισμό της λευκής «φυλής» με την «παγκόσμια επικράτηση του φωτός».⁴⁰ Έτσι, ο Carl Ballod, κομματικός φίλος των ηγετικών στελε-

38. Βλ. Montesquieu, *Το πνεύμα των νόμων*, μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1994, τόμος Α', σ. 408 κ.ε. και 410.

39. Βλ. John Locke, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως. Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*, εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1990, σ. 107 κ.ε.

40. Βλ. Ernest Jouhy, «Bildung im Spannungsfeld zwischen ethnischer Verwurzelung und technischer Universalitaet», στο: *Paedagogik Dritte Welt-Jahrbuch 1986*

χών του γερμανικού σοσιαλισμού Karl Liebknecht και Rosa Luxemburg, στο βιβλίο του *Der Zukunftsstaat* (*Το Κράτος του Μέλλοντος*) αναφέρει μεταξύ των άλλων ότι θα ήταν αφόρητη αδικία σε βάρος των πολιτισμένων λαών, αν η Ευρώπη άφηνε την Αφρική στο έλεος των Νέγρων (sic).⁴¹

Η άσκηση κριτικής στο Διαφωτισμό με στόχο την αποκάλυψη της αντιφατικότητας που τον διακρίνει, δε σημαίνει βέβαια σε καμιά περίπτωση αποδοχή των απόψεων της μεταμοντέρνας θεωρίας που επιμένει στην πλήρη απόρριψη των θεωρητικών του προταγμάτων. Η ιστορική αναγκαιότητα του Διαφωτισμού είναι δεδομένη. Προέχει η απελευθέρωση των ορθολογικών και προοδευτικών του στοιχείων από τον θανάσιμο εναγκαλισμό του εργαλειικού Λόγου. Αποκαλύπτοντας την κυριαρχία του εργαλειικού επί του κριτικού Λόγου, αποκαλύπτουμε συγχρόνως και τους λόγους για τους οποίους το εγχείρημα της αστικής τάξης να υλοποιήσει την οικουμενικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ήταν καταδικασμένο σε αποτυχία. Με άλλα λόγια, δεν είναι το χειραφετητικό μήνυμα του Διαφωτισμού που απέτυχε ιστορικά, αλλά η κοινωνική τάξη που κλήθηκε ιστορικά να το υλοποιήσει, καθότι τον εγκλώβισε στη λογική εξυπηρέτησης των συμφερόντων της, υπονομεύοντας έτσι την οικουμενικότητά του.

Είναι λοιπόν ανάγκη να ολοκληρωθεί το Discurs του Διαφωτισμού, προκειμένου να οδηγηθεί ο κριτικός Λόγος στην πραγμάτωσή του, που είναι ταυτόσημη με την επικράτηση του ουμανισμού πάνω στις δυνάμεις της συντήρησης και του ρατσισμού. Η καθολικότητα του κριτικού Λόγου επιβάλλει την αναγνώριση ίδιας αξίας σε όλους τους ανθρώπους αλλά και σε κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, ανεξάρτητα από τη «φυλετική» του καταγωγή, τη θρησκεία, την κοινωνική θέση και τον πολιτισμό του.⁴²

Για να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικά τον ρατσισμό, παρατηρεί ο Edgar Morin, θα πρέπει να πάρουμε το μέρος του «ανοιχτού λόγου», ο οποίος καλλιεργεί το διάλογο «όχι μόνο με το μη εκλογικευμένο, αλλά και με το μη εκλογικεύσιμο».⁴³ Θα πρέπει να

Ulrich Schmidt (επιμ.), *Kulturelle Identitaet und Universalitaet. Interkulturelles Lernen als Bildungsprinzip*, Frankfurt am Main 1987, σ. 17.

41. Βλ. Carl Ballot, *Der Zukunftsstaat. Wirtschaftstechnisches Ideal und volkswirtschaftliche Wirklichkeit*, Berlin 1927, σ. 290 κ.ε.

42. Edgar Morin, ό.π., σ. 156.

43. Στο ίδιο, σ. 127.

αναγνωρίσουμε την ίδια αξία σε όλους τους ανθρώπους αλλά και σε κάθε άνθρωπο ξεχωριστά, ανεξάρτητα από τη φυλετική καταγωγή, την κοινωνική προέλευση και τον πολιτισμό του».⁴⁴

Αυτό που προέχει είναι η πίστη στην φυσική ενότητα της ανθρωπότητας με στόχο την επίτευξη, μέσω του ορθού Λόγου, ενός νέου ανθρωπισμού. Είναι ανάγκη να ξεπεραστούν οι διαφορές που χωρίζουν τους ανθρώπους, για να εμπεδωθεί έτσι η πίστη στη δυνατότητα της διανθρώπινης και διαπολιτιστικής επικοινωνίας. Οφείλουμε να συνειδητοποιήσουμε «ότι ο προορισμός της ζωής στη γη είναι κοινός, πέρα από φυλές, τάξεις, έθνη και φύλα», γιατί μόνο έτσι είναι δυνατόν να επικρατήσει η ανθρώπινη αλληλεγγύη και να θεμελιωθεί η παγκόσμια κοινότητα των ανθρώπων.⁴⁵

Χρειαζόμαστε ένα νέο πολιτικό Διαφωτισμό απαλλαγμένο από τις ταξικές αγκυλώσεις της αστικής κοινωνίας, έναν ορθολογικό ουμανισμό, χωρίς ευρωκεντρικές παρωπίδες, που θα αντανακλά τις ανάγκες της ανθρωπότητας στο σύνολό της και δε θα καταδικάζει δισεκατομμύρια ανθρώπων του πλανήτη μας στην πείνα και την εξαθλίωση, χάρη της μονομερούς προώθησης του τεχνικού πολιτισμού που στερείται οραμάτων και αξιών. Θα πρέπει ωστόσο να σώσουμε την έννοια της προόδου, αφού προηγούμενα την απαλλάξουμε από το ζουρλομανδύα της ξέφρενης και ανεξέλεγκτης επιστημονικο-τεχνικής επανάστασης, υποτάσσοντας τη δυναμική της στη λογική της εξυπηρέτησης της κοινωνικής ουτοπίας.

44. Στο ίδιο, σ. 156.

45. Richard Falk, *The Promise of World Order. Essays in Normative International Relations*, Weatsheaf, Brighton 1987, σ. 27.

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ
ΑΡΗ
ΒΕΛΟΥΧΙΩΤΗ
ΚΑΙ Η ΕΘΝΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ
ΕΝΑ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Επιμέλεια
Κλεομένης Κουτσούκης

«ΘΕΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ»: Μια χρήσιμη εκδοτική προσπάθεια

Μία πολύ ενδιαφέρουσα σειρά, με τον πιο πάνω υπέρτιτλο, αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια υπό τη διεύθυνση των καθηγητών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, Ιωάννας Λαμπίρη-Δημάκη και Θανάση Κ. Παπαχρήστου, στις εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα. Το εγχείρημα αυτό έρχεται να καλύψει ένα κενό στο χώρο της κοινωνιολογίας και των πολιτικών επιστημών. Αποδέκτες του οι φοιτητές, οι κοινωνικοί επιστήμονες αλλά και το ευρύτερο ενδιαφερόμενο κοινό.

Θα αναφερθούμε στα τρία πρώτα βιβλία της σειράς, η οποία αριθμεί, το καλοκαίρι του 1996, πέντε κιόλας τόμους.

Ο πρώτος τόμος,¹ αν και δεν παραπέμπει ευθέως στους θεσμούς της ελληνικής κοινωνίας, συνιστά ένα προανάκρουσμα, μία πρόγνωση των μελετών που θα ακολουθήσουν. Συντίθεται από πέντε κείμενα που συναρθρώνονται στους άξονες: ηθική, κοινωνιολογία, κοινωνιολογία του δικαίου. Στα δύο από αυτά (Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Ενάμισι αιώνας κοινωνιολογίας» και Θανάση Παπαχρήστου, «Ένας αιώνας κοινωνιολογίας δικαίου»), οι διευθυντές της σειράς εισάγουν τον αναγνώστη στην ιστορία της επιστήμης τους και οροθετούν το πλαίσιο ενός σύγχρονου προβληματισμού. Ο τόμος συμπληρώνεται με δύο περιεκτικά κείμενα (Pierre Bourdieu, «Για μια πολιτική ηθικής στην πολιτική», Renato Treves, «Οι δύο κοινωνιολογίες του δικαίου») και μια συνέντευξη («Συνομιλία με τον Κοσμήτορα Jean Carbonnier: Κοινωνιολογία δικαίου και κρίση του δικαίου») ξένων διαπρεπών επιστημόνων, που παρουσιάζουν ιδιαίτερο επιστημολογικό ενδιαφέρον. Όπως γράφει

1. P. Bourdieu - J. Carbonnier - R. Treves, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη - Θ. Παπαχρήστου, *Κοινωνία, δίκαιο, ηθική. Πέντε κείμενα*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1993.

στην εισαγωγή της η Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, το βιβλίο αυτό «δίνει κατά κάποιον τρόπο το στίγμα της “φιλοσοφίας” της σειράς αυτής ... για μια εναργέστερη και κριτική αντιμετώπιση των θεσμών μέσα στη σύγχρονη κοινωνία» (σ. 5).

Ο τρίτος τόμος² (που κυκλοφόρησε πριν από τον δεύτερο) παρουσιάζει αναλυτικά τα αποτελέσματα μιας έρευνας, η οποία πραγματοποιήθηκε από ερευνητική ομάδα, αποτελούμενη από τον καθηγητή Θ. Παπαχρήστου και τρεις ειδικούς μεταπτυχιακούς υποτρόφους του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το εμπειρικό υλικό στο οποίο στηρίχθηκε η έρευνα, αποτέλεσαν οι δικαστικές αποφάσεις υιοθεσίας ενηλίκων του Πρωτοδικείου Αθηνών κατά τη διάρκεια τεσσάρων ετών, στην περίοδο 1985-1989. Τα πορίσματα ανέδειξαν την «παθολογία» του θεσμού της υιοθεσίας, έτσι ώστε να τίθεται το ερώτημα «κατά πόσο είναι σε θέση η δημόσια τάξη ν' αντέξει τη χρησιμοποίηση θεσμών, όπως η συγγένεια ... για προαγωγή σκοπών αμφίβολης συνάφειας προς αυτήν» (σ. 151). Η δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων της επίκαιρης και χρήσιμης αυτής έρευνας θα συνέβαλε, ασφαλώς, στον αναπτυσσόμενο προβληματισμό σχετικά με την αναθεώρηση του θεσμικού πλαισίου της υιοθεσίας.

Ο δεύτερος τόμος³ έρχεται να εμπλουτίσει την ισχύη μας κοινωνιολογική βιβλιογραφία με ένα σημαντικό έργο μεθοδολογίας. Οι συγγραφείς του μας προσφέρουν το απόσταγμα μακρόχρονης και συστηματικής ενασχόλησης με το αντικείμενο. Η Ι. Λαμπίρη-Δημάκη έχει καταθέσει επανειλημμένα την πείρα και το ενδιαφέρον της για την κοινωνιολογία και τη μεθοδολογία της. Ο στατιστικός Χρ. Κελεπής, πρώην Γ. Διευθυντής της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας Ελλάδος και εμπειρογνώμων διεθνών οργανισμών, συνεργάστηκε μαζί της ήδη από τη δεκαετία του '60. Έπειτα από την κατατοπιστική εισαγωγή που οφείλεται στην Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, το βιβλίο διαρθρώνεται σε δύο μέρη, τα οποία υπογράφονται αντίστοιχα από τους δύο συγγραφείς· συμπληρώνεται με παραρτήματα και επιλεκτική βιβλιογραφία.

Ο τίτλος του πρώτου μέρους (Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, «Για την εμπειρική έρευνα») υποδηλώνει, βέβαια, ότι ο λόγος θα είναι «περί

2. Σοφία Αμοριανού - Πάνος Νικολόπουλος - Θ. Κ. Παπαχρήστου - Κ. Ν. Χριστοδούλου, *Η υιοθεσία ενηλίκων. Παθολογίες ενός θεσμού*, επιμέλεια: Θ. Κ. Παπαχρήστου, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1994.

3. Ιωάννα Λαμπίρη-Δημάκη - Χρήστος Κελεπής, *Κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1995.

της εμπειρικής έρευνας», αλλά ίσως και ότι θα παρακολουθήσουμε μία «συνηγορία για την εμπειρική έρευνα». Η συγγραφέας που έχει θητεύσει στην εμπειρική έρευνα και την έχει υπηρετήσει με ευδόκιμη συνέπεια, αναγγέλλει ήδη από την εισαγωγή της, ως στόχο της έκδοσης, «να φέρουμε πάλι στο προσκήνιο των ενδιαφερόντων μας και των δραστηριοτήτων μας ... την εμπειρική έρευνα...» (σ. 19· προβλ. και σ. 20 κ.ε.). Η συνειδητή αυτή παρεμβατική διάσταση του κειμένου τού προσδίδει πρόσθετο ενδιαφέρον.

Για μία ακόμη φορά, η Ι. Λαμπίρη-Δημάκη μας προσφέρει μία καθαρή, τεκμηριωμένη, διεξοδική εργασία. Σε έκταση διακοσίων περίπου σελίδων, το πρώτο κεφάλαιο καλύπτει τόσο τη μεθοδολογική όσο και την ιστορική διάσταση του αντικειμένου και εκτείνεται ακόμα προς τις δυσχέρειες που συναντά ο ερευνητής, τα θεωρητικά, τεχνικά και ηθικά προβλήματα στα οποία καλείται να δώσει τη δική του απάντηση και λύση, το μέγα θέμα της χρήσης των αποτελεσμάτων των ερευνών.

Η παρουσίαση των διαφόρων θεμάτων που συναπαρτίζουν το πλούσιο αυτό κεφάλαιο είναι αναλυτική, περιγραφική και αξιολογική/κριτική. Οι όροι διευκρινίζονται. Οι θεωρητικές και μεθοδολογικές διαφωνίες καταγράφονται –όπως, π.χ., τα σχετικά με την υιοθέτηση του όρου «στατιστικές μέθοδοι (ή κατ' άλλους τεχνικές)» (σ. 45 και 185). Πολύ χρήσιμη η διάκριση μεταξύ «κοινωνικής έρευνας», κοινωνιολογικής έρευνας» και «δημοσιογραφικής έρευνας», καθώς και η προσπάθεια να αποτραπεί η σύγχυση μεταξύ επιστημονικών και δημοσιογραφικών ερευνών. Αλλά στη φράση: «Σωστό λοιπόν είναι όταν χαρακτηρίζεται μία έρευνα κοινωνικού περιεχομένου από δημοσιογράφο ως “κοινωνική” να διευκρινίζεται πάντοτε ο “δημοσιογραφικός” χαρακτήρας της» (σ. 183), θα περίμενα να προστίθεται και η περίπτωση της έρευνας που γίνεται από κοινωνιολόγο και της οποίας ο χαρακτήρας αποκαλύπτεται ως «δημοσιογραφικός». Θα μπορούσαμε ακόμα να προσθέταμε στις προτάσεις για «αποκατάσταση του τραυματισμένου, σήμερα, κύρους της εμπειρικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες» (σ. 14-16), και την κριτική του τρόπου εφαρμογής της εμπειρικής έρευνας, ιδιαίτερα όσον αφορά στην ελληνική βιβλιογραφία της τελευταίας εικοσαετίας.

Ακολουθώντας την ίδια συλλογιστική (που πηγάζει, ίσως, από την προσωπική μου τοποθέτηση απέναντι στο μισογεμάτο/μισοάδειο ποτήρι των εμπειρικών κοινωνικών ερευνών στην Ελλάδα),

θα προτιμούσα τη χρήση της λέξης «υπανάπτυξη», αντί «υποβάθμιση», στον τίτλο του δευτέρου κεφαλαίου: «Η υποβάθμιση της ερευνητικής συνείδησης και πρακτικής στην Ελλάδα» (όπως και σε άλλα σημεία του κειμένου), του οποίου όμως το περιεχόμενο με βρίσκει απολύτως σύμφωνη. Όταν «η συγκέντρωση των επιστημονικών και θεσμικών προϋποθέσεων» για την ανάπτυξη της έρευνας στη χώρα μας είναι δυσχερής, η κατάσταση της έρευνας «προβληματική» και υπάρχει «έλλειψη μιας ευρύτερης ερευνητικής συνείδησης», θα έλεγα πως βρισκόμαστε εμπρός σε μία κλασική περίπτωση υπανάπτυξης.

Στη θεομή της υπεράσπιση της εμπειρικής έρευνας, η Ι. Λαμπίρη-Δημάκη δημιουργεί ορισμένες φορές την εντύπωση ότι ταυτίζει την «επιστημονική» με την «εμπειρική» έρευνα (βλ. ιδιαίτερα το τμήμα «Ανάγκη αντίλογου» στα Εισαγωγικά της, σ. 13-19). Υπογραμμίζει ακόμα ότι θεωρεί την εμπειρική έρευνα ως την «επιστημονικά ασφαλέστερη» (βλ. σ. 159-163). Ο αναγνώστης όμως θα πρέπει να έχει κατά νου ότι η συγγραφέας, αφενός, δίνει στις «κοινωνικές έρευνες με στατιστικές μεθόδους» ένα ευρύτατο μεθοδολογικό πεδίο που εκτείνεται πέρα από την επιστημονική χρήση ποσοτικών στοιχείων (βλ., π.χ., σ. 162-163) και, αφετέρου, μάχεται κυρίως την «αντιθετικιστική κριτική στην απολυτότητά της» (σ. 158-163). Στην πολύ ενδιαφέρουσα παρουσίαση της «εν μέρει αντιθετικιστικής κριτικής» (σ. 163-174) και των όρων που την εξέθρεψαν κάτω από άλλους ουρανοί, ο έλληνας αναγνώστης θα μπορούσε να αναζητήσει αναλογίες με την προβληματική κατάσταση των εμπειρικών ερευνών στην Ελλάδα – παρ' όλες τις φωτεινές εξαιρέσεις.

Αλλά χρειάζεται να διαβαστεί ολόκληρο το κείμενο με προσοχή. Γιατί οι χρήσιμες τεχνικές αναλυτικές περιγραφές (όπως αυτές που αφορούν στις δυσκολίες ως προς την επεξεργασία των συσχετίσεων μεταξύ μεταβλητών) φωτίζουν τις κριτικές επισημάνσεις (που αναφέρονται, π.χ., σε «τυποποιημένες τεχνικές», «τυποποιημένη συνταγή», «τυποποιημένη διαδικασία», στον κίνδυνο «να γίνει κακή χρήση» των προγραμμάτων των υπολογιστών ή να αρκестεί κανείς «στην επιστημονικοφάνεια την οποία παρέχει η τυποποίηση των ερευνητικών διαδικασιών» – βλ. σ. 28, 50, 51, 93, 145) και φωτίζονται από αυτές. Ο Γάλλος Alfred Sauvy, ένας από τους σημαντικότερους δημογράφους και στατιστικούς της εποχής μας, δυσπιστούσε στην εύκολη χρήση των αριθμών και υπογράμμιζε:

«Όσο πιο πολύ μετρούμε τόσο χειρότερα μετρούμε, γιατί δεν τα μετρούμε όλα».⁴

Το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, όπου παρουσιάζεται «ένα πολύ σημαντικό εργαστήριο» της Γαλλίας, το Κέντρο Ευρωπαϊκής Κοινωνιολογίας που διευθύνει ο Pierre Bourdieu, κλείνει με ορισμένες «συμπερασματικές σκέψεις» της συγγραφέως μπροστά σε μία ανέφικτη σύγκριση τού εν λόγω ερευνητικού εργαστηρίου με τα ελληνικά πράγματα.

Το δεύτερο μέρος του τόμου, το οποίο επιγράφεται «πώς γίνεται μία κοινωνική έρευνα με στατιστικές μεθόδους και ερωτηματολόγια», οφείλεται στον Χρ. Κελπερή. Με ακρίβεια, άνεση και λιτή διατύπωση, ο συγγραφέας αναφέρεται διεξοδικά στις τεχνικές πλευρές μιας έρευνας του τύπου που προσδιορίστηκε, από τις απαραίτητες προκαταρκτικές εργασίες μέχρι την παρουσίαση των αποτελεσμάτων. Το μέρος αυτό χαρακτηρίζεται και από παιδαγωγικές αρετές, αντιστοιχεί σε ένα εύχρηστο εγχειρίδιο και συμπληρώνει τον κοινωνιολογικό/μεθοδολογικό προβληματισμό του πρώτου μέρους.

Με το σύγγραμμα αυτό, του οποίου η χρησιμότητα για φοιτητές και ερευνητές είναι προφανής, η σειρά «Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας» επιβεβαιώνει την εμβέλειά της.

ΜΑΡΙΑ ΗΛΙΟΥ

ΠΑΝΤΑΖΗ ΤΕΡΛΕΞΗ, *Διευθυντικές ολιγαρχίες: γραφειοκρατία, κράτος, κοινωνική οργάνωση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1996, σ. 709.

Για πολλούς κοινωνιολόγους, στην πρώτη σειρά των οποίων βρίσκεται ο P. Bourdieu, αυτό που κυρίως νομιμοποιεί την κοινωνιολογία είναι η συνεισφορά της στη στήριξη του δημοκρατικού πολιτεύματος, μέσα από την εμπέδωση των κριτικών και γνωστικών ικανοτήτων των πολιτών, που θα τους επιτρέψουν να παρέμβουν ενεργητικά στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Παρά το γεγονός ότι ο τίτλος

4. Αναφέρεται από τον George Duby, *L'histoire continue*, Εκδόσεις Odile Jacob, Παρίσι 1991, σ. 70.

του δεν προοιδαίνει για κάτι τέτοιο, το καινούριο βιβλίο του καθηγητή Πανταζή Τεργεξή ανήκει στο είδος εκείνο των πραγματειών που θέτουν, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στο κέντρο του ενδιαφέροντός τους το ζήτημα της δημοκρατίας. Διότι, εκείνο που κυρίως αναδεικνύει αυτή η ιστορικο-θεωρητική παρουσίαση του σύγχρονου γραφειοκρατικού φαινομένου ή του «γραφειοκρατισμού» (σύμφωνα με τον νεότευκτο όρο του συγγραφέα), είναι ο προβληματικός χαρακτήρας της δημοκρατίας, στο πλαίσιο ενός κόσμου που όλο και περισσότερο αναπτύσσει τις μεθόδους και τις τεχνικές της επιβολής και της κυριαρχίας, με αποτέλεσμα να αναστέλλονται οι δημοκρατικές αρχές και να ακυρώνονται τα ιδανικά (ή οι μύθοι) της ελευθερίας και της αυτονομίας, πάνω στα οποία δομήθηκε η σύγχρονη δημοκρατία.

Το ενδιαφέρον αυτής της μελέτης εστιάζεται, κυρίως, στην ανάδειξη της βεμπεριανής θέσης ότι η γραφειοκρατία είναι φαινόμενο που αγκαλιάζει όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής δράσης και, ως τέτοιο, είναι συνυφασμένο με τη νεότερη εποχή, θέσης που τοποθετείται σε μια διαμετρικά αντίθετη πρακτικο-θεωρητική προοπτική από αυτή του μαρξισμού. Η αναλυτική και κριτική παρουσίαση των βεμπεριανών θέσεων για τη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία, στο κέντρο της οποίας τοποθετείται, κατά τον συγγραφέα, η γραφειοκρατία, συνελπάγεται, σχεδόν αναγκαία, την αντιπαράβολή τους με εκείνες του επιστημολογικού ρεύματος που εκπροσωπεί ο Marx.

Στην πρώτη από τις τρεις ενότητες που συνθέτουν το βιβλίο, ο Τεργεξής καταγράφει τις καταβολές της βεμπεριανής θεωρίας για το γραφειοκρατικό φαινόμενο, αναφερόμενος κυρίως στον G. Mosca και τον R. Michels. Ο τελευταίος ήταν από εκείνους που, μαζί με τον Weber, διαφώνησαν με όσους έβηταν στο επίκεντρο του προβληματισμού τους την αντιπαράθεση σοσιαλισμού-καπιταλισμού, υποστηρίζοντας ότι το βασικό πρόβλημα, που έπρεπε να απασχολήσει τους διανοητές, είναι η αντιπαράθεση γραφειοκρατίας-δημοκρατίας (σ. 39).

Στην παράδοση, λοιπόν, των στοχαστών του κοινωνικού πεσιμισμού, ο Weber πίστευε ότι οι αρνητικές όψεις της γραφειοκρατίας μπορούν να εξισορροπηθούν μέσα από μια συνετή και αποτελεσματική ηγεσία (σ. 126), δηλαδή από την ποιότητα των ελίτ, άποψη που, ως γνωστόν, θα υποστηρίξουν αργότερα κυρίως ο J. Schumpeter και ο R. Aron στις μελέτες τους για τη σύγχρονη δημο-

κρατία.¹ Το κεντρικό αυτό πρόβλημα της πολιτικής φιλοσοφίας και της θεωρίας της δημοκρατίας αναδύεται μέσα από την ίδια την ανάλυση του Τεϋλεξί για τη σύγχρονη γραφειοκρατία και, από αυτή τη σκοπιά, οι θέσεις της θεωρίας των ελίτ δε φαίνεται να διαφοροποιούνται ριζικά από τα συμπεράσματα του συγγραφέα σχετικά με τις σύγχρονες τάσεις του σύγχρονου γραφειοκρατισμού.

Στην ενότητα αυτή αναλύεται κυρίως η γραφειοκρατία όπως την αντιλήφθηκε και την ερμήνευσε ο Weber, δηλαδή ως φαινόμενο που δεν περιορίζεται στο χώρο του κράτους αλλά συνδέεται με τον σύγχρονο καπιταλισμό και τις οργανωτικές μορφές που αναφύονται στο επίπεδο της αγοράς, η λογική της οποίας απλώνεται σε ολόκληρη την κοινωνική δομή. Υπό αυτήν την έννοια, η γραφειοκρατική λογική είναι συνυφασμένη με τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, και με τη λογική-νομική αντίληψη της εξουσίας που αυτός συνεπάγεται. Αν και, ως τέτοια, είναι ανώτερη από κάθε προηγούμενη μορφή οργάνωσης, παραδοσιακού ή χαρισματικού τύπου (σ. 95), «ο εκγραφειοκρατισμός και ο εκτεταμένος ορθολογισμός που τη συνοδεύει [...] διευρύνουν τη βάση του ανορθολογισμού και της αναποτελεσματικότητας» (σ. 140). Κυρίως όμως, υποσκάπτουν την αυτονομία του ατόμου και, κατ' επέκταση, τα ίδια τα θεμέλια της φιλελεύθερης κοινωνίας (σ. 145), άποψη που, ως γνωστόν, θα επαναδιατυπώσει αργότερα ένα σημαντικό ρεύμα σκέψης, από τον Horkheimer μέχρι τον Καστοριάδη. Ανάλογες θα είναι οι επιπτώσεις της γραφειοκρατίας και, μάλιστα, σύμφωνα με τον Weber, επιβλαβέστερες για το σοσιαλισμό (σ. 128), ο οποίος, από τη σκοπιά αυτή, δε διαφέρει ριζικά από τον καπιταλισμό, αν και η θέση αυτή του Weber φαίνεται να βρίσκεται σε αντίφαση με εκείνη που του αποδίδεται σε άλλο σημείο του κειμένου, σύμφωνα με την οποία η γραφειοκρατία συνιστά «αποθέωση του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος» (σ. 138).

Ο Τεϋλεξίς υπενθυμίζει την καιρία διάκριση του Weber ανάμεσα σε εξουσία, η οποία γίνεται αντιληπτή ως νομιμοποιημένη λόγω της πίστης των κυβερνωμένων σε αυτή, και σε ισχύ (Macht), η οποία στηρίζεται στη μονομερή ικανότητα επιβολής της θέλησης ενός ατόμου σε ένα άλλο. Ιδιαίτερη σημασία έχει η επισήμανσή του ότι ο τρόπος με τον οποίο διαλαμβάνει την κυριαρχία ο γερμανός διανοητής τον εντάσσει, σύμφωνα με τους συντηρητικούς ερμηνευ-

1. Βλ. ενδεικτικά T.B. Bottomore, *Elites and Society* (ελληνική μτφρ. *Ελίτ και εξουσία*, εκδ. Πλανήτης, χ.χ., σ. 151-156).

τές της σκέψης του, στην παράδοση της συναίνεσης, πράγμα που τον οδηγεί στη διατύπωση ενστάσεων.

Κατά την εκτίμησή του, δόθηκε υπερβολική έμφαση στο θέμα της νομιμοποίησης από τους θιασώτες του λειτουργικού παραδείγματος, αλλά θα πρέπει πάραυτα να υπενθυμίσουμε ότι, ανάλογη έμφαση στις συναινετικές διαδικασίες της πολιτικής κυριαρχίας δόθηκε και από τον Gramsci, αν και σε ένα εντελώς διαφορετικό θεωρητικό πλαίσιο, μέσα από την έννοια της ηγεμονίας, στην οποία ωστόσο ο συγγραφέας αναφέρεται, αλλά ακροθιγώς, σε άλλα σημεία της εργασίας του (σ. 456, 467).

Πάντως, η διάκριση που εισάγεται από τον Weber ανάμεσα σε δύναμη και εξουσία είναι ιδιαίτερης σημασίας για την ανάλυση του γραφειοκρατικού φαινομένου, στο πλαίσιο του οποίου αναπτύσσεται μια μορφή αλλοτρίωσης, η οποία αναλογεί στην αλλοτρίωση που διέγνεσε ο Marx, ως αποξένωση του εργαζόμενου από τα μέσα παραγωγής, πλην όμως πρέπει να επισημανθεί ότι εγγράφεται σε μια εντελώς διαφορετική προοπτική.

Ο Τερλεξής κάνει αναφορά στην αλλοτρίωση ως αποτέλεσμα της αποξένωσης από τα μέσα παραγωγής (Marx), από τη διπλή συμμετοχή του ατόμου στην κοινωνία των ιδιωτών και στην πολιτική κοινωνία (Hegel), από τα μέσα διοίκησης (Weber) και, τέλος, στην αλλοτρίωση εξ αιτίας του εξορθολογισμού της κοινωνικής ζωής. Ωστόσο η προσέγγιση και η ερμηνεία αυτών των μορφών αλλοτρίωσης εγγράφεται, ταυτόχρονα, σε ριζικά διαφορετικές πρακτικο-θεωρητικές αντιλήψεις. Είναι προφανές ότι, παρά τις αναλογίες που εμφανίζονται ανάμεσα στις μορφές αυτές αλλοτρίωσης, οι τελευταίες υφίστανται σαφείς διαφορές μεταξύ τους, οι οποίες είναι κυρίως οντολογικές και κοσμοθεωρητικές.

Πάνω στο ζήτημα αυτό, θα μπορούσε λοιπόν κανείς να υποστηρίξει ότι η άρνηση του Weber να προσδώσει επιστημονικό status στην έννοια της αλλοτρίωσης φαίνεται να τον δικαιώνει, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι μένει αδιάφορος για το ίδιο το πρόβλημα. Διότι, αν το κοινό χαρακτηριστικό σε κάθε μορφή αλλοτρίωσης είναι η απώλεια ενός στοιχείου της ύπαρξης (αυτονομία, αυτοδιάθεση, δημιουργικότητα, ανθρώπινη σχέση κ.ο.κ.), τότε η συζήτηση για την αλλοτρίωση μετατρέπεται μοιραία σε φιλοσοφική, θέτοντας το πρόβλημα του νοήματος της ανθρώπινης ύπαρξης· με άλλα λόγια, βγαίνει έξω από τα όρια της κοινωνιολογίας.²

2. Για το πρόβλημα αυτό, καθώς και για μια εξαντλητική παρουσίαση της έν-

Από την άλλη μεριά, η κοινωνιολογία δεν μπορεί να δώσει πειστικές απαντήσεις στα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου, εμμένοντας στον επιστημονισμό και στις θετικιστικές θεωρήσεις του κοινωνικού, χωρίς, δηλαδή, μιαν ορισμένη πρόσδεσή της στη φιλοσοφία και στην ηθική. Αυτός ο διττός σκοπός χαρακτηρίζει κάθε γνωστική δραστηριότητα και δεν απουσιάζει ούτε από τον Weber, ο επιστημονικός ρεαλισμός του οποίου συμπληρώνεται από μια ισχυρή δόση ιδεαλισμού, που του είχε εμπνεύσει ο K. Jaspers. Αν και ο συγγραφέας δεν παραλείπει να αναφερθεί σε αυτή την κανονιστική διάσταση της βεμπεριανής σκέψης, η εμμενής αποσύνδεσή της από θεωρήσεις τελεολογικού τύπου τον οδηγεί να εντάξει τον Weber σε μια σαφώς πραγματιστική και πεσιμιστική κοινωνική οπτική, στην οποία εν πολλοίς φαίνεται να προσχωρεί και ο ίδιος.

Αξιοσημείωτη είναι, εξάλλου, η αναφορά του στην απουσία μιας ολοκληρωμένης θεωρίας του κράτους από τον Marx, και στις συνέπειες που αυτό είχε στις ιστορικές εξελίξεις του αιώνα μας. Η υποτίμηση του προβλήματος του κράτους, και ιδιαίτερα της γραφειοκρατίας, από τον Marx λειτούργησε, κατά κάποιον τρόπο, ως μπουμέρανγκ, αφού τελικά η μοίρα του «υπαρκτού σοσιαλισμού» καθορίστηκε από τη γραφειοκρατική οργάνωση του κράτους. Η στάση αυτή του Marx υπαγορεύτηκε όμως από τη γενικότερη θεωρητική του προσέγγιση και, κυρίως, από τον τρόπο που είδε την εγγεληνική φιλοσοφία του κράτους.

Για τον Hegel, η διάκριση της κοινωνίας των ιδιωτών από την πολιτική κοινωνία δικαιολογούσε τον διαμεσολαβητικό ρόλο της κρατικής γραφειοκρατίας, ως ενσαρκωτή του καθολικού συμφέροντος –πράγμα που συνεπαγόταν την αυτονομία του κράτους–, σε αντίθεση με τον Marx, που έβλεπε τη γραφειοκρατία ως απλό όργανο της άρχουσας τάξης, προορισμένο να εξαλειφθεί μαζί της. Εκείνο όμως που έχει σημασία σε ό,τι αφορά στη θεωρητική συζήτηση για το κράτος, την οποία επαναφέρει ο Τερλεξής, είναι η υπενθύμιση του αντιφατικού χαρακτήρα της εγγεληνικής θεωρίας, η οποία, συνήθως, ταυτίζεται με την αποθέωση του κράτους οδηγώντας σε ολοκληρωτικούς συνειρμούς, κυρίως εκ μέρους ορισμένων φιλελεύθερων διανοητών, πράγμα που, όπως είχε τονίσει παλιότε-

νοιας της αλλοτρίωσης, συνοδευόμενη από μια εκτεταμένη βιβλιογραφική ενημέρωση, βλ.: Peter C. Ludz «Alienation as a Concept in the Social Sciences», στο *Current Sociology/Sociologie Contemporaine*, XXI, (1973), No 1.

ρα και ο Cassirer,³ δεν είναι ακριβοδίκαιο. Αντίθετα, η εγγεληνιά διάκριση της κοινωνίας των ιδιωτών από την πολιτική κοινωνία υπήρξε, για τον Hegel, η «ικανή συνθήκη που διασφαλίζει και προωθή την άσκηση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων του ανθρώπου», και αυτό στο πλαίσιο του ελεύθερου κράτους (σ. 410).

Από αυτή τη σκοπιά, και παρόλο που στην πολιτική κοινωνία και την καθολική τάξη ο γερμανός φιλόσοφος είδε «μόνον την καλή πλευρά» (σ. 422), την οποία στήριξε στην (ιδεαλιστική) πεποίθησή του ότι η γραφειοκρατία μπορούσε να αυτονομηθεί από τις κοινωνικές τάξεις, η εγγεληνιά ιδέα του κράτους-ενοσαρκωτή του καθολικού συμφέροντος παραμένει επίκαιρη. Είναι κυρίως χρήσιμο να ξανασυζητηθεί, αν ληφθεί υπόψη ότι το σημερινό κράτος πάσχει από μια κρίση της κοινωνίας των πολιτών, η οποία σχετίζεται με την αποδυνάμωση, αν όχι την απώλεια της καθολικότητας του κράτους και γενικότερα την απίσχανση των συλλογικών αξιών (σ. 466). Στη βάση αυτή, ο Τερλεξής φαίνεται να πιστεύει ότι το μέλλον ανήκει μάλλον στον Hegel (δηλαδή στο κράτος) παρά στον Marx (δηλαδή στην επανάσταση).

Προχωρώντας στην τελευταία ενότητα του βιβλίου που έχει ως αντικείμενο την κοινωνική οργάνωση, ο συγγραφέας επισημαίνει, αναπαράγοντας, κατά κάποιο τρόπο, τη βεμπεριανή θέση για το κράτος (ως χώρο συγκρούσεων), ότι το πεδίο της γραφειοκρατίας αποτελεί «ένα δυναμικό, λίγο πολύ ρευστό και, συχνά, αντιφατικό σύστημα, με εσωτερικές αντιπαλότητες και περιοδικές εντάσεις, που προέρχονται, ανάμεσα στα άλλα, και από την αντίθεση ατομικού-συλλογικού σκοπού» (σ. 506). Τα στοιχεία αυτά «συνηγορούν υπέρ μιας διαλεκτικής προσέγγισης της γραφειοκρατικής διαδικασίας», η οποία απορρίπτει τη γραμμική λογική και, κυρίως, «βλέπει στην εξέλιξη πολλές εναλλακτικές πορείες και δυνατότητες» (σ. 509)· άποψη που μαρτυρεί ίσως κάποια επιρροή της αντίληψης του Foucault για την εξουσία, στην οποία ο γάλλος διανοούμενος προσδίδει, κατά πολλούς, μια μάλλον διαφοροποιημένη διάσταση σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ των πόλων της εξουσίας.⁴ Τέλος, αναφερόμενος στη δυτική γραφειοκρατία, ο συγγραφέας τονίζει, με μια μαρξικού τύπου αποστροφή, τις αντινομίες που λαμβάνουν

3. Βλ. το τέλος του 17ου κεφ. στο, Cassirer, *The Mythe of the State*, Yale University Press, 1946.

4. Βλ. π.χ. Θ. Λιποβάτς - Ν. Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την ιδεολογία*, Οδυσσεάς, 1994, σ. 35, σημ. 13.

χώρα τόσο στο εσωτερικό της γραφειοκρατίας όσο και στις σχέσεις της με το κοινωνικό περιβάλλον, αλλά υιοθετεί, τελικά, τη βεβεριανή απαισιοδοξία προκειμένου να υπαινιχθεί το αδύνατο μιας εναλλακτικής γραφειοκρατικής οργάνωσης (σ. 585).

Σχετικά με την κριτική που ασκεί ο Τερλεξής στον τρόπο που είδε τη γραφειοκρατία ο Weber, θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι η απουσία της έννοιας της ευθύνης από το σχήμα του Weber είναι, καταρχάς, ακριβοδίκαιη, διότι, πράγματι, απουσιάζει εντελώς από τον ιδεότυπο της γραφειοκρατίας. Παρόλα αυτά όμως, θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η έννοια της ευθύνης είναι σημαντική στη βεβεριανή σκέψη, και αρκεί γι' αυτό να θυμηθούμε την περίφημη διάκρισή του ανάμεσα στην ηθική της ευθύνης σε αντιδιαστολή προς την ηθική της πεποίθησης. Ορθή είναι επίσης, κατά την άποψή μου, η εκτίμηση του συγγραφέα για το άδικο των επιθέσεων εναντίον του Weber αναφορικά με το χαρακτήρα του ιδεότυπου, ο οποίος δεν μπορεί να αποτυπώνει την πραγματικότητα αλλά απλώς να λειτουργεί ως εργαλείο εννοιολογικής συγκρότησής της (σ. 203-207).

Ωστόσο, η περιγραφή του γραφειοκρατισμού που κάνει ο Τερλεξής, διατηρεί κάτι από την ιδεοτυπική προσέγγιση του Weber, με την έννοια ότι το εξηγητικό σχήμα που κατασκευάζει, υπερτονίζει, προφανώς για αναλυτικούς λόγους, τα τυπικά χαρακτηριστικά της γραφειοκρατίας (όσο κι αν αυτό δεν ισχύει πάντα – βλ. σ. 162-172, 581-650), πράγμα που όμως δίνει την εντύπωση ότι υποβαθμίζει ορισμένες παραμέτρους με τις οποίες συνυφαίνεται η πραγματική γραφειοκρατία. Τονίζοντας, λόγου χάρη, την πλευρά εκείνη του κράτους δικαίου (6ο κεφ.) που συνδέεται με τον γραφειοκρατικό νόμο, δηλαδή με την τυπική του πλευρά, δείχνει να παραβλέπει το γεγονός ότι το γραφειοκρατικό δίκαιο και ο συναφής νομικισμός δεν είναι μόνο πηγή ελέγχων και εξουσίας αλλά επίσης, όπως επισημαίνει ο Δ. Τσάτσος,⁵ δυνατότητα ελευθερίας και δικαιωμάτων. Και, αντίστροφα, ότι η ανομία στο χώρο της κοινωνίας, την οποία δε θεωρεί, συγκριτικά, πρωταρχικής σημασίας, μπορεί να λάβει τη μορφή (άτυπων) εξουσιαστικών σχέσεων, ακόμα καταπιεστικότερων και από τον γραφειοκρατικό (τυπικό) νόμο.

5. Βλ. Δ. Τσάτσος, *Συνταγματικό Δίκαιο*, Εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 1985, τ. Α', σ. 59.

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η μεγάλη έκταση της μελέτης καθώς και το γεγονός ότι πολλά τμήματα του βιβλίου γραφτήκαν με τη μορφή άρθρων οδηγούν αναπόφευκτα σε επαναλήψεις, οι οποίες, ωστόσο, διευκολύνουν τον λιγότερο επίμονο ή τον μη ειδικό αναγνώστη. Παράλληλα όμως, δίνει εξαρχής τη δυνατότητα στον αναγνώστη να κατανοήσει τις βασικές ιδέες του βιβλίου, χωρίς να επιδίδεται σε άσκοπες θεωρητικές ακροβασίες, αποφεύγει τα διχότομα ιδεολογικά σχήματα και τις επιστημολογικές ακρότητες, αποβλέποντας σε έναν ουσιαστικό επιστημονικό διάλογο. Αυτή η ιδεολογική αποστασιοποίηση σε συνδυασμό με την, κατά το δυνατόν, αξιολογική ουδετερότητα στην οποία επιδίδεται, επιτρέπει στον συγγραφέα να αναδείξει και να αξιοποιήσει πολλές από τις πλευρές όχι μόνο της μαρξικής και της βεμπεριανής θεωρίας, αλλά και μιας σκέψης που έχει αδικώς παραγκωνιστεί και παραποιηθεί, της εγελιανής.

Η συστηματική παρουσίαση των απόψεων του Weber, αλλά και του Hegel, σε ό,τι αφορά στη θεωρία του κράτους, συνιστά μια από τις σημαντικότερες συμβολές του βιβλίου, αποκαθιστώντας πολλές παρανοήσεις ή προσφέροντας εναλλακτικές ερμηνείες δύο θεωρητικών συστημάτων, που, από το χαρακτήρα τους, επιδέχονται, ούτως ή άλλως, πέραν της μίας αναγνώσεως. Προτείνει λοιπόν να διαβάσουμε ξανά τόσο τον Weber όσο και τον Hegel, γιατί μπορούμε να αντήσουμε ιδέες για τα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου. Αναδεικνύει τα όρια της βεμπεριανής θεωρίας του γραφειοκρατισμού, επισημαίνει τα σφάλματα της θεωρίας του Hegel και τα αδιέξοδα του μαρξισμού, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο το μέτρο μιας δυνατής σύνθεσης, η οποία θα λαμβάνει υπόψη τις αντικειμενικές δυνατότητες που προσφέρει η καπιταλιστική κοινωνία στην προοπτική εναλλακτικών λύσεων. Αντίθετα, δε φαίνεται να δίνει μεγάλα περιθώρια στο υποκείμενο και τις δυνατότητές του αλλά, επηρεασμένος από την απαισιοδοξία του Weber μάλλον παρά από την αισιοδοξία του Marx, δίνει μεγαλύτερο βάρος στην ανάλυση των μηχανισμών που υποτάσσουν το άτομο, πράγμα το οποίο δείχνει ότι ο θεωρητικός πεσιμισμός του συνάδει με μια αρνητική εκτίμηση για την κατάσταση και το μέλλον της σημερινής δημοκρατίας.

Η συνεισφορά της εργασίας είναι σημαντική σε ό,τι αφορά στον εμπλουτισμό της εγχώριας βιβλιογραφίας. Μια από τις θετικές πλευρές της είναι η προσπάθεια που καταβάλλει ο Τερλεξής για

μια, κατά το δυνατόν, αποϊδεολογικοποιημένη προσέγγιση, που τού επιτρέπει να συνδυάζει κανονιστικού τύπου θέσεις με μια, ως επί το πλείστον, αποστασιοποιημένη από αξιολογικές κρίσεις ματιά. Απορρίπτοντας, αναφανδόν, το μονισμό και τις απόλυτες ή θετικίζουσες εξηγήσεις, δοκιμάζοντας μάλλον να αξιοποιήσει τις ερμηνευτικές δυνατότητες που τού παρέχουν τα αντίστοιχα εννοιολογικά εργαλεία παρά να τις απορρίψει ή να τις συγκεράσει, επιχειρεί μια «συνεργία» του μαρξισμού με τη βεμπεριανή θεωρία, πράγμα που δεν τον αποτρέπει από το να υιοθετεί, ανάλογα με την περίπτωση, τις θέσεις της μιας ή της άλλης πλευράς.

Η ίδια επιστημονική στάση συνδέεται, αυτόχρονα, με εξω-θεωρητικές κανονιστικές συνιστώσες, που αναφέρονται στα ηθικά και αξιακά θεμέλια της δημοκρατίας. Αποκαλύπτεται έτσι μια πτυχή της προβληματικής του συγγραφέα που, αν και εντοπίζεται με περισσότερο σαφή τρόπο στην κατακλείδα της εργασίας, είναι μείζονος σημασίας επειδή ακριβώς συνιστά το στοιχείο που μπορεί να δικαιώσει το ρόλο της ίδιας της κοινωνιολογίας, στον οποίο αναφερθήκαμε στην αρχή και τον οποίο συμμαρξίζει ο Τερλεξής: η δημοκρατία και η πολιτική μπορούν να ξαναβρούν το νόημά τους στο πλαίσιο της αριστοτελικής εντελέχειας, η οποία δεν μπορεί να είναι άλλη από την ηθική του κοινού αγαθού, την αξία της οποίας η κοινωνιολογία οφείλει να αναδείξει.

ΣΤΑΘΗΣ ΜΠΑΛΙΑΣ

BERTRAND BADIE, *Κουλτούρα και Πολιτική*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη – σειρά Επικοινωνία και Κουλτούρα (πρόλογος-μετάφραση Στάθης Μπάλιας), 1995, 219 σελ.

Πριν από είκοσι επτά χρόνια, σε ένα βιβλίο σταθμό για τον κλάδο, ο Brian Barry δήλωνε ότι η επιστημονική ανάλυση του πολιτικού φαινομένου υπόκειται σε δύο αμοιβαία αποκλειόμενες παραδειγματικές εξηγήσεις: είτε στην ατομοκεντρική και ωφελμιστική προσέγγιση της θεωρίας της ορθολογικής επιλογής, είτε στην κοινωνιοκεντρική και συμβολική προσέγγιση της πολιτισμικής θεώρησης της πολιτικής.¹ Έκτοτε, η παραδειγματική αυτή διάσταση επιβε-

1. Brian Barry, *Sociologists, Economists and Democracy*, Λονδίνο, 1970.

βαιώθηκε πολλές φορές στη διεθνή βιβλιογραφία και έρευνα, δίχως, παράλληλα, να λείπουν και ορισμένες απόπειρες γεφύρωσης του χάσματος. Η αντίθεση αυτή, φυσικά, παραλλάσσει ως προς την έκταση και την ένταση από χώρα σε χώρα, ανάλογα με τις ιδιαιτερότητες της εκάστοτε ακαδημαϊκής κοινότητας.

Τα τελευταία χρόνια, στον αγγλοσαξονικό τουλάχιστον χώρο, παρατηρείται μια αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για την πολιτισμική ανάλυση της πολιτικής, που εκφράζεται, κυρίως, με την ανα-οριοθέτηση της συζήτησης γύρω από την έννοια της πολιτικής κουλτούρας.² Ο επιστημονικός διάλογος γύρω από την αλλαγή αξιών, την εμφάνιση της «νέας πολιτικής», τις διαδικασίες μετάβασης στη δημοκρατία, αλλά και την εκδήλωση θεμελιοκρατικών κινήματων είναι ορισμένες από τις περιοχές όπου εκφράζεται το ενδιαφέρον αυτό. Βεβαίως, μεθοδολογικά και επιστημολογικά ερωτήματα γύρω από την ευρετικότητα και το περιεχόμενο της έννοιας της πολιτικής κουλτούρας εξακολουθούν να εγείρονται, και είναι βέβαιο πως και στο μέλλον δε θα εκλείψουν.

Ήδη στην Ελλάδα η επιστημονική συζήτηση, η έρευνα και η πανεπιστημιακή διδασκαλία γύρω από την «πολιτική κουλτούρα» έχουν αναπτυχθεί αρκετά, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει ότι δε μένουν πολλά ακόμα να γίνουν. Αξιοσημείωτη συμβολή εδώ είναι η εργασία του Bertrand Badie, *Κουλτούρα και Πολιτική*. Πρόκειται για ένα γνωστό βιβλίο που έχει συμβάλει πολύ στην κριτική επισκόπηση του όλου θέματος στη γαλλόφωνη, κυρίως, ακαδημαϊκή κοινότητα. Από το 1983, που πρωτοεμφανίσθηκε το βιβλίο στο Παρίσι, μέχρι το 1993 εκδόθηκε τρεις φορές και αποτελεί πλέον βασική αναφορά. Η, με ορισμένες συγγνωστές αδυναμίες, ελληνική μετάφραση έγινε από την τρίτη επαυξημένη και αναθεωρημένη έκδοση και συνοδεύεται από έναν κατατοπιστικό πρόλογο του μεταφραστή.

Το βιβλίο αποτελείται από τρία μέρη: Στο πρώτο και στο δεύτερο μέρος, με τίτλο «Πολιτική κοινωνιολογία της κουλτούρας» και «Προς μια ιστορική κοινωνιολογία της κουλτούρας» αντιστοίχως, ο συγγραφέας εκθέτει τις θεωρητικές του αρχές και διαφοροποιεί-

2. Προλογίζοντας μάλιστα ένα πρόσφατο βιβλίο (Larry Diamond [επιμ.], *Political Culture & Democracy in Developing Countries*, Λονδίνο, 1994), ο Almond αναφέρεται στην «επιστροφή της πολιτικής κουλτούρας», με το ίδιο πνεύμα που πριν από μια δεκαετία, στις ΗΠΑ κυρίως, γινόταν λόγος για την «επιστροφή του κράτους».

ται κριτικά από άλλες συναφείς προσεγγίσεις. Στο τρίτο μέρος, με τίτλο «Η πολιτισμική ανάλυση των πολιτικών συστημάτων», ο Badie προσπαθεί να εφαρμόσει μια συγκριτική μακροσκοπική μέθοδο ανάλυσης βάσει της θεωρίας του, εξετάζοντας τη σχέση του πολιτικού και του πολιτισμικού στοιχείου στο πλαίσιο του Ισλάμ, του ρωμαιοκαθολικισμού και του πουριτανισμού. Εάν υπολογίσει κανείς την τρέχουσα συζήτηση για τη «σύγκρουση πολιτισμών», τον «οριενταλισμό» και το φαινόμενο του θεμελιωτισμού, στις μουσουλμανικές κυρίως χώρες, η επικαιρότητα του βιβλίου καθίσταται προφανής. Ακόμα περισσότερο, όταν ο Badie συνηγορεί υπέρ μιας προσεκτικής και συνδυαστικής προσέγγισης η οποία, καταρχάς, αποφεύγει τις εθνοκεντρικές και ευρωκεντρικές προκαταλήψεις.

Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή. Επηρεασμένος από τον Geertz,³ ο Badie υιοθετεί μια «σημειωτική» θεώρηση της κουλτούρας. Την αντιλαμβάνεται ως ένα σύνολο υπόρρητων «δομών κατανόησης», με τις οποίες οι άνθρωποι επικοινωνούν, συντονίζουν τις δραστηριότητές τους, νοηματοδοτούν τις εμπειρίες τους και διαχειρίζονται τις διαφωνίες τους. Ως νοηματικός κώδικας, η κουλτούρα υπάρχει και αναπτύσσεται εντός της ιστορίας, είναι ένα εγγενώς ιστορικό μέγεθος. Έτσι, κατά τον συγγραφέα, δεν μπορεί να εκλαμβάνεται ως ανεξάρτητη μεταβλητή για την αιτιώδη εξήγηση των πολιτικών φαινομένων, όπως συχνά γίνεται από ορισμένες «πολιτισμολογικές» προσεγγίσεις. Ο πολιτισμικός κώδικας συναρθρώνεται, πολλαπλώς, με την οικονομική δραστηριότητα, τις σχέσεις παραγωγής, την τεχνική και την τεχνολογία, και, φυσικά, με ολόκληρο το φάσμα των δημόσιων και ιδιωτικών σχέσεων εξουσίας.

Ακολουθώντας εδώ τη σκέψη του Weber, ο συγγραφέας τονίζει ότι η διαπλοκή και η εκλεκτική συγγένεια «ιδανικών και υλικών συμφερόντων» μπορεί να αναλυθούν μόνο μέσα σε ιστορικά πλαίσια αναφοράς, με τη μέθοδο της ερμηνευτικής κατανόησης. Μάλιστα, ο Badie θεωρεί ότι, τελικά, η βεμπεριανή μεθοδολογική προσέγγιση, στην κοινωνιολογία της θρησκείας τουλάχιστον, δεν είναι ατομοκεντρική. Στηριζόμενος, μάλιστα, και στον Durkheim, διατυπώνει (σ. 54) την άποψη ότι κάθε κουλτούρα οικοδόμησε έναν ιδιαίτερο τρόπο σύλληψης και αναπαραγωγής της έννοιας της εξου-

3. Clifford Geertz, *The Interpretation of Cultures*, Νέα Υόρκη, 1973.

σίας. Εκείνο λοιπόν που πρωτίστως ενδιαφέρει τον Badie είναι να αναπτύξει μια ιστορική κοινωνιολογία της κουλτούρας για την ανάλυση του πολιτικού φαινομένου, στο βαθμό που ο συμπεριφορισμός, ο συστημισμός και ο αναπτυξιοκεντρισμός του παραδείγματος του Almond και του Verba καθηλώνει μάλλον παρά διευκολύνει την πολιτικο-πολιτισμική ανάλυση.

Φυσικά, το αίτημα για μια ιστορική κοινωνιολογία των πολιτικο-πολιτισμικών φαινομένων δεν είναι καινούριο. Και άλλοι θεωρητικοί, από διαφορετικές σχολές και ειδικότητες, έχουν ασχοληθεί, και εξακολουθούν να ασχολούνται, με το ζήτημα αυτό (όπως λ.χ. οι: Moore, Anderson, Nisbet, Rokkan, E.P. Thompson, Bendix, Eisenstadt κλπ.). Από τη δική του σκοπιά, ο Badie θέλει να συγκροτήσει το ερμηνευτικό πεδίο της ιστορικής κοινωνιολογίας της κουλτούρας, έτσι ώστε να αποφεύγει τις μονιστικές, τις εξελικτικές και τις ολιστικές εξηγήσεις. Αυτό το καταδεικνύει (σ. 105-117) με την ανάλυση των δυνατοτήτων εφαρμογής της σημειωτικής έννοιας της κουλτούρας, υπό την προϋπόθεση του σεβασμού της ιστορικότητας του εκάστοτε νοηματικού κώδικα. Έτσι, η γλώσσα ως προϊόν και φορέας της ιστορικής εμπειρίας, οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις κάθε (πολιτικής) κουλτούρας, η θέση του ιερού στην τελευταία και οι διαδικασίες κοινωνικής μεταβολής είναι θεμελιώδεις παράμετροι για την πολιτισμική ανάλυση των πολιτικών συστημάτων.

Για μια τέτοια ανάλυση ο Badie φροντίζει να επιστήσει την προσοχή τού αναγνώστη σε δύο σημεία που αφορούν στη μέθοδό του: Πρώτον, η πολιτισμική ανάλυση δεν πρέπει να συγχέεται με τη μέθοδο της ιστορίας των ιδεών και των δογμάτων (σ. 109), εφόσον η κουλτούρα είναι συστατικό μέρος της κοινωνικής δράσης και δεν μπορεί να συλληφθεί έξω από αυτή. Δεύτερον, και αυτό αφορά στην εγγενώς συγκριτική του μέθοδο, το επίπεδο σύλληψης μιας κουλτούρας εξαρτάται από το υπό διερεύνηση αντικείμενο: εάν, σε επίπεδο μακράς διάρκειας, θέλουμε να συγκρίνουμε τη Δύση με το Ισλάμ, μπορούμε καθ' υπόθεση να κάνουμε λόγο για *μία* ισλαμική κουλτούρα. Εάν προτιθήμαστε όμως να αναλύσουμε ένα δεδομένο τύπο πολιτικού συστήματος του μουσουλμανικού κόσμου, τότε αυτό θα μπορούσε να εκτιμηθεί μόνο σε σύγκριση με κάποιο άλλο του ίδιου πολιτικο-πολιτισμικού κύκλου. Λόγου χάριν, η ισλαμική (πολιτική) κουλτούρα του Μαρόκου αποκτά νόημα, όταν συγκριθεί με την αντίστοιχη της Λιβύης, της Μαλαισίας κλπ. Θα λέγαμε

λοιπόν ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές διαστάσεις-στιγμές της συγκριτικής ανάλυσης: τη διαπολιτισμική και την ενδοπολιτισμική σύγκριση.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, στο τρίτο μέρος του βιβλίου του ο Badie επιχειρεί να θέσει σε εφαρμογή τη θεωρία του. Έτσι, συγκρίνοντας, στην αρχή, το Ισλάμ με τον ρωμαιοκαθολικισμό και τις σχέσεις τους με το πολιτικό, αναφέρει (σ. 132) ότι οι δύο πολιτισμοί συνιστούν δύο διακριτούς πόλους: ο ένας στηρίζεται στην αρχή της ενότητας του κοινωνικο-θρησκευτικο-πολιτικού και στρατιωτικού στοιχείου (*umma*), και ο άλλος στην αρχή της διαφοροποίησης. Από τη μια μεριά, αυτό συνεπάγεται ότι στον μονιστικό ισλαμικό πολιτισμικό κώδικα δεν υπάρχουν περιθώρια για διαμεσολάβηση. Ο κόσμος είναι προϊόν της πράξης και της αποκάλυψης του Θεού, ο οποίος ούτε παραχωρεί αλλά ούτε και μοιράζεται την εξουσία του. Έτσι στο Ισλάμ, όχι μόνο δεν υπάρχει εκκλησία, όπως υπάρχει στη Δύση, για τη διαχείριση του θρησκευτικού χαρίσματος, αλλά η ίδια η κοινωνία υφίσταται ως κοινωνία πιστών.

Στο πλαίσιο αυτό το οποίο δεν ευνοεί διαδικασίες εκκοσμίκευσης, δεν υπάρχει νομιμοποιημένη εξουσία άλλη εκτός από την αδιαμεσολάβητη εξουσία του θεού πάνω στους πιστούς του. Αυτό απάδει προς κάθε ιδέα ιεραρχίας και γραφειοκρατίας. Επιπλέον, η *umma* ακυρώνει την ύπαρξη συνταγματικού, δημοσίου ή ακόμα και ποινικού δικαίου, διακριτού από το αστικό, εφόσον η ενοχή κατανοείται ως αδίκημα κατά της θρησκείας και η επανόρθωση της βλάβης συγγέεται με την ίδια την ποινή (σ. 146). Η νομιμοποιημένη εξουσία (αυθεντία) απορρέει απευθείας από τον Προφήτη αλλά διακρίνεται από την πολιτική δύναμη. Η τελευταία κρίνεται απαραίτητη για την τρέχουσα διαχείριση, με αποτέλεσμα η θεϊκή εντολή να συνυπάρχει με τον πιο αδιάστακτο και εργαλειοκτικό τρόπο κατοχής και άσκησης πολιτικής δύναμης.

Βεβαίως, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, η συνθήκη αυτή και μεν διαφέρει ουσιαστικά από τη δυτική αντίληψη του δικαίου, της εξουσίας και τους κράτους, πλην όμως έχει μεταλλαχθεί σημαντικά με την πάροδο των αιώνων. Από τον 19ο αιώνα διαμορφώνεται ένα ανανεωμένο μονιστικό μοντέλο, με την επίδραση των εξωγενών πολιτισμικών εισροών και τα μεταρρυθμιστικά κινήματα στο εσωτερικό των μουσουλμανικών χωρών. Αυτό που συμβαίνει σήμερα είναι μια κατάσταση, θα λέγαμε, συγκρητισμού, η οποία συντίθεται από νεότερα στοιχεία και πολιτισμικές σταθερές, που συγκρο-

τούν την περίπλοκη πολιτισμική ταυτότητα του σύγχρονου Ισλάμ υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης.

Από την άλλη μεριά, και παρ' όλες τις περιπέτειες και μεταλλαγές των σχέσεών τους, στον χριστιανικό κόσμο η κοσμική και η θρησκευτική εξουσία διαθέτουν δύο διακριτές νομιμοποιήσεις. Και τούτο διότι η νέα θρησκεία αναπτύχθηκε στους κόλπους μιας ήδη οργανωμένης αυτοκρατορίας, με μακρά πολιτική παράδοση. Με την κατάρρευση της δυτικής αυτοκρατορίας, η ρωμαιοκαθολική κουλτούρα συνέβαλε στην εμπέδωση ενός κώδικα διαφοροποίησης, στη βάση του οποίου η εκκλησία αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερη αυτονομία από την κοσμική εξουσία. Ως προς αυτό διέφερε και από το αναδυόμενο τότε Ισλάμ και από τον ανατολικό χριστιανισμό, ο οποίος καλλιέργησε μια παράδοση συγχώνευσης του θρησκευτικού και του πολιτικού.⁴ Ταυτόχρονα όμως τίθενται τα θεμέλια για την ανάδυση του νεοτερικού κράτους και του φυσικού δικαίου: από τη θεωρία του Γελάσιου, τον 5ο αιώνα, περί των δύο δυνάμεων, έως τη θεωρία των δύο ξιφών του 12ου αιώνα, η διαμάχη νομιναλισμού-ρεαλισμού, ο θωμισμός και ολόκληρη η ιστορία των συγκρούσεων ανάμεσα στον πάπα και στον αυτοκράτορα συνέβαλαν βαθμηδόν στην αυτονόμηση του πολιτικού και της ατομικής συνείδησης, αλλά και στην αυτονομία της οικονομικής σφαίρας (που ολοκληρώθηκε με τον προτεσταντισμό).

Οπωσδήποτε οι εξελίξεις αυτές υπήρξαν εξαιρετικά σύνθετες και αντιφατικές, ιδιαίτερα μάλιστα εξαιτίας της μεταρρύθμισης, με αποτέλεσμα το κράτος να γνωρίσει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη στη λατινική και καθολική Ευρώπη –όπου εξορθολογίσθηκε, ως επί το πλείστον, το δίκαιο– παρά στον αγγλοσαξονικό χώρο, όπου εξορθολογίσθηκε, κυρίως, η οικονομία. Εκεί, υπό την επίδραση των παραλλαγών του προτεσταντισμού (λουθηρανισμός, καλβινισμός, πουριτανική επανάσταση) ο πολιτισμικός κώδικας εξέθρεψε δυο διαφορετικές κρατικές παραδόσεις, που ενσωματώθηκαν κατόπιν στην εθνοδόμηση: ενίσχυση του κοινοβουλευτισμού και της κοινωνίας πολιτών, από τη μια (Αγγλία, ΗΠΑ), και συγκρότηση ισχυρού αυταρχικού και νομικά φορμαλιστικού κράτους (Γερμανία), από την άλλη.

4. Το θέμα αυτό είναι εξαιρετικά περίπλοκο και ο ίδιος ο Badie προτιμά να το αφήσει ασχολίαστο. Επ' αυτού, βλ. απλώς ενδεικτικά το κείμενό μας: «Η επιλεκτική παράδοση της ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», στο Νίκος Δεμερτζής (επιμ.), *Η ελληνική πολιτική κουλτούρα σήμερα*, Αθήνα, 1994, σ. 41-74.

Το βασικό πλεονέκτημα του βιβλίου του Badie είναι ότι παρουσιάζει με συνοπτικό και εύσημο τρόπο τη θεσμοθέτηση του πολιτικού μέσα από τρεις μείζονες πολιτισμικές παραδόσεις, τηρώντας μια αμεροληψία και αυστηρότητα στη διατύπωση των απόψεών του. Ωστόσο, θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει μια, τουλάχιστον, έλλειψη στο όλο εγχείρημά του: Στην ανάλυσή του δε δείχνει επαρκώς το πώς η κουλτούρα μετασχηματίζεται σε συνάρτηση με τις κοινωνικοοικονομικές δομές. Κάτι τέτοιο απλώς δηλώνεται αλλά δεν πραγματώνεται. Πλην όμως συνιστά βασική θεωρητική αρχή του ίδιου του Badie.

Σωστά αναφέρει (σ. 190) πως οι κουλτούρες δεν είναι δεδομένες και άκαμπτες αλλά εξελίσσονται, τόσο λόγω της αντιπαράθεσής τους όσο και εξαιτίας της εσωτερικής τους δυναμικής και της επίδρασης των κοινωνικο-οικονομικών δομών. Ως εκ τούτου, ορθά επισημαίνει ότι δεν πρέπει κανείς να αρχестθεί σε μια αμιγή «πολιτισμολογική» μέθοδο, η οποία θα ήταν το ίδιο μονιστική με τον οικονομικό αναγωγισμό. Αναπτύσσοντας, ωστόσο, τα επιχειρήματά του σχετικά με τον τρόπο συγκρότησης του πολιτικού και του κράτους στο Ισλάμ, στο ρωμαιοκαθολικισμό και στον πουριτανισμό, τείνει μάλλον να δέχεται τις παραδόσεις αυτές ως ανεξάρτητες μεταβλητές παρά ως πολιτισμικές συνιστώσες μιας μακράς και περίπλοκης δυναμικής. Με άλλα λόγια, το εγχείρημα του Badie χαρακτηρίζεται, ως ένα βαθμό, από τη μερική αναντιστοιχία των μεθολογικών και θεωρητικών του παραδοχών προς την αναλυτική παρουσίαση του υλικού του. Αυτό, ενδεχομένως, θα αποφεύγονταν μερικώς με την ενσωμάτωση της έννοιας της «επιλεκτικής» ή/και «επινοημένης παράδοσης», έννοια η οποία έλκει την καταγωγή της από τις βρετανικές πολιτισμικές σπουδές, τον θεμελιωτή των οποίων, E.P. Thompson, ο συγγραφέας μνημονεύει θετικά.

Επιπλέον, η ανάλυση του Badie θα μπορούσε να χρωσθεί με ό,τι ο ίδιος καταλογίζει στον Rokkan (σ. 96), ότι, δηλαδή, στην πολιτισμική προσέγγιση της πολιτικής υιοθετεί μια ρηχή έννοια της κουλτούρας, εφόσον την ταυτίζει (με) ή την αναγάγει στο θρησκευτικό στοιχείο, και δεν τη χρησιμοποιεί ως ένα μόνο από τα στοιχεία του πολιτισμικού κώδικα. Κι αυτό παρά, τελικά, το γεγονός ότι ο ίδιος ο Badie δανείζεται τη διευρυμένη έννοια της θρησκείας τού Durkheim (σ. 54), ως δηλαδή ενός νοηματικού συστήματος που συνέχει τις κοινωνίες, στη βάση της διάκρισης ιερού και εγκόσμιου.

Κρίνοντας την πάντως συνολικά, η έκδοση του βιβλίου αυτού

στα ελληνικά αποτελεί προσφορά στον αναγνώστη και συμβολή σε μια επίκαιρη επιστημονική συζήτηση, στο βαθμό που αποτελεί ένα δοκιμασμένο κείμενο συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης.

ΝΙΚΟΣ ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ

ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑΣ

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΩΝ

Στις 19 και 20 Μαΐου 1997, διεξήχθη στη Θεσσαλονίκη, στο Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου, επιστημονικό διήμερο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και της Friedrich Ebert Stiftung με τίτλο: «Όψεις της Ευρωπαϊκής Ταυτότητας: Προβλήματα και Προοπτικές στη Διαμόρφωση των Πολιτικών Ταυτοτήτων».

Στην πρωινή συνεδρία της πρώτης ημέρας του διημέρου, όπου προήδρευσε ο Γιώργος Πάσχος από το ΑΠΘ, απηύθυνε χαιρετισμό ο Αντιπρόεδρος της ΕΕΠΕ Δημήτρης Χαραλάμπης. Στη συνέχεια, ο Πέτρος Θεοδωρίδης, από το ΑΠΘ, συνέκρινε την ευρωπαϊκή με τις εθνικές ταυτότητες στην ομιλία του με τίτλο «Η «ιδιότητα του πολίτη», το έθνος και η ευρωπαϊκή ιθαγένεια». Ο Νίκος Φωκάς από το Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης συνέκρινε τις πολιτικές συμπεριφορές στις περιπτώσεις της Ελλάδας και της Ουγγαρίας. Τελευταίος ομιλητής της πρωινής συνεδρίας, ο Georgi Karasimeonov από το Πανεπιστήμιο της Σόφιας, στην ομιλία του με τίτλο «Bulgarian public opinion and political elite perceptions» ανέδειξε τις αμφίθυμες προσδοκίες που καλλιεργούνται σε μια βαλκανική –πρώην σοσιαλιστική– χώρα ως προς την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Στην απογευματινή συνεδρία της ίδιας ημέρας, όπου προήδρευσε ο Χρήστος Λυριντζής από το Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο Κώστας Κωστής (Πανεπιστήμιο Αθηνών) ανέπτυξε στην ομιλία του, με θέμα «Ευρωπαϊκές ταυτότητες: τοπικότητες και ιδιαιτερότητες», την προβληματική ενός ιστορικού: πώς μέσα από τη συγγραφή μιας ενιαίας ευρωπαϊκής ιστορίας μπορεί να αναπτυχθεί η ευρωπαϊκή ταυτότητα. Στη συνέχεια, ο Bernd Guggenberger, στην ομιλία του με τίτλο «Mediale Aspekte der Europäischen Identität», συνέθεσε

την προβληματική των ταυτοτήτων με τα προβλήματα που θέτει η ύστερη νεωτερικότητα και η παγκοσμιοποίηση.

Κατά τη δεύτερη ημέρα του διημέρου, όπου προήδρευσε ο Ηλίας Θεομός από το Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, ο Ζήσης Παπαδημητρίου, από το ΑΠΘ, έθεσε το θέμα της διαφύλαξης του πολυ-πολιτισμικού χαρακτήρα της ευρωπαϊκής ταυτότητας. Ο Κυριάκος Κεντρωτής, από το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, ανέπτυξε στην ομιλία του, με τίτλο «Τα Βαλκάνια στην Ενωμένη Ευρώπη: ανάμεσα στο μύθο της προσέγγισης και στην πραγματικότητα της ένταξης», τη σκληρή πραγματικότητα των βαλκανικών χωρών και την απόσταση που τις χωρίζει από την Ενωμένη Ευρώπη. Τέλος, η Ιφιγένεια Καμτσίδου, από το ΑΠΘ, στην ομιλία της με τίτλο «Σκέψεις για την έννοια της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη», ανέδειξε τις νομικές-συνταγματικές διαστάσεις της μελλοντικής ευρωπαϊκής ταυτότητας.

Στο διήμερο αναπτύχθηκε ένας γόνιμος προβληματισμός που αφορούσε στο ζήτημα των εθνικών ταυτοτήτων και της επιθυμητής ευρωπαϊκής ταυτότητας. Προβληματισμός που ανέδειξε πρώτα μερικά από τα κύρια χαρακτηριστικά των εθνικών ταυτοτήτων. Οι εθνικές ταυτότητες στηρίζονται σε μια αναδρομική αφήγηση, στην ανακατασκευή ενός συλλογικού ιστού που είναι συνάμα ανάμνηση και αφήγηση και ο οποίος μοιάζει με ξόρκι που αποδιώχνει το φάντασμα της ιστορικής ασυνέχειας. Οι εθνικές ταυτότητες, επίσης, στηρίζονται σε ένα εναρμονιστικό, ιεραρχικό κοσμοθεωρητικό σχήμα, που συγκαλύπτει τις αντιφάσεις των επιμέρους ταυτοτήτων. Αποτελούν έτσι στη νεωτερικότητα τις υπέρτερες ταυτότητες που ενορχηστρώνουν, ανασυνθέτουν και ιεραρχούν όλες τις άλλες. Οι εθνικές ταυτότητες, τέλος, είναι πρωτίστως πολιτικές ταυτότητες. Δε διαμορφώθηκαν ιστορικά απλώς ως φυσιολογική εξέλιξη της εθνοτικής ταυτότητας. Είναι εθνοτικές ταυτότητες που ανασύρονται από το πολιτισμικό πεδίο και ανα-πλάθονται, καθώς αναμειγνύονται με το κράτος. Η σκιά του νεωτερικού κράτους και της βίας που αυτό περικλείει, σφράγισε και σφραγίζει ακόμα αποφασιστικά τις εθνικές ταυτότητες. Έτσι οι εθνικές ταυτότητες είναι πολιτικές ταυτότητες που εμφανίζονται ως πολιτισμικές, που προσδίδουν ένα σχεδόν μεταφυσικό βάθος στην πολιτική. Το πολιτικό και συγχρόνως πολιτισμικό στοιχείο που χαρακτηρίζει τις εθνικές ταυτότητες αφορά στην εσωτερίκευση του συναισθήματος της κυριαρχίας. Η εθνική ταυτότητα προσέφερε, ιστορικά, ένα εί-

δος συναισθηματικής γέφυρας μεταξύ του ατόμου, της κοινωνίας και του κράτους. Το άτομο, με την ιεραρχημένη εθνική του ταυτότητα, ένιωθε και νιώθει να συνδέεται οργανικά με την κοινωνία-έθνος και με το κράτος ως έθνος-κράτος. Το έθνος γινόταν έτσι, και γίνεται ακόμα, διαρκές συμπλήρωμα του κράτους.

Αυτό το, μέχρι πρόσφατα αρμονικό, σφιχταγκάλισμα ατόμου, κοινωνίας και κράτους μέσω των εθνικών ταυτοτήτων, έρχεται να υπονομεύσει, να διασπάσει η πορεία ενοποίησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης: η ενοποίηση δεν αναζητείται ως απλή διεθνική ένωση, ως διπλασιασμός και μόνο των επιμέρους εθνικών κυριαρχιών αλλά ως υπερεθνική ένωση, δηλαδή ως ολοκλήρωση που υπονομεύει τις επιμέρους εθνικές κυριαρχίες, που επεμβαίνει απο-διαρθρωτικά και ανα-διαρθρωτικά στη δικαιοκή, κοινωνική, πολιτική τάξη των κρατών-μελών. Τα σημάδια αυτής της δίκοπης διαδικασίας διακρίνονται και στην εξέλιξη των πολιτικών ταυτοτήτων: στα πλαίσια της Ε.Ε., πλάι στον πολίτη του έθνους-κράτους, αναδύεται ως ενδεχόμενη προοπτική και ο ευρωπαίος πολίτης. Ο τοκετός όμως δεν είναι ανώδυνος αλλά επώδυνος και ανασφαλής: στην έννοια του ευρωπαίου πολίτη ενυπάρχει η απάρνηση της εθνικής κυριαρχίας, που ωστόσο αποτελεί συστατικό στοιχείο του πολίτη του έθνους-κράτους. Από την άλλη, δεν είναι ακόμα ορατή μια αρθρωμένη πολιτισμικά ευρωπαϊκή ταυτότητα, ώστε να αγκυροβολήσει σε αυτήν η μελλοντική ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη. Έτσι, αναπτύσσονται μια σειρά από απορίες που αφορούν, πρώτα απ' όλα, το λεγόμενο πολυ-πολιτισμικό χαρακτήρα της Ε.Ε.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση οικοδομείται ως μια πολυ-πολιτισμική, πολυ-κρατική, πολυεθνική κοινότητα. Όμως η πλήρης ολοκλήρωσή της θα σήμαινε τη διαπολιτισμικότητα. Την υπέρβαση, δηλαδή, συγχώνευση ή και διάλυση των επιμέρους εθνικών ταυτοτήτων. Όσοι μιλούν για μια ολοκληρωμένη, ενοποιημένη Ευρώπη που ταυτόχρονα διαφυλάσσει και σέβεται τις επιμέρους εθνικές ταυτότητες, είναι σαν να ξεχνούν ότι οι τελευταίες, οι εθνικές ταυτότητες, είναι κυρίως πολιτικές ταυτότητες. Διαμορφώθηκαν ιστορικά στη σκιά των εθνικών κρατών και, συνεπώς, μια διαδικασία υπονόμησης των τελευταίων θα επηρεάσει και τις πρώτες.

Και αυτή η απορία οδηγεί και σε άλλα ερωτήματα, που αφορούν στη ρευστή και αόριστη ακόμα έννοια του ευρωπαίου πολίτη, η οποία θα στηρίζει την ιδιότητά του όχι στη συμμετοχή του στις επιμέρους εθνικές-κρατικές κοινότητες, όχι πια στις εθνικές ταυτότη-

τες, αλλά στην αδιαμόρφωτη μελλοντική ευρωπαϊκή ταυτότητα.

Αυτή η αμφίβολη ευρωπαϊκή ταυτότητα διαμορφώνεται και ως σχέση συγκρουσιακής συνύπαρξης με την εθνική ταυτότητα. Γιατί η ολοκλήρωσή της προϋποθέτει την αποδυνάμωση της δεύτερης. Και αναπτύσσεται ακόμα παραλύοντας εκείνη την ενεργητική, συνεκτική, εσωτερικά δομημένη, ιεραρχημένη διάσταση της εθνικής ταυτότητας ως υπέρτερης ταυτότητας. Γιατί η εθνική ταυτότητα, αγκαλιασμένη, σχεδόν σωματικά, με το οικείο, μικρό σχετικά μέγεθος του έθνους-κράτους, μπορούσε να διατηρεί το συνεκτικό νόημά της. Αντίθετα, το ιστορικά πρωτοφανές μέγεθος της Ε.Ε. –όπου τα μέσα συμμετοχής στη δημόσια ζωή της Ένωσης είναι σχεδόν ανύπαρκτα– καθιστά τα δικαιώματα που συνδέονται με την ευρωπαϊκή ιθαγένεια ασυντόνιστα, χωρίς εσωτερική συνοχή, σχεδόν άυλα.

Απουσιάζει από τον πιθανό ευρωπαίο πολίτη η άμεση σωματική παρουσία, η ευκαιρία για πολιτική δράση και, κυρίως, η ανασυγκρότηση των δικαιωμάτων χάρη σε ένα συνεκτικό ιστό-αφήγηση που να καθιστά το άτομο υποκείμενο της πολιτικής, δηλαδή ενεργό πολίτη.

Ωστόσο, αυτός ο ευρωπαίος πολίτης, άυλος, παρών –και ταυτόχρονα απών στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι– έχει αρχίσει ήδη να αποσυνθέτει τον συνεκτικό ιστό που συνέδεε ιστορικά την ιδιότητα του πολίτη με την εθνική διαλογική παλαιότερα και ταυτότητα. Αυτή η αποδόμηση του συνεκτικού ιστού των εθνικών ταυτοτήτων και της ιστορικά διαμορφωμένης εθνικής ιδιότητας του πολίτη μπορεί να οδηγήσει στην απώλεια του κυριαρχικού ρόλου της εθνικής ταυτότητας έναντι των άλλων ταυτοτήτων – θρησκευτικών, κοινωνικών, επαγγελματικών. Αυτό μπορεί να οδηγήσει, με τη σειρά του, στην ανατροπή της ιεραρχίας των πίστσεων και να ευνοήσει τις λειτουργικά διαφοροποιημένες ταυτότητες. Η αμφίσημη έννοια του ευρωπαίου πολίτη, πριν ακόμα αποτελέσει ένα παγιωμένο νομικό και πολιτικό status, μπορεί να λειτουργήσει ως καταλύτης. Καταλύτης που θα επιταχύνει τη διάχυση των ταυτοτήτων, την αποσύνδεση από την εθνική ταυτότητα και την ανάπτυξη πολύπλοκων σχέσεων με την Ένωση. Η ιδιότητα του ευρωπαίου πολίτη μπορεί να προκαλέσει την, σε απίστευτο μέγεθος, γεωγραφική διεύρυνση, την πολλαπλή λειτουργική διαφοροποίηση και, εν τέλει, τη διάσπαση των ταυτοτήτων. Αυτό που είναι ενδιαφέρον –και συνάμα επικίνδυνο– στο νέο είδος της ιδιότητας του πολίτη, είναι ότι δε θα αναφέρεται πια σε μια συγκεντροποιημένη και ομοιογενή

σφαίρα πολιτικής εξουσίας, δε θα αγκαλιάζει το απτό σώμα του έθνους-κράτους, αλλά θα κινείται ελεύθερα –ή θα παραπαίει– σε μια αντιφατική, ασαφή πολιτική σφαίρα. Έτσι η ιδιότητα του ευρωπαϊού πολίτη μπορεί να ιδωθεί ως ένα βήμα προς μια νέα αντίληψη της πολιτικής, η οποία βρίσκεται ταυτόχρονα εντός αλλά και πάνω από την έννοια της πολιτικής, όπως ορίζεται από το έθνος-κράτος.

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΟΔΩΡΙΔΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ
ΙΔΡΥΜΑ ΣΑΚΗ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΑ

ΣΥΝΕΔΡΙΟ
ΑΘΗΝΑ, 10-13 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1997

Η ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑ
ΚΑΘΕΣΤΩΣ-ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ-ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ
30 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

Το Συνέδριο θα γίνει στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, στην αίθουσα Σάκη Καραγιώργα και στο Αμφιθέατρο 2.

Τετάρτη 10 Δεκεμβρίου

10:30 **Κήρυξη έναρξης Συνεδρίου**

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΝΙΚΟΣ ΠΕΤΡΑΛΙΑΣ, ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ

Συνεδρία Α

17:00 **Επιπτώσεις της δικτατορίας στο πολιτικό σύστημα**

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΗΣ *Η στρατιωτική δικτατορία ως αποτέλεσμα των αντιφάσεων της μετεμφυλιακής δομής του πολιτικού συστήματος και οι αρνητικές της επιπτώσεις*

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΦΕΤΖΗΣ *Η δικτατορία στη μαζική πολιτική της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας (1985-1996)*

ΓΙΑΝΝΗΣ ΜΑΥΡΗΣ *Η δικτατορία και η μοναρχία ως διαιρετικές τομές στη συγκρότηση των μεταπολιτευτικών πολιτικών ταυτοτήτων*

18:45 **Θεσμικές συνιστώσες της δικτατορίας**

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΜΙΝΗΣ *Σύνταγμα και δικτατορία στη Νότιο Ευρώπη: Ελλάδα - Ισπανία - Πορτογαλία*

ΓΙΩΡΓΟΣ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ *Η απρόσφορη προσπάθεια για τη συνταγματική οργάνωση του καθεστώτος*

ΠΡΟΚΟΠΗΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ *Η δικαστική εξουσία την περίοδο της δικτατορίας*

Συνεδρία Β

17:00 **Ιδεολογικές συνιστώσες**

ΔΙΟΝΥΣΗΣ Ν. ΓΡΑΒΑΡΗΣ *Στοιχεία πολιτικής θεωρίας στον αντι-δικτατορικό λόγο: η περίπτωση της απολογίας του Σ. Καραγιώργα στο στρατοδικείο*

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ "Και εχρειάσθη η 21η Απριλίου διά να μη απολεσθή η νίκη του Γράμμου". Το κληροδόστημα της δεξιάς ιδεολογίας και η αυτοαναίρεση της ιστορίας στον ιδεολογικό λόγο της Επανάστασης
ΚΥΡΚΟΣ ΔΟΞΙΑΔΗΣ Εθνικόφρων διχασμός και εθνική συσπείρωση: η διπλή ιδεολογική ατομυχία της δικτατορίας

18:45 Ιστορικές καταβολές της δικτατορίας

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΠΕΤΑΝΓΙΑΝΝΗΣ Πολιτικές συγκρούσεις και στρατιωτική επέμβαση 1950-1967

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ Γνώριμα άγνωστα μεγέθη: συνδικαλισμός και διεκδικητικό κίνημα κατά την κρίσιμη προδικτατορική πενταετία

ΗΛΙΑΣ ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Οι εκλογές που δεν έγιναν

Πέμπτη 11 Δεκεμβρίου

Πρωινές συνεδρίες

Συνεδρία Α

10:00 Στρατός και στρατιωτικοί

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ Ο ρόλος των ενόπλων δυνάμεων στη μεταπολεμική Ελλάδα και Τουρκία. Συγκριτική ανάλυση των στρατιωτικών επεμβάσεων κατά την περίοδο 1945-1980

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ Ο ρόλος του στρατού στις δημοκρατικές μεταβάσεις της Νότιας Ευρώπης: η περίπτωση της Ελλάδας μέσα από τη συγκριτική προοπτική

ΝΑΣΗ ΜΠΑΛΤΑ Αντιδικτατορικές οργανώσεις και κινήσεις αξιωματικών του στρατού ξηράς: μαρτυρίες

11:45 Όψεις του αντιδικτατορικού αγώνα

ΗΛΙΑΣ Ι. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ Κοινωνικοπολιτικές διαστάσεις του αγώνα κατά της δικτατορίας (1967-1974)

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΟΥΡΑΣ - ΚΩΣΤΑΣ Θ. ΚΑΛΦΟΠΟΥΛΟΣ Διότι δεν συνεμορφώθην προς τας υποδείξεις... Συγχρονισιακές συνθήκες και ιδεολογικές συνιστώσες του αντιδικτατορικού κινήματος κατά την περίοδο της χούντας

ΑΛΚΗΣ ΡΗΓΟΣ Φοιτητικό κίνημα και δικτατορία

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ Δικτατορία και οργανωμένη αντίσταση

Συνεδρία Β

10:00 Κοινωνική πολιτική και εργασιακές σχέσεις

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Α. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ Η κοινωνική πολιτική της δικτατορίας

ΓΙΩΡΓΟΣ Σ.-Π. ΚΑΤΡΟΥΓΚΑΛΟΣ Δικτατορία και κοινωνικά δικαιώματα

ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ Ένα εργατικό κέντρο στα χρόνια της δικτατορίας:

συνδικαλιστικές πρακτικές και ιδεολογία στο Εργατικό Κέντρο Θεσσαλονίκης στα χρόνια 1967-1974

11:45 Παιδεία και δικτατορία

ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ ΑΝΔΡΕΟΥ *Η εκπαιδευτική πολιτική (1967-1974)*

ΓΙΑΝΝΗΣ Γ. ΔΕΛΛΗΣ *Οι σκοποί της Γενικής παιδείας κατά την επταετία*

ΣΗΦΗΣ ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ *Η ελληνική εκπαίδευση κατά την περίοδο της επτάχρονης δικτατορίας: η εκπαίδευση στο στόχαστρο*

ΚΩΣΤΑΣ Β. ΚΡΙΜΠΑΣ *Ανώτατη παιδεία τον καιρό της χούντας*

Απογευματινές συνεδρίες

17:00 Όψεις του αντιδικτατορικού αγώνα στο εξωτερικό

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΑΝΤΖΑΡΗΣ *Η 21η Απριλίου και ο ελληνισμός της Νότιας Αφρικής: πολιτικοί και πολιτισμικοί παράμετροι*

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ *Αντιδικτατορικές δραστηριότητες στον Καναδά*

RICHARD CLOGG *Ο Συνταγματάρχης Παπαδόπουλος και η αποπλάνηση της Μητέρας των Κοινοβουλίων*

18:45 Προφορικές μαρτυρίες: ο εξωτερικός παράγοντας

Παρασκευή 12 Δεκεμβρίου

Πρωινές συνεδρίες

Συνεδρία Α

10:00 Οικονομική πολιτική της δικτατορίας

ΣΠΥΡΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ *Η πορεία προς την 21η Απριλίου. Οικονομική συνέχεια και πολιτικές τομές*

ΣΩΚΡΑΤΗΣ Μ. ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ *Η ανάπτυξη, οι βιοτέχνες και η δικτατορία 1967-1974*

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΑΤΡΩΝΗΣ *Εισοδηματική πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση: η πολιτική της δικτατορίας στον αγροτικό τομέα*

ΣΤΑΥΡΟΣ Β. ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ *Σημειώσεις για την οικονομία και την οικονομική πολιτική της δικτατορίας*

11:45 Τύπος και ΜΜΕ

ΡΟΗ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ *Πολιτισμικά πρότυπα και κυρίαρχη μικροαστική αισθητική. 30 χρόνια πόθοι και πάθη μέσα από τη μικρή οθόνη*

ΜΑΡΙΑ ΚΟΜΝΗΝΟΥ *Τηλεόραση και κινηματογράφος: η διαμάχη για την ηγεμονία στην περίοδο της δικτατορίας 1967-1974*

ΜΑΝΩΛΗΣ ΧΑΙΡΕΤΑΚΗΣ *Η στρατιωτική δικτατορία ως τομή για τα ελληνικά ΜΜΕ - η περίπτωση της 21ης Απριλίου 1967*

ΕΙΡΗΝΗ ΛΑΜΠΡΙΑΝΟΥ-ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ *Πολυτεχνείο: Τύπος και Μύθος*

Συνεδρία Β

10:00 *Όψεις της κυβερνητικής πολιτικής κατά την περίοδο της δικτατορίας*
ΟΜΗΡΟΣ ΤΑΧΜΑΖΙΔΗΣ *Δικτατορία και αθλητισμός. Η ιστορική εμπειρία της Θεσσαλονίκης*

ΓΙΑΝΝΗΣ Μ. ΜΙΧΑΗΛ *Η εξέλιξη της ελληνικής πολεοδομίας κατά την περίοδο 1967-1974*

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΚΡΥΔΗΜΗΤΡΗΣ *Ο κυβερνητικός μηχανισμός κατά τη διάρκεια της δικτατορίας*

11:45 *Όψεις εξωτερικής πολιτικής της δικτατορίας*

ΜΙΧΑΗΛΣ Κ. ΣΤΕΛΑΚΑΤΟΣ-ΛΟΒΕΡΔΟΣ *Η ελληνική υπόθεση στο Συμβούλιο της Ευρώπης. Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα μετά την 21η Απριλίου 1967 ως αντικείμενο διεθνούς διαφοράς*

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ *Δικτατορία και ΕΟΚ: οικονομία, πολιτική, ιδεολογία*

ΣΩΤΗΡΗΣ ΒΑΛΝΤΕΝ *Η Ελληνική δικτατορία και οι Ανατολικές χώρες (1967-1974)*

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Α. ΚΟΥΛΟΥΜΠΗΣ - ΚΩΣΤΑΣ Η. ΥΦΑΝΤΗΣ *Εξάρτηση και δικτατορία. Ελληνική εξωτερική πολιτική και Κυπριακό 1967-1974*

Απογευματινή συνεδρία

18:00 *Στρογγυλό τραπέζι*

ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ (πρόεδρος), ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΥΡΟΣ, ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ, GUILLERMO O'DONNELL, ALFRED STEPAN, ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο, και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή για Dos, ή σε μορφή Dos Text (ASCII) ή RTF.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, T. Couloumbis, P. Kitromilides, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, A. Rigos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis

Executive Board Y. Voulgaris, H. Nikolakopoulos, M. Spourdalakis

Scientific Board N. Alivisatos, Th. Veremis, P. Getimis, D. Gravaris, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, Dimitra Madianou, N. Mouzelis, A.-Y. D. Metaxas, G. Mavrogordatos, A. Macridimitris, Maro Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, P. Sourlas, K. Stamatis, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki, D. Charalabis, Th. Chatzipantelis, K. Psychopedis

Address Themelio Publications, 84 Solonos Str., Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1800 Dr. Subscriptions: Individuals 3500, Foreign 5000, Institutions 7000, Students 3000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms A. Christodoulou, 84 Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

YANNIS VOULGARIS

CAPITALISM AND DEMOCRACY. THE RETURN OF AN OLD PROBLEM

The huge wave of democratization that swept almost all the regions of the globe has brought back an issue which ran through the entire modern political thought: the relation between Capitalism and Democracy, between Socio-economic modernization and democratic institutions. The article explores how the two main research strategies of Comparative Politics and Comparative Historical Sociology, namely the *pluralistic* and the *class* paradigms, have conceptualized this relation. It maintains that some tendencies of contemporary internationalized postfordist capitalism, as well as the recent structural political changes, undermine fundamental presuppositions and tacit assumptions that the two paradigms use in order to explain the relation between Capitalism and Democracy. Moreover, it focuses on these aspects of the current transformation that may tend, though in a non deterministic sense, to deteriorate the quality of Democracy.

STATHIS N. KALYVAS**RATIONAL CHOICE AND COMPARATIVE POLITICS**

The article seeks to assess critically the theory of rational choice, especially with regard to its applicability in the field of comparative politics. Rather than focus on the epistemological preconditions of rational choice, this article pin-points ways in which this theory can be actually used as a research tool to address central issues in comparative political research. The first part of the article lays out the fundamental components of rational choice theory, with particular emphasis on actors, preferences, and strategies; surveys its major strengths and weaknesses; addresses the question of the compatibility between modelling abstraction and empirical validation; deals with the issue of irrational behaviour; points to factors which constrain individual behaviour and rationality, particularly institutions; and compares rational choice to other approaches. The second part of the article introduces a methodological framework based on the assumptions and logic of rational choice, adapted to the requirements and needs of comparative politics. The section's core argument is that under certain conditions, rational choice is an analytical tool particularly suited to the method, practice, and object of comparative politics. Moreover, it allows the re-introduction in political science of two critical and neglected dimensions: the historical and narrative dimensions. The formation of confessional parties in Europe at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century is used as a case study. The interaction between the key political actors, the church and conservative parties, is modeled and empirical predictions are derived. The application of rational choice to the question of party formation produces an account of the formation of confessional parties which is superior to and more parsimonious than existing accounts.

DIMITRIS N. CHRYSOCHOU**CONTEMPORARY PROPERTIES OF EUROPEAN INTEGRATION**

The progressive fusion of federal principles, confederal structures and consociational processes in the European Union of the 1990s has awakened a sense of renewed theoretical excitement. This article aims to assess the dialectics of theory-building in the larger polity, and reveal alternative ways of reconceptualising its current political properties and functions. Focusing on the dynamic interplay between autonomous self-rule and collective governance, it advances the thesis of Confederal Consociation, arguing that it is possible to strike a balance between the concurrent demands for territorial segmental autonomy and "ever closer union" insofar as the constituent parts are bound together in a sensibly arranged "Union" that is closer to a *Gesellschaft* rather than to a *Gemeinschaft*-type of transnational political organi-

sation. By comparing the basic properties of the Union with other discernible models of governance, the proposed typology claims to represent a promising analogy for reconceptualising the democratic "rules of the game". In this context, the crucial question to be addressed is not only "Who governs?", but also "Who is Governed?" in a *par excellence* "union of diversities" characterised by the concurrent demands for further constitutional engineering, national state-building processes and subnational identity-strengthening. Overall, the aim is to assess the limits and possibilities of a uniquely observed process of self-transformation from a politically loose system of democracies to a unity constituted by an "inclusive", self-conscious and politically active transnational demos, capable of moving the European polity beyond elite domination.

ZISIS D. PAPADIMITRIOU

RACISM AND EUROPEAN CULTURE

Racist ideas in modern thinking have their roots in the 18th century and are intimately connected with colonialism and the rise of national states in Europe. The introduction of "race" as a category of human classification completely changed the European way of describing the "Other". Europeans began to understand their difference from others in terms of an unchangeable genetical determination. It was during the period of the Enlightenment that racist ideas were integrated into European culture. Understanding the Janus-faced character of the European Enlightenment is a clue to the understanding of modern European history in general and of the rise of racism in particular. Racism is not an accident of history nor a more phenomenon of mass-madness but an integral part of European experience. Thus, the Enlightenment as a movement of social and political emancipation of the individual is intrinsically split between critical reason, recognizing the diversities of human beings and cultures, on the one hand, and instrumental reason, glorifying the superiority of the white man, on the other. Racism, in the emerging capitalist society, become an ideology veiling the existing class structure. The universality of the ideas of the Enlightenment, like liberty, equality, and fraternity, was sacrificed for the sake of the economic interests of the rising bourgeoisie. Today, we need a new political Enlightenment in order to develop a humanistic rationality, serving the interests of all human beings and putting an end to all kinds of discrimination.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

Κυκλοφόρησε

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ

ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΠΟΛΕΜΟΣ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ
Ο ΘΕΡΜΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΨΥΧΡΟ ΠΟΛΕΜΟ
ΕΛΛΗΝΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ

ΘΕΜΕΛΙΟ
ΙΣΤΟΡΙΑ - ΒΙΒΛΙΟΦΗΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

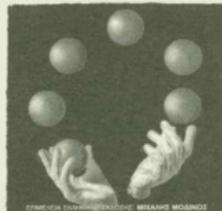
ΒΙΒΛΙΑ

Οικολογίας

ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΒΒΑΙΑ

Η Κατάσταση του Πλανήτη 1997

Λέστερ Μπράουν με το Ινστιτούτο WorldWatch

ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ ΜΕΤΑΞΥ ΜΟΝΑΧΗΣ

ΑΙΤΕ ΝΕΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Σαββάλας

Γιάννης Σχιζάς

Αττική

Μια οικολογική περιήγηση στο παρελθόν και το μέλλον

Σαββάλας

Γιάννης Σχιζάς

Αττική

Μια οικολογική περιήγηση στο παρελθόν και το μέλλον

Λέστερ Μπράουν

Η κατάσταση του πλανήτη 1997

Μια έκθεση του Ινστιτούτου Worldwatch

Το ελληνικό περιβάλλον

Μια έκδοση των Πρυτάνεων και Προέδρων Διοικουσών Επιτροπών των Ελληνικών Πανεπιστημίων

Το Ελληνικό

Περιβάλλον

Μια έκδοση των Πρυτάνεων και Προέδρων Διοικουσών Επιτροπών των Ελληνικών Πανεπιστημίων

Σαββάλας

1

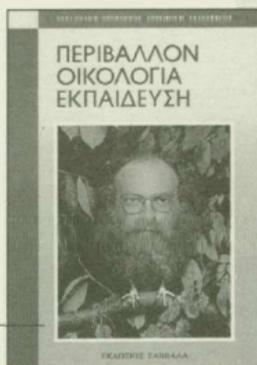
Α. Αθανασάκης

Θ. Κουσουρή

Περιβάλλον

Οικολογία

Εκπαίδευση

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ
ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΑΒΒΑΙΑ

Μαθήματα στο πράσινο

Σαββάλας

Νίκος Μολυβιάτης

Μαθήματα στο πράσινο

Οικολογία για παιδιά ηλικίας 8-13 χρόνων

Σαββάλας

Σημείο αναφοράς στο εκπαιδευτικό

MD0006025871 007

Ζωοδ. Πηγής 18, 106 81 Αθήνα Τηλ. 33.01.11.11

ISSN 1105-8366